LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

Albert Ruutsoo
Mart Kalda
Sass
Lassi Nummi
Aarne Ruben
Veikko Vangonen
Priit Kupper
Helga ja Enn Nõu
Ants Viidalepp
Ants Viires
Vello Sermat
Ea Jansen
Paul–Eerik Rummo
Maie Kalda
Mart Kivimäe
ARVUSTUSED
RINGVAADE

9

SEPTEMBER 1996

LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

9

1996

ILMUB 1923. AASTAST

© „Looming“, 1996

ISSN 0134 — 4536

ÜHELE LAPSELE

Üleni seal lamad rohus,
paistab ainult pea.
Rõõm sul naerab põselohus:
maailm on nii hea!

Kõik kui räägiks õnnist juttu —
sa ei tea veel nüüd:
argipäevseiks luitund ruttu
õnne peorüüd...

Kogu nurmel kas ei palu
nagu iga leht:
saabuks varem kui see valu
sulle jääv ja eht.

Detsember 1936

LÄBI AJA

Kaetaeva sumeudust vina
pea oli täis see kauge linn,
kus värsiseadmist noorukina
eleegiaga algasin.

Vist jah, kes elu alguses
ta imedele laulab oodi,
pea nägi kurvas valguses
nii end kui Aja hiigelpoodi, —

ning luitununa jäänud rippu
mõnd tähisena sirand lippu.

LÄBI AJA

Tapuväädid mustal narmal.
Rohepruune müüriseeni.
Tuul on hingeldusetõves.
Vettind toestik põeb migreeni.

Kauge päike kaamelt kumab
õhtutaeval tuunjalt lillal...
... Ikka veel käin tüütupikal
rõskel Masendusesillal.

UUESTISÜNNIJÄRGSEST PÄEVAST AASTAL 1933

Ma virgun. Hommik. Uus ja rõõmus puhtus
on hilissügisvärvi pilvis–puis.
Ja tean, mis eile minugagi juhtus:
see, millest lugeda on raamatuis.

Mis taas ja taas on tõeks saand inimestes...
Küll endised on trepp, õu, argihool
ja teed, kuid Suur ja Hea on igal pool
mu kaasaskäijaks terve päeva kestes.

Ei sellist päeva ole olnud varem:
kesk elu käin, kuid maisest kõrgemal
ja mingi harda helenduse all,
meel kuidagi ka tõsisem ja arem:

tean nüüd, mis püha kord, mis kuri kaos —
halb Kurjuselt sai süütukaunid nimed —
ja hoian taevapuudutuse imet...
Ka hallis taevas, paljas oksaraos,

mis rõhus kord kui kaduvikupilt,
on nagu tuhathäälse harfi kõla!
Nii, heitnud tunaeilse üle õla,
end leian palve taevaredelilt.

ÜHELE SÕNAMEISTRILE

Meel ihales su sõna kirkaid jooni ja
nii olin teiste seas su suurekskroonija.

Sest igapäevasaatust sa ei pisendand
ning halli argitarkust ka ei sisendand.

Ent kurblik–tühjalt kõlas siis su teadjatoon,
kui algas elumõistatuste keelutsoon.

Sest kuhugi ei viind su mõtte habras trepp
ja rajus väeta jäi su sõna võlukepp.

Kuid sind, maailma viimaks teiselt tasemelt
ma mõistsin, nähes kõike Pealae–asemelt.

PEALKIRJATA

Nüüd meistri käe alt oreliprelüüd
kui hiigellaine voogab üle vääri.
Saan jälle väikseks. Näen: mu parim püüd
üht kiirtki taeva säradest ei vääri.

Kuid keset ülistuste–müriaade
vaid kõiketäitvat Armu aimab vaade.

Mu süda on kui lapse põlvitus.

TEISELE KALDALE

Laev ammu juba seisis purjes, aga
ma kaua kaldal jätsin jumalaga.

Siis viimaks kõik, mis meel kord hellalt palmis,
ma andsin käest ja olin sõiduks valmis.

Koos sellega nii palju kallist suri...
Kuid juba kaldast kaugele viib puri.

Nüüd värskund tuulil lasen laeva kanda.
Pea Kirgas Hommik toob mind õndsusranda.

1939

PEALKIRJATA 1

... Lemb, sa lehte varrelt asjata ei kisu
ega teeleviskamiseks nopi õit.
Ületallamise–õnne sa ei isu,
ei sind veetle muile haavujättev võit.

Tänumeeli lased viivuks pehmes pihus
libiseda varrel, viljalt hatusel.
Mulle aga kingid roosas kiirtevihus
naerva väikse pilve taevakatusel.

1946

PEALKIRJATA 2

Milleks veel mu rannapilti vaapan?
Ümberringi õhk kui hõbevina.
Valev kirsioks ja taevasina.
Ja Sa ütled: „Jaapan..."

Vaatan Sind ja õisi puuderivil —
mingi sõnamatu tunde tukse
riivab südant nagu kaldakivil
naerva laine lukse.

1958

ASTANGULT ASTANGULE

Hea on lõpuks vaadata maailma
soovideta, valuta ja vihata.
Oled jäänd sa millestki ehk ilma?
Ei, sa tead, et pole, mida ihata.

Oled tundnud kogu eluaja
väikseid rõõme. Õnne. Tummi valusid.
Nüüd sa enam paljutki ei vaja
sellest, mida elult kord ehk palusid.

ASTANGULT ASTANGULE

Kõrk Kriitika käib kõrgeil nõudlusharjul.
Kas aimab ta, et argitolmu varjul
näeb Leebus lihtsa usu kullasoont?

Et halastuseks saab liignõudlik rangus.
Et tasaduseks muundub uhke kangus.
Ning jüngri näos ja teos on Meistri joont.

END VAAGIDES

Mu elu tunnipakul püsib.
Keskpäeva näitav varjulõik.
End vaagides mu mõte küsib:
mis sain, mis andsin, on's see kõik?

Fanfaarihõiget aeg nüüd vajaks,
et uimast virguks rahvaparv.
Jäi trompet muile — kuhu kajaks
mu lüüriline metsasarv.

See teab, mis on ta ülesanne,
kes näind on Ristilöödu au.
Kui teiste laul on lipuvanne,
mu oma olgu — matkasau.

1. jaanuar 1957

MART KALDA

NAFTA

Maailma teada olev naftavaru oli 1989. a. lõpus 136 mrd. t, oletatav varu kuni 10 korda suurem.
(„Eesti Entsüklopeedia")

1

Sellel päeval läks professor Rudolf Tiidumaa oma viimasele loengule. Nelikümmend aastat oli ta ülikoolis loenguid pidanud, ja nüüd sai tema aeg täis. Ta oli end harjutanud mõttega, et tuleb tund, millal ta enam kateedrisse ei astu, aga ikkagi ärkas ta sellel päeval äraspidises meeleolus ja rahutus hinges. Ta pidas ennast läbinisti mõistuseinimeseks nagu üks korralik keemik kunagi, aga nüüd oli ta sunnitud tunnistama, et ainuüksi mõistuse abil ei saa inimene end mõista ega enese üle valitseda.

Majast välja astunud, jäi ta kõnniteel korraks seisma, sest süda puperdas. Seda oli juhtunud viimasel ajal mõnelgi korral, kui professorit valdas erutus. Ta hingas sügavalt, tõstis pilgu kõrgemale ja nägi helesinist taevast, mida ei saanud kaua vaadata, sest kogu laotusealune oli täis pimestavat valgust. Mõned heledad pilvetombud laisklesid taevas ja all tänaval oli puude rohelus meeliärritavalt värske. Ja aiad lõhnasid õitest. Kõigest sellest tegi professor järelduse, et kevad oli võimust võtnud, järjekordne kevad, mille ilu polnud tal aega näha ega imetleda. — Kui mitmest kevadest olen ma mööda elanud? mõtles ta. Vastust ei olnud. Aga süda oli rahunenud ning professor hakkas aeglaselt bussipeatuse poole astuma.

Bussis ei saanud professor Tiidumaa istuma, kuid see teda ei pahandanud. Ta polnud nii vana, et oleks istekohta hädapärast vajanud. Jah, oma teadmiste ja tervise poolest oleks ta võinud õppetööd jätkata, sest mis need turjale kogunenud kuuskümmend viis aastat tervisliku eluviisiga mehele ära ei ole. Aga taasiseseisvunud riigis tahetakse kõiges matkida Läänt, ja seal teatakse, et pärast kuuekümne viiendat hakkab mees paratamatult vananema. Professor Tiidumaa oli kriitilist sünnipäeva tähistanud maikuu lõpul ning seda teadsid ka ülikooli tähtsad ametnikud. Professorile öeldi selgelt ja resoluutselt, et nüüd pole nõukogude aeg, millal mõnd parteipiletiga punavanakest hoiti kateedris seni, kuni ta loengul kokku varises ja auditooriumist otse surnukambrisse viidi.

Aga siis oligi buss kesklinnas ja professor väljus. Ta enesetunne oli päris hea. Kui loenguid on peetud nelikümmend aastat, siis peab ka neist viimane korda minema. Pealegi oli tal varuks üllatus, mis loengu pidi kuulajatele kauaks meelde jätma. Kõigele sellele mõeldes astus professor reipal sammul õppehoone poole. Nagu ikka jõudis ta kohale mõni minut enne täistundi. Koridoris noogutas kolleegidele, kes oleksid meeleldi temaga paar sõna vahetanud, aga tulija manas näole tõrjuva ilme. Ja kolleegid mõistsid: kui professor Tiidumaa

läheb oma viimasele loengule, siis on kohatu teda segada.

Sisenenud kateedri ruumidesse — nüüd öeldakse küll rumalal viisil jälle „õppetooli ruumidesse", nagu oleks ülikool igavesti aheldatud oma algusaegade kohmakalt tõlgitud terminite külge —, nägi ta seal laboranti; teisi hingelisi toas ei olnud. Laborant Mall Sagrits oli keskeas naine, kellel polnud õnnestunud abielluda ja kes seepärast kannatas salajasi hingepiinu. Kõik need härrad professorid, dotsendid, magistrid ja magistrandid, keda Mall Sagrits teenindas, suhtusid temasse viisakalt, sest nad teadsid, et nende laborandis on peidus daam, aga see oli ka kõik. Keemikute ametialane suhtlemine laborandiga oli korrektne ja jahe, inimlikult soojemaid toone nad Mall Sagritsa jaoks ei leidnud. Ja laborant ei teadnud, kas kõrgelt koolitatud õppejõududel puudus hingesoojus üldse või hoidsid nad seda kitsilt oma südamedaamidele. Ainult professor Tiidumaa oli nende hulgas erand. Mall Sagritsa silmadega vaadates oli professoris kaks täiesti iseviisi käituvat meest. Üks oli range hoiakuga teadlane, kes kõneles ühtlasel rahulikul toonil ega lobisenud kunagi tühistest asjadest. Niisugusena sarnanes professor Tiidumaa teiste keemikutega. Aga mõnikord lõi temas välja peidetud natuur. Siis ilmus ta näole leebe naeratus, silmad vaatasid rohkem iseendasse ja hääletoon muutus mahedamaks. Jah, niisugustel puhkudel rääkis professor Tiidumaa laborandigagi inimlikest tühiasjadest, rääkis küll ainult niipalju, kui ta igapäevaelu pisiasjadest üldse teadis, sest lõviosa oma ajast oli teadlane pühendanud naftale. Mall Sagritsa arvates on nafta inimkonnale ääretult tähtis, kuid temale on tähtis ka mõni lühike vestlus professoriga. Kogu häda oli selles, et neid lühikesi vestlusi, millal mehes avanes tema teine mina, juhtus harva, ülekohtuselt harva. Seepärast võttiski Mall Sagrits professori seekord vastu äraootavas vaikuses. Tema naiselik vaist ütles, et hetk on erakordne. Ja niipalju Mall Sagrits kangemat sugupoolt siiski tundis, et ärritatud meest mitte häirida igasuguste pisiasjadega. Ta vastas professori tervitusele lahkelt ning lisas omalt poolt:

„Ilus ilm täna."

Professor Tiidumaa istus oma laua taha. See oli laborandist kaugel, ruumi teises otsas. Laud professori ees oli tühi, talle polnud tulnud ühtki kirja ega jäetud mingit teadet. Kuid see tühine tõik lõikas professorile hinge. Ta järeldas, et professor Tiidumaa — riigi naftateadlane number üks — on ülikoolis arvelt maha kantud, temaga lihtsalt enam ei arvestata. Mõne viivu silmitses ta tühja lauda ning alles siis reageeris laborandi sõnadele:

„Nojah, juunikuu on käes, eks siis peagi ilm ilus olema."

See oli öeldud kuival ja peaaegu tõrjuval toonil, et laborant mõistaks: professor on tõesti iseäralikus meeleolus ja teda ei maksa tühja–tähjaga segada. Mall Sagrits sai sellest aru, aga samas tõusis temas protest ja vastupandamatu soov mehega vestelda. Ta otsustas riskida. Muidugi võib professor pahaneda ja morniks tõmbuda, aga on ka teine võimalus. Mall Sagrits arvas, et professor Rudolf Tiidumaa vajab täna toetavat sõna. Ja pole kedagi teist peale Mall Sagritsa, kes oma head soovid talle kaasa annaks — seda teadis laborant kaljukindlalt. Seepärast tõusiski ta laua tagant ning astus mõne kerge sammuga üle toa. Neid samme astudes oli tema hing kummaliselt elevil, nagu läheks ta vastu millelegi enneolematule ja varem kogematule.

„Härra professor, ega te tänast päeva ometi traagiliselt võta?"

Nüüd pööras professor pilgu Mall Sagritsa poole, aga ta mõtted olid tema enda saatuse küljes, seepärast ei suutnud ta näha naise hingestatud ilmet ega mõista, miks laborant niimoodi rääkis.

„Kuidas, kuidas — mida ma peaksin traagiliselt võtma?" oli ta arusaamatuses.

Mall Sagritsa näkku ilmus nõrk erutuspuna. Juba jõudis ta kahetseda, et oli meest kõnetanud, aga taganeda enam ei saanud.

„Ma mõtlen seda viimast loengut. Kuuskümmend viis pole mehele ju mingi iga, eriti siis, kui sinnani on jõutud korralike eluviisidega. Küllap teate rahvapärast ütlust, et mees on noor seni, kuni lume suus ära sulatab."

Professori käed tõmblesid närviliselt ja järsu liigutusega pöördus ta laborandi poole. Mitu teravat vastusevarianti käis tal läbi pea. Ta tahtis laborandile selgeks teha, et inimesel — olgugi ta professor — on õigus vahel üksi olla. Lõpuks pole olemas niisugust inimest, kelle psüühikat elu murdekohad ei mõjuta. Sellest peaksid ka laborandid aru saama ja pidama delikaatselt suu. Aga enne kui professor need mõtted sõnastada jõudis, vaatas ta naisele näkku ning nende pilgud kohtusid. Laborandi silmist voogas professori poole nii palju siirast heatahtlikkust, et kõik teravad sõnad kadusid mehe meelist. Tema pilk leebus, ta jäi mõneks hetkeks silmitsema naise nägu ning sattus seletamatul viisil Mall Sagritsa rahustava fluidumi mõju alla. Korraga ei teadnud professor, mida naisele vastata. Jälle liikusid tema käed laual. Lõpuks pööras ta pilgu naise näolt ning pomises omaette:

„Ei, mis te nüüd. Muidugi ei võta ma seda traagiliselt. Ega siis minule üksi lahkumiskella lööda, kõik kuuekümne viiesed peavad ülikoolile adjöö ütlema, erandeid ei tehta."

Kui professor lõpetas, lausus laborant:

„Teil jääb nüüd rohkem aega lugemiseks, naftaprobleemide üle mõtisklemiseks, klassikalise muusika kuulamiseks ja võib-olla veel millekski."

„Milleks siis veel?" küsis professor.

„Suhtlemiseks kenade ja sõbralike inimestega, sest kas pole nii, et üksindus on küll hea, aga mõnikord on vaja tunda sõbralikku hinge enda kõrval. Inimsüdamete harmoonia on selle maailma imepärasemaid nähtusi."

Need sõnad üllatasid ja heidutasid professorit. Miks rääkis laborant Mall Sagrits niimoodi just nüüd, kui professor Tiidumaa pidi minema oma viimasele loengule? Laborandil võis ju õiguski olla, sest imeväärset oli siin päikese all tõesti palju. Isegi nafta, mida professor oli mitukümmend aastat uurinud, oli imeväärne ja täis salapära. Ent mida sai professor niisugustele sõnadele vastata, kui tal oli kiire loengule minekuga? Aga ta ei pidanudki vastama, sest uks avanes ja sisse astus kateedrijuhataja professor Sulev Noor — rühikas, enesekindel ja karjäärihimuline mees, kes suurte ümberkorralduste ajal oli osanud endale teed teha ja esile tõusta, kuigi tema võimetest räägiti ainult sosinal. Professor Noore tulek hajutas otsemaid kummalise meeleolu, mis külmametliku sisustusega kateedriruumis oli hõljunud kahe vestleja ümber. Laborant vastas tulija tervitusele kõlava selge häälega, aga professor Tiidumaa vaiksel pominal. Ja kohe seejärel ütles ta laborandile jutu lõpetuseks:

„Mul on aeg minna."

„Tulge pärast loengut veel korraks siia," lausus laborant talle vastuseks. Selle soovi esitas Mall Sagrits paluvnõudliku tooniga, aga professor ei vaevunud vastama. Kui uks tema järel sulgus, pöördus laborant otsustaval ilmel kateedrijuhataja poole ja ütles:

„Professor Tiidumaa läks oma viimasele loengule."

„Ma tean," vastas professor Noor.

„Ma lähen ostan talle mõne roosiõie. Inimene on ikkagi nelikümmend aastat loenguid pidanud, kas ta siis lõpetamise puhul pole ära teeninud mõnd lilleõit."

„Eks minge," vastas kateedrijuhataja oma laua taha istudes.

Aga laborant ei kiirustanud ruumist lahkuma, vaid astus oma kõpsuval kõnnakul professor Noore laua juurde. Kui kateedrijuhataja talle otsa vaatas, lausus naine selgel ja valjul häälel:

„Võib–olla leidub teilgi, härra professor, mõni kroon nende rooside jaoks."

Sulev Noor tundis, et peaks laborandile midagi vastama, aga ta ei leidnud kohaseid sõnu. Ta oli varemgi märganud, et Mall Sagrits käitub mõnikord häbematult. Võib–olla tuleks laborant korrale kutsuda, kuid uue ülemusena ei tahtnud professor Noor olla karmilt nõudlik. Seepärast otsis ta vaikides taskust rahakoti ja ulatas laborandile rahatähe. Hetk hiljem oli ta üksinda kateedriruumis ning kummaline ärritus sundis teda laua tagant tõusma. Tema — professor Noor — oli tõmmanud kindla eraldusjoone enda ja nende vanade õppejõudude vahele, kes omal ajal punaste režiimile alludes ülikoolis loenguid pidasid ja nõukogude teadust maailma parimaks kiitsid. Nendel oli aeg lahkuda, uus ja andekam põlvkond astub areenile. Vanad peaksid sellest ise aru saama, aga nad kipuvad stseeni tegema ja sentimentaalseid etendusi korraldama. Nagu see professor Tiidumaa, kes nüüd peab oma viimast loengut. Ja siis need õrnahingelised laborandid oma roosidega.

2

Aeglaselt astus professor Tiidumaa kateedrisse, ootas paar hetke täielikku vaikust ning alustas seejärel oma rahulikul ja pisut monotoonsel viisil. Ta polnud kogu oma pika ülikoolitöö jooksul omandanud oraatorlikke võtteid, millele mõni tema kolleeg pani suurt rõhku. Professor Tiidumaa ei pidanud lugu ilukõnest ega hääletooniga mänglemisest, niisugust teatrikooli butafooriat polnud talle tarvis. Keemia on teadus, mille olemus ja võlu peitub lakoonilistes seadustes ja valemites. Keemiliste reaktsioonide valemeid pole mõtet esitada emotsionaalses stiilis, see oleks naeruväärne. Seepärast oli professor Tiidumaa oma loengutel pisut flegmaatiline, aga ta ei eksinud sõnade ja valemitega kunagi. Üliõpilased panid talle hüüdnimeks Eksimatu Ruudi. Nad kartsid tema juures eksameid teha, sest tema nõudlikkus oli kõigile teada. Aga viimase loengu kuulajad polnud üliõpilased — nende sessioon oli lõppenud —, vaid täienduskursusele saadetud keemiaõpetajad, kellele professor Tiidumaa oli suur autoriteet. Nad jälgisid tähelepanelikult naftakeemia lühikursust, teadmata, et professor paneb kuulajad

peagi keerukasse või isegi ebameeldivasse olukorda. Pisut kummaline tundus professor küll, sest ta ei meenutanud ühtki valemit, vaid kõneles üldist juttu kahekümnenda sajandi tsivilisatsiooni ja nafta lahutamatutest seostest. Lõpuks sattus ta hoogu ja rääkis nii:

„Jah, mitte kunagi varem pole rahvaste tulevik, ei — mitte tulevik, vaid eksisteerimine üldse — sõltunud ühest maavarast. Sest mõtelgem: arenenud maades haritakse põldu masinatega, mis töötavad naftasaaduste jõul. Nii oleneb meie igapäevane leib naftast. Kõik sõidukid, mis liiguvad maal, merel või õhus, tarvitavad naftasaadusi. Aga inimesed kihutavad, nagu oleksid nad arust ära. Liikumine ja elu on tänapäeval muutunud sünonüümideks. Ka suur osa küttesoojusest ning elektrist saadakse naftast. Nii on inimesed ise mänginud oma saatuse selle pruunja, fluorestseeriva ja haisva vedeliku kätte, mille nimi on nafta. Ja nüüd on aeg küsida — mis saab siis, kui naftavarud lõpevad, kui maakoore poorid ja kivimid on tühjaks imetud? Filosoofid peaksid inimkonda hoiatama, et on asutud ülimalt ohtlikule teele, aga nad ei tee seda. Kahekümnenda sajandi filosoofid pole enam ammu oma ülesannete kõrgusel, vaid naudivad neidsamu petlikke hüvesid, mida nafta inimestele võimaldab. Juba praegu on see maavara osutunud faktoriks, mis hävitab riike ja impeeriume, sest ka Nõukogude Liidule andis viimase hoobi tema naftapoliitika ja koloss varises meie kõigi silme all kokku nagu kaardimajake."

Kui professor mõttearendusega Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni jõudis, käis tasane üllatussumin läbi auditooriumi. Kuulajad ei mõistnud professori loogikat, sest kõik teadsid, et nafta aitas Nõukogude Liidul püsida, aga nüüd väidab professor Tiidumaa hoopis vastupidist. Kuulnud suminat, tegi professor väikese pausi, vaatas auditooriumi lakke ning korrastas oma mõttekäike, et need siis lihtsate sõnadega kuulajatele selgeks teha. Veidi aja pärast ta jätkas:

„Teil on õigus: Nõukogude Liit püsis oma ajaloo viimastel aastakümnetel nafta varal, kuid seesama nafta impeeriumi ka hävitas. See on dialektika. Aga kuidas toimis see dialektika? Väga lihtsalt. Nõukogude rubla polnud raha, selle eest ei saanud välismaalt midagi osta. Nõukogude impeerium pidi aga välismaalt paljutki ostma, sest ei suutnud rumala majandussüsteemi tõttu rahvast oma saadustega toita. Raha saadi nafta müümisest ja seepärast suurendati selle tootmist meeleheitlikus tempos. Aga egas Lääne poliitikud olnud idioodid: neile oli täiesti selge, et Nõukogude Liidu saatus oleneb naftast. Ja siis suurendasid salakavalad araabia riigid, kus kõrbeliiva all mulksub naftaookean, ootamatult väljapumpamist. Nafta hind maailmaturul langes, Nõukogude Liit ei saanud enam nii palju raha, kui oli planeerinud, ja totaalne pankrot oligi käes. Kas pole selles loos midagi õpetlikku kogu praegusele tsivilisatsioonile? Ka selle kokkuvarisemisel võib viimase hoobi anda nafta, ja siis pole see sugugi lõbus lugu."

Kõike seda kuuldes olid keemiaõpetajad segaduses. Nad ei kahelnud professori sõnades, kuigi kuuldud mõttekäigud olid neile uudsed ja seepärast raskesti mõistetavad. Kõigepealt hämmastas kuulajaid tõik, et professor oli eemaldunud keemiast ning läinud majanduse ja poliitika segastesse sfääridesse, kus keemiaõpetajad end kindlalt ei tundnud. Jah — Eksimatust Ruudist teati, et ta on keemik iga oma rakuga, aga nüüd rääkis ta impeeriumi kokkuvarisemisest ja otsis selle põhjusi. Ning tema hääletoongi oli kaotanud oma tavalise rahu ja

vaikse voogavuse. Aga siis nägid nad, et professor vaatab kella. Miski näis teda häirivat. Ta pidas jälle väikese pausi ja lõpetas seejärel kiiresti impeeriumi ja tsivilisatsioonide kokkuvarisemise põhjuste selgitamise. Vaadanud lakke, nagu ilmutataks talle sealt uusi mõtteid, üllatas ta nüüd auditooriumi tõsiselt, nii et see taas sumisema hakkas, ja seekordne sumin väljendas hämmingu kõrval juba rahulolematustki. Kõigepealt teatas professor, et see on tema viimane loeng, mille ta tahab lugupeetud kuulajatele kuidagi meeldejäävaks teha. Ta kutsub kogu auditooriumi endaga kaasa mõtlema, sest eks ole ju mõtlemine inimese õilsaim tegevus. Ja et kõik oleksid võrdsetes tingimustes, peavad mõtted liikuma hakkama ühest ja sellestsamast lähtepunktist. Seepärast kujutlegu nüüd kõik kuulajad, mis juhtub meie tsivilisatsiooniga, kui nädala pärast ei anna naftat enam ükski puurtorn ei Araabia kõrbes, Siberis, Alaskas ega üheski meres. Kui professor oma mõttekäiguga niikaugele jõudis, muutus sumin auditooriumis segavaks. Aga professor tõstis käe ja vaigistas niimoodi protestijaid. Ta oli oma kavatsuses kindel, kuigi möönis, et niisugune olukord on ebareaalne, aga teadus tegeleb ka võimatute hüpoteesidega — ikka selleks, et paremini mõista, mis maailmas toimub. Ja ükskord nafta siiski lõpeb. Miks mitte tuua see must stsenaarium tänapäeva. Niisiis: nädala pärast ei anna puurtornid enam piiskagi toornaftat. Teil on vaja mõtiskleda, mis nüüd juhtub. Loomulikult võiksid kirjanikud ja igasugused paljusõnalised literaadid kirjutada sellest pakse raamatuid ja valmistada filme. Aga meie oleme keemikud, me peame oma mõtte väljendama lühidalt. Seepärast võib igaüks paberile panna ainult viis lauset ning sellega peab ta kokku võtma põhilise. Ei mingeid emotsioone ega liialdavaid kirjeldusi. Ja professor soovitas kõigil kümme minutit mõtelda ning seejärel viie minutiga viis lauset kirja panna.

Seejärel jagas professor Tiidumaa kuulajatele ühesuurused paberilehed, kuhu oma arvamus tuli kirjutada. See oli tema poolt muidugi häbematus ja ta võis keemiaõpetajate nägudelt lugeda, et need selle eksperimendi täielikult hukka mõistavad. Nad õpetasid Eesti koolides keemia algtõdesid ja tundsid kõik suurepäraselt Mendelejevi tabelit, aga polnud kunagi sellele mõelnud, et naftamaardlad võivad tühjeneda. Tegelgu sellega futuroloogid ja ulmekirjanikud — miks nõutakse nendelt niisugust mõttetust. Teoreetiliselt võib ju sellegi üle mõtiskleda, et Päike kord jahtub, aga sellel pole tähendust igapäevasele elule. Ent valge paber oli igaühe ees laual ja sinna tuli kirjutada viis lauset. Halvim oli see, et paari päeva pärast pidid nad professori juurde eksamile tulema. Aga mis siis, kui too nende visiooni nafta lõppemisest peab lihtsalt rumalaks? Küll on häda nende kuulsate professorite kapriisidega! Kuid pääsu pole: tõepoolest — mis siis juhtub, kui naftamaardlad nõiduse väel tühjaks saavad?

Auditoorium jäi vaikseks. Keemiaõpetajad silmitsesid paberit ja mõni neist koges esmakordselt elus, mida tähendab hirm valge paberilehe ees, kui pea on mõtetest tühi, aga ometi on vaja midagi kirjutada. Ent nad sundisid oma pea tööle ja professor nägi enda ees mõttepingutusest keskendunud nägusid. Paar kiire fantaasialennuga õpetajat panid oma viis lauset otsemaid kirja ning hakkasid siis mõtlema igapäevastele toimetustele. Nad ei osanud järgnevate generatsioonide muresid tõsiselt võtta; nende pärast muretsetagu siis, kui nafta tõepoolest lõpukorrale saab.

3

Kõik vaevarikkad tööd lõpevad kord ja nii toodi viie lausega paberilehed professori kätte. Õpetajad kiirustasid auditooriumist lahkuma ning pillasid omavahelistes vestlustes mõnegi sapise märkuse vana Eksimatu Ruudi kohta, keda mure naftamaardlate pärast on napakaks teinud. Aga Eksimatu Ruudi ise ei kiirustanud. Kui inimene on oma tööd tõsiselt võtnud ja nelikümmend aastat noortele teadmisi jaganud, siis on kuidagi naljakas mõtelda, et sellel kõigel on lõpp. Kuid siis vaatas professor viimast korda auditooriumi lakke — nii oli ta ikka teinud, kui mõte töötas pingsalt lakoonilisi väljendeid otsides —, korjas seejärel paberid kokku, pani mapi vahele ja astus aeglasel sammul kateedrist alla. Sel hetkel suutis ta end lohutada mõttega, et auditooriumist lahkumine pole elu raskeim lahkumine. Üks on veel ees, kuid sellele on vara mõelda.

Professor oli unustanud, et laborant Mall Sagrits oli palunud tal pärast loengut kateedriruumist läbi astuda. Ta kiirustas garderoobi, võttis sealt mantli käsivarrele, sest ilm näis olevat väga ilus, ja tahtis otseteed koju sõita. Teda huvitas väga, mida arvasid keemiaõpetajad naftakatastroofist. Nii oleksid Mall Sagrits ja roosid teda asjata oodanud, aga fuajees tuli professorile vastu kateedrijuhataja ise. Nähes, et Rudolf Tiidumaal polegi roose käes, astus ta paari rutulise sammuga professori juurde.

„Miks nii kiire? Astuge korraks kateedrist läbi," peatas ta professori. Lahkuja jäi talle üllatunult otsa vaatama, kuid siis meenus talle, et Mall Sagrits oli sedasama soovinud. Professor aimas, mispärast teda kateedrisse paluti, ja ega talle niisugused asjad ei meeldinud, aga ta ei saanud keelduda. Aeglaselt sammusid nad kateedri poole ega osanud teineteisele midagi öelda.

Mall Sagrits ootas professorit malbes meeleolus, milles segunesid seletamatu rõõm ja nukrus. Kui uks avanes, võttis ta laualt roosikimbu — see oli Sulev Noore arvates liiga suur ja toretsev — ning astus pidulikul ilmel professor Tiidumaale vastu. Ta oli valmis mõelnud sõnad, mille saatel roosid professorile ulatada, seepärast rääkis ta pisut rutates ja mõne sõna lõppu hääldamata jättes.

„Härra professor, roosid olevat väga vanad lilled ja nad on ikka kaunistanud inimeste pidulikke sündmusi. Eestlased ei oska õigel viisil pidulikud olla, aga rooside keele on nad siiski selgeks õppinud. Ja seepärast me arvame, et kui üks inimene on nelikümmend aastat ühes ja sellessamas ülikoolis loenguid pidanud, siis peavad ka roosid teda imetlema. Ja meie imetleme teid koos nende roosidega."

Lausunud need pidulikud sõnad, astus Mall Sagrits professorile lähemale ja andis kerge suudluse mehe vasakule põsenukile. See juhtus nii ootamatult, et nad kõik üllatusid. Mall Sagrits oli põgusa suudluse varem ette kavandanud, aga sellele mõeldes ta ei teadnud, kas suudlus tuleb anda siis, kui nad on professoriga kahekesi kateedriruumis, või siis, kui seal on ka kõrvalisi tunnistajaid. Iga naine teab, et mehega kahekesi olles on põgusalgi põsele antud suudlusel hoopis teine tähendus kui pealtvaatajate silme all kingitud suudlusel. Jah, Mall Sagrits ei teadnud, kas ta oleks julgenudki professorit rooside üleandmisel suudelda, kui nad oleksid olnud kateedriruumis kahekesi. Aga niipea, kui ta nägi professorit sisenemas koos Sulev Noorega, käis tema peast läbi mõte —

nüüd võib. Nähku ka see noor karjerist, et Mall Sagrits peab vana professorit suudluse vääriliseks ja julgeb selle anda tunnistaja juuresolekul. Professori tunded olid roose vastu võttes vastakad: ta oli kohmetunud ja isegi pisut häiritud, et laborant niikaugele läks ja teda selle noore karjeristi nähes suudles. Aga samas oli ta kusagil hingepõhjas ka meelitatud, sest ega ta mäletanudki, millal mõni naine teda viimati suudles. Ja Sulev Noor mõtles: ennäe seda laboranti! Nooruse sära ja erksus on tal minetatud, aga nüüd on ootamatult elevile läinud. Roosid suudlusega, ja seda kõike vanale Tiidumaale. Ei tea, kas põeb salaarmastust või mis. Noh, see oleks siis küll lootusetu armastus, sest mõnel Mendelejevi tabeli elemendil on rohkem tundeid kui vanal Eksimatul Ruudil.

Professor Tiidumaa kummardas sügavalt ja ütles, et on alati imetlenud häid inimesi ja roose. Siis tundsid nad kõik, et on pidulikus meeleolus ja et väike seltskondlik vestlus kuulub niisugusel puhul asja juurde. Mall Sagrits palus nad nurgalaua juurde ja sealsamas oli tal käes kandik kohvitasside ja termosega. Sulev Noor vaatas küll viltu kateedriruumides kohvitamisele, kuid sellel pidulikul silmapilgul oli temagi nõus reeglist erandit tegema. Juba auraski kuum kohv tassides ning lauale ilmus keeks, millest igaühele jätkus tükike. Nad lobisesid paar minutit tühist kohvijuttu ning siis ütles professor Tiidumaa:

„Kas teate, missuguse veidrusega ma oma viimasel loengul hakkama sain?"

Muidugi ei teadnud nad seda ja professor Tiidumaa rääkis, kuidas ta keemiaõpetajad raskesse olukorda asetas. Professor tunnistas, et viie lausega on võimatu kirjeldada kaost, mis tekiks, kui naftamaardlad tõepoolest korraga tühjeneksid.

Kui professor kergel toonil esitatud seletuse lõpetas, olid kuulajad mõne hetke vait. Siis hakkas Mall Sagrits lõbusalt naerma, aga kateedrijuhataja jäi tõsiseks. Selgus, et nad suhtusid professor Tiidumaa katsesse täiesti erinevalt. Mall Sagrits nägi eksperimendi lõbusaid külgi. Ta seletas:

„Taevas hoidku, ei mina tahaks olla keemiaõpetajate nahas. Minul tuleb fantaasiast puudus, et mõista, mis siis saab. Kõik jääb seisma. Antiik- ja keskaja inimesed elasid ära ilma mootorimürata ning häda polnud midagi. Aga ikkagi oli see professori viimasele loengule kena puänt."

Sulev Noor pani tühja kohvitassi lauale ning rääkis ootamatult tõsisel toonil:

„Inimkonna paremadki pead ei tea, mis saab, kui naftamaardlad kord tühjenevad. Aga see on ju kauge tuleviku muusika, sest maardlaid avastatakse järjest juurde ja näib, et vanadessegi valgub maa sügavustest uut naftat lisaks. Nafta on üldse üks suur mõistatus."

Ja oma sõnade täienduseks mõtles ta nii: küll on hea, et kateeder Eksimatust Ruudist lahti saab. Vanaks jäänud teine, tülitab keemiaõpetajaid rumalate ja mõttetute küsimustega — vaata et blameerib niimoodi kogu kateedrit.

„Selles on teil küll õigus, noor kolleeg," vastas professor Tiidumaa. „Nafta on tõepoolest suur mõistatus. Aga inimene on loodud nii, et tahab lahendada iga mõistatust, mis tema teele ette jääb. Miks ei või ka keemiaõpetajad mõtiskleda tsivilisatsiooni ohtude üle."

„Mõtiskleda muidugi võib, aga kas maksab auväärseid keemiaõpetajaid

viia nii täbarasse olukorda, milles nad midagi mõistlikku ei oska paberile panna. Ega te ometi arva, et nad teile mingi lahenduse pakuvad?" lausus Sulev Noor.

„Muidugi ei arva. Kõik see oli vaid minu kapriis mu viimasel loengul. Ja nende mõtteavaldustest ei järeldu midagi. Ma ei kavatse neid eksamil naftakeemiaga pinnida, vestlen ainult *pro forma*," vastas professor.

Mall Sagrits nägi, et meeste jutuajamise toon tõmbub tõsiseks. Meestel on liiga vähe seltskondlikku vaistu, nad hakkavad ka kohvilauas arutama tõsiseid asju ja oma põhimõtteid selgitama. Seepärast võttis ta vestluse suunamise enda kätte ja teatas oma kergel-lõbusal viisil, mis talle suurepäraselt sobis, et tema käib ikebanakursustel ja lilleseade olevat omapärane kunst, mis nõub teadmisi, oskust ja eelkõige maitset ning fantaasiat nagu iga teinegi kunst. Nii nad vestlesid veerandtunnikese. Siis tänas professor Tiidumaa veel kord rooside ja kostitamise eest ja oligi tal aeg minna. Mall Sagrits vaatas talle järele ning mõtles, et see polegi vanainimese samm, millega professor kateedriruumist välja astus. Ja veel mõtles ta: huvitav, millega professor õhtupoolikul kodus tegeleb? Ja läbi mõtiskluste kuulis ta, kuidas Sulev Noor käsutas:

„See kohvitamine Eksimatu Ruudi lahkumise puhul — olgu sellega kuidas on. Ma pole pedant, elus tuleb igasuguseid erandlikke olukordi ette. Aga edaspidi — ei mingit kohvitamist kateedriruumides."

Mall Sagrits ei hoomanudki nende sõnade tähendust, sest tema mõtiskles ikka veel professor Tiidumaast. Ta vastas mehhaaniliselt:

„Olgu nii."

4

Kohmakalt roose käes hoides sõitis professor Tiidumaa tagasi koju. Ta elas üksinda väikeses majas vaikses linnaäärses tänavas. Keskeas oli ta küll abiellunud, kuid kuulus nende meeste hulka, kes ei suuda naist köita püsivaks kooseluks. Kuuendal abieluaastal läks Irene koos väikese pojaga tema juurest ära. Ta tegi seda lihtsalt ja iseendastmõistetavalt, olles kindel, et toimib õigesti. Lahkumisel ütles Irene professorile, et tema majas on küll korralikult sisustatud elutuba, kuid puudub elu, ja kui selles majas leidubki teadust, siis ei asenda see talle tõelist elu, mis naisel on nagunii lühike — tuleb elada, et vanaduses mitte kahetseda ja endale etteheiteid teha. Need olid Irene viimased sõnad ja nende üle jäi professor oma majja järele mõtlema, aga ta ei suutnud leida nende tõelist mõtet ja tähendust. Irene läks tuntud kirjandusteadlase juurde, kelle targutlevaid artikleid leidus tihti ajakirjanduses. Professor Tiidumaa ei mõistnud, kuidas võis kirjandusteadus naftakeemiast etem olla; tema ei pidanud kirjandusteadust üldse teaduseks. Aga see oli vana lugu, mis professor Tiidumaad nüüd enam ei häirinud. Pärast Irene lahkumist olid mitu naist mõista andnud, et tema majas puudub matroon ja pole hea, kui inimene on üksi, aga professor ei teinud seda viga, et oleks uue naise majja toonud. Ta pühendus naftauuringutele, ent see maapõuevara oli niisama saladuslik nagu naine: temast võid palju teada, aga ikka tead naeruväärselt vähe. Ja nii nagu mõni mees mängib oma saatuse naise kätte, nii oli moodne tsivilisatsioon oma tuleviku mänginud nafta kätte.

Seesugune võrdlus tegi professorile nalja ja vaikse muige saatel võttis ta mapist keemiaõpetajate mõtteavaldused ning hakkas neid lugema.

Veerand tunni pärast oli professor hämmingus. Ta ei leidnud keemiaõpetajate töödest kaose ja tsivilisatsiooni huku kirjeldusi, vaid optimistlikke mõtteavaldusi, mis professori arusaamadega ei harmoneerinud. Nad ütlesid lausa välja, et naftavarude lõppemine lähitulevikus on ebareaalne ja võiks lähtekohaks olla ulmekirjanikule, aga mitte teadlasele, kes teab varude suurust. Seda lugedes pidi professor muigama kirjutaja naiivsuse üle. Kes teab tänapäeval naftavarude tõelist suurust? Teaduslikes töödes ja entsüklopeediates on ju ainult oletused. Ja kui midagi teatakse, siis hoitakse seda saladuses. Enamik oli kindlalt veendunud, et selleks ajaks, kui maardlad ammendatakse, osatakse kasutada uusi energialiike.

Aga siis luges professor Agu Ruutsaare viit lauset:

„Härra professor, Teie tänane loeng andis tulevasest katastroofist pisut nihestatud, et mitte öelda ebaõige pildi. Naftat on maapõues küllalt ja katastroof ei tule naftavarude lõppemise, vaid nende külluse pärast. Nafta aitab hävitada õhuhapnikku ja puhast vett ning kui Päikesest, mille abil tekkis elu maakeral, saab osooniaukude tõttu elu vaenlane, siis saabubki lõpp. Naftat aga on ka Hiiumaa taga Läänemere all ja järgmise sajandi algul hakkavad eestlasedki seda tootma, kuni septembris 2016 toimub seal ökokatastroof, mis reostab suure osa Läänemerest ja halvab elu Eesti saartel. Viiendat lauset polegi vaja, või kui on, siis ainult selle mõtte väljendamiseks, et meie tsivilisatsiooni võib päästa vaid mõni kõrgem maaväline tsivilisatsioon."

Seda lugedes tundis professor, kuidas kuklas hakkas midagi tõmblema ja vastupandamatu ärritus voogas lainena läbi keha. Mis see siis oli? Ta sundis end rahulikuks ja luges Agu Ruutsaare mõttekäigud uuesti üle. Seejärel tõusis ning käis paar korda kirjutuslauast ukseni ja tagasi. Mida too mees endale lubas! Professorit ei pahandanud mitte see, et keegi Ruutsaar nägi tsivilisatsiooni katastroofi põhjusi hoopis teisal kui tema oma loengus, vaid selle veidra mehe resoluutsus. Hüva, Hiiumaa taga võis mere all naftat mingil määral leiduda, keegi pole seda tõsiselt uurinud. Aga miks arvab Agu Ruutsaar, et eestlased seda järgmise sajandi algul välja pumpama hakkavad? Puurtornid meres on väga kallis lõbu, mida ainult rikkad riigid võivad endale lubada. Ja siis see katastroof septembris 2016. Kuidas saab seda ette näha? Kõike kokku võttes järeldas professor halvimat — Agu Ruutsaar pilkab teda, tehes professori mõttekäigud naeruks ja võttes lõpuks selgeltnägija poosi.

Ja siis tundis professor, et hea oleks kellegagi vestelda või kutsuda kedagi kohtunikuks professor Tiidumaa ja härra Ruutsaare vahele. Ta haaras telefoni järele, aga ei teadnud veel, kellele helistada. Aga otsekohe ilmus naeratus tema näole: kateedris oli ju laborant Mall Sagrits, hariduselt keemik ja sõnakas inimene, kes mõjus rahustavalt ka siis, kui ta nõu ei osanud anda. Professor valis numbri ja kuuliski kohe laborandi häält. Mall Sagrits oli üllatunud, et professor helistas, aga veel enam hämmastas teda, et talle kavatsetakse esitada ülitähtis küsimus. Mall Sagrits oleks professoriga rääkinud veelgi lahkemal toonil, aga Sulev Noor istus sealsamas oma laua taga. Nii pidi laborant talitsema häält ja valima sõnu, et oma sümpaatiat professor Tiidumaa vastu teisele professorile

mitte kuuldavaks teha. Ja siis kuuliski ta ülitõsist küsimust, millele tark mees ise vastust ei leidnud.

„Ütelge nüüd teie, armas inimene, kas tsivilisatsiooni katastroof tuleb sellepärast, et naftamaardlad saavad tühjaks ja kõik mootorid jäävad seisma, või reostavad mootorid naftasaadusi põletades keskkonna, nii et katastroof tuleb nafta külluse tõttu?"

Mall Sagrits kuulas küsimuse tähelepanelikult ära ja tema kiituseks tuleb öelda, et ta sai selle sisust aru. Aga ta pidas vajalikuks otsesest vastusest kõrvale põigata, nagu seltskondlikus vestluses alatasa tehakse.

„Kas olen mina õige isik niisugusele küsimusele vastama? See nõuab professorite taset."

„Tsivilisatsiooni saatus ei puuduta ainult professoreid, vaid kõiki, ka laborante."

„Kuid professorid näevad kaugemale. Ja teie olete ikka rääkinud, et saatuslikuks saab nafta ja teiste maavarade lõppemine. Maapõu urgitsetakse tühjaks ja ongi kõik."

„Nojah, kui lihtsas keeles öelda, siis tõesti urgitsetakse tühjaks. Aga nüüd väidab härra Agu Ruutsaar, et kõik läheb vastupidi. Nafta paljus hävitab tsivilisatsiooni."

„Kes on Agu Ruutsaar?"

„Seda tahan minagi teada," ütles professor. Ta palus, et laborant otsiks keemiaosakonna lõpetanute nimekirja ja vaataks, kas niisugune isand on nende juures õppinud. Mall Sagrits tõusis laua tagant ja läks nimekirja otsima. Ta vaatas selle läbi, aga ei leidnud sealt Agu Ruutsaare nime.

„Nii ma arvasingi," lausus professor. „Meie ülikool pole sellele veidrikule diplomit andnud."

„Millega Agu Ruutsaar teid veel häiris?"

„Ta väidab, et Hiiumaa taga leidub Läänemere all naftat ja varsti hakatakse seda tootma. Ja siis tuleb Läänemerel suur ökokatastroof, mis reostab mere."

„Hiiumaa naftast olen minagi kuulnud, aga see võib kumu olla."

„Just, just, see ongi kumu. Aga Ruutsaar usub sellesse kaljukindlalt, nagu oleks ta selgeltnägija."

„Võib-olla ongi. Igasuguste ennustajate nisu on viimasel ajal õitsema hakanud. Aga nüüd üks küsimus igapäevasest elust. Kas panite roosid vaasi, härra professor?"

Paari hetke jooksul ei saanud laborant sellele küsimusele vastust, sest professor pidi mõtlema, missugustest roosidest on jutt. Aga siis meenus talle, et seesama Mall Sagrits oli talle paari tunni eest roosibuketi ulatanud. Professor kinnitas, et roosid on vaasis. Kui nad kõne lõpetasid, läks ta roose otsima ja leidis need esikust laualt. Nüüd hoolitses ta tõepoolest selle eest, et roosid said korralikult vaasi. Ta lõikas isegi varte otsast tüki ära, kuigi arvas, et sellest tulu pole, sest roosid närtsivad lõpuks nagunii.

Kui Mall Sagrits pani telefoni käest, kuulis ta otsekohe kateedrijuhataja häält:

„See oli kindlasti professor Tiidumaa, kellega te rääkisite."

„Jah, see oli professor Tiidumaa," vastas laborant.

„Ta on tsivilisatsiooni katastroofi jutlustamisega päris tüütavaks muutunud. Hea, et ta nüüd meie kateedrist ära on."

Mall Sagrits ei vastanud. Ta mõtles, kas professor ikka pani koju jõudes roosid kohe vette või luiskas. See oli talle tähtsam kui tsivilisatsiooni katastroof.

5

Keemiaõpetajad tulid professor Tiidumaa juurde eksamile ebamugava tundega. Nad olid jõudnud mõtiskleda viie lause üle, mille olid professori käsul kirja pannud, ja enamasti kõik olid endale pahased, et neil midagi targemat pähe ei tulnud. Kõigele lisaks oli Eksimatul Ruudil noriva eksamineerija maine.

Professor korraldas grupivestluse ning see näitas, et seekord ei võta ta eksamineerimist kuigi tõsiselt. Ta kutsus viis vastajat korraga ette, algatas teema, rääkis ise rohkem kui vastajad ja esitas vestluse käigus mõne kerge küsimuse. Neilt, kes optimistidena olid lootnud uutele energialiikidele pärast naftavarude lõppemist, tahtis professor teada, missugused need uued energiaallikad oleksid. Ta sai kogelevaid vastuseid, aga üks leidlik daam ütles, et me ei saagi teada, mille jõul sõidavad või lendavad järgmiste sajandite inimesed, sest iga uus generatsioon on eelmisest targem. Informatsioon kuhjub nagu mägi ja selles teadmiste mäes on ka väljapääs naftakriisist, kui see peaks kunagi kätte jõudma. Tuleb uskuda teadusesse ja inimese mõistusesse, sest eks ole need viimasel sajandil inimese elulaadi põhjalikult ümber kujundanud. Professor möönis, et selles on oma tõetera, ja lisas, et optimistid on alati õnnelikumad kui pessimistid. Rahulolevana väljusid keemiaõpetajad auditooriumist. Nad ei saanud teada professori leebuse põhjusi. Professorit ei huvitanud karvavõrdki keemiaõpetajate teadmised ja arusaamad tuleviku energiaallikatest; ta ootas, et tema ette ilmuks Agu Ruutsaar, keda tahtis näost näkku näha.

Järgmise grupiga mees tuligi. Agu Ruutsaar oli varases keskeas ning välimuse järgi ei saanud teda aferistiks pidada. Tal oli kõhn piklik nägu, keskendunud vaade ja pikkade tugevate sõrmedega käed. Professor ei võtnud otsekohe üles uut vestlusteemat, vaid lehitses enda ees laual lebavaid pabereid, millel olid eksamineeritavate viis lauset. Keemiaõpetajad hakkasid närveerima — neid pabereid nad küll näha ei tahtnud.

Sellelt grupilt küsis professor siiski rohkem kui eelmistelt. Ta päris eri maardlatest saadava nafta omadusi ja huvitus merepuurtornide tehnilistest üksikasjadest. Kus teiste vastajate tarkus lõppes, seal aitas grupi hädast välja Agu Ruutsaar, kes rahulikul ja kindlal toonil andis õigeid vastuseid. Lõpuks küsis professor sedagi, millest ta loengutel polnud rääkinud, aga Agu Ruutsaar ei jäänud hätta. Professor imestas: kust küll oli ilmunud Eestimaale mees, kes naftateaduses oli kodus. Ta pöördus nüüd otsese küsimusega Agu Ruutsaare poole:

„Niisiis te arvate, et Hiiumaa taga on Läänemere all naftat."

„Jah. Ristna neemest umbes kuuskümmend kilomeetrit edelas on soodsaim koht puurimist alustada."

„Ja mis lubab teil seda väita?"

„Norralased saavad Põhjamerest rikkalikult naftat, miks ei peaks seda olema Läänemere all."

Professor ei teadnud, kuidas reageerida. Agu Ruutsaar üllatas teda iga vastusega, kuid suurimad üllatused olid sellel mehel veel varuks.

„Kus on siin loogika?" küsis professor Tiidumaa. „Sellest, et Põhjamere all leidub naftat, ei järgne ju, et seda peab olema ka Läänemere all. Pealegi on nende merede tekkelugu suuresti erinev."

„Härra professor, leedulased on Klaipeda taga merest leidnud naftat ja see maardla ulatub mandrini. Nii et Läänemere all on tõepoolest naftat, see on päevselge."

„Võib–olla Leedu kandis midagi on, kuid keegi ei tea sealse nafta kvaliteeti, keegi ei tea maardla suurust ega sügavust," lausus professor. Need sõnad mõjusid Agu Ruutsaarele ergutavalt: tema nägu elavnes ja professorile näis, et mees hakkas kiiremini hingama.

„Nendest asjadest võiksin ma mõndagi huvitavat kõnelda. Vaesusest ja riigi organiseerimise raskustest hoolimata tehakse Leedus naftauurimisi küllaltki intensiivselt. Aga avalikkusele sellest ei teatata. Te ju ise rääkisite loengul, et kõike naftaga seonduvat hakatakse järjest rohkem salastama. Nii teevad ka leedulased. Aga mina võiksin nende naftast üht–teist öelda, sest olen leedulasi abistanud nende naftavarude uurimisel."

Nende sõnade järel valitses auditooriumis paar hetke sügav vaikus, sest kuulajatel võttis natuke aega, et öeldu nendeni jõuaks. Aga kõigepealt reageeris Agu Ruutsaar ise; tema käed langesid alla, mees vajus toolil kössi ning ta näole ilmus ehmatus. Võib–olla kahetses ta oma sõnu. Professor Tiidumaa reageeris vastupidiselt: tema keha nõksatas valve– või ootepoosi, ta jäi üksisilmi Agu Ruutsaarele otsa vaatama, tema silmad olid täis imestust ja mõte töötas kiiresti. Kõigepealt arvas ta, et tema vastas istub hull või nihestatud enesehinnanguga mees, kellel mõistust küllaga, kuid psüühika häiritud, nii et ta valetab silmagi pilgutamata. Aga samas tahtis professor teada, mida Agu Ruutsaar leedulaste naftamaardla kohta luiskab, kui teda põhjalikumalt küsitleda. Seepärast päris ta eksamineeritavalt, kas tal on võimalik tunni aja pärast tulla kateedrisse, et nad saaksid omavahel vestelda. Agu Ruutsaar nõustus; tal olevat aega piisavalt, sest sõitvat linnast ära õhtuse bussiga. Professor lõpetas sellegi grupi küsitlemise ja eksamineeritavad lahkusid rõõmsa meelega. Kõik nad vaatasid Agu Ruutsaart nagu imelooma, kuid imeloom ise astus pikkade sammudega auditooriumist välja ega märganudki, et teised näevad tema seljas hullusärki.

Professor kutsus uue grupi eksamilaua taha ja need vaesekesed said nüüd tunda, mida tähendab naftakeemia eksam Eksimatu Ruudi juures. Agu Ruutsaar oli professori üles ärritanud ja nii oli ta unustanud, et lubas keemiaõpetajaid küsitleda *pro forma*.

6

Laborant Mall Sagrits oli isepäine naine, kes kateedrijuhataja keelust ei hoolinud. Tal oli kohv valmis keedetud juba enne, kui professor Tiidumaa eksami lõpetas. Ta lootis, et Sulev Noor selle pooltunni jooksul, mil nad professoriga

kohvitassi juures vestlevad, kateedriruumi sisse ei astu. Ja soovimatu kolmanda ilmumise korral võib Mall Sagrits öelda, et kui professor Tiidumaa viimase loengu puhul oli kohv lubatud, miks pole see siis lubatud viimase eksami puhul.

Professorit oodates uitasid laborandi mõtted ringi ja korraga küsis ta, miks ja kuidas professor Tiidumaa abielu õigupoolest purunes. See oli nii kauges minevikus, et hakkas ununema. Aga kas ei räägitud, et naine oli koos pojaga tema juurest ära läinud ja professor ei hakanud poega kohtus endale nõudma, sest targa inimesena sai ta aru, et lapsel on ema juures parem. Jaa, jaa — juhtub sedagi, et naine lahkub mehe juurest, kuigi üldiselt on meestel abielust põgenemise komme. Ja ikkagi — miks läks too naine professori juurest ära? Peab olema põhjus, mida Mall Sagrits ei teadnud. Aga teadmatus selles tähtsas asjas hakkas teda vaevama. Ning siis esitas Mall Sagrits endale küsimuse, kas ta tohib professor Tiidumaalt pärida, miks tema abielu nurjus, või on see taktitu. Otsekohe, kui see mõte oli käinud läbi laborandi pea, hakkas ta iseendaga pahandama. Muidugi ei tohi seda teha. Kuidas võis niisugune rumalus üldse tulla talle pähe. Kummaline, miks teda, kes kunagi pole abielus olnud, hakkasid huvitama abielu purunemise põhjused. Keegi kuulus kirjanik olevat kord öelnud, et kõik õnnelikud perekonnad on õnnelikud ühtmoodi, aga iga õnnetu perekond on õnnetu isemoodi. Võib–olla on see õige, kuigi kirjanikud räägivad tõtt väga harva.

Kauem ei saanud laborant mõtiskleda. Professor astus sisse ja Mall Sagrits palus ta nurgalaua juurde, millele otsemaid ilmusid kohvitassid.

„Mis te nüüd. Kateedrijuhataja on siin kohvitamise keelanud," tõrjus professor.

„Härra Sulev Noor võib olla hea keemik, aga ta ei tunne inimesi ja veel vähem tunneb ta naisi," oli laborant korraga sõnakas ega märganud oma loogikaviga. Professor küll märkas, aga laborant oli selle lause öelnud nii bravuurikalt, et professorile hakkas Mall Sagritsa mõttevääratus meeldima.

„Te vist kukkusite neid pinnima. Miks muidu nii kaua läks," päris Mall Sagrits.

„Tõepoolest, ma tegin viimastele gruppidele liiga. Aga too veidrik Ruutsaar ärritas mind üles ja ma sattusin hoogu. See viimane eksam jääb mulle elu lõpuni meelde."

Jälle pidi laborant naeratama. Ta ütles, et üllatused — kui nad oma olemuselt pole halvad — on toredad, sest nendeta oleks elu igav. Siis päris ta, mida too prohvet eksamil rääkis, aga kui kuulis, et Agu Ruutsaar võib iga hetk kateedriruumi sisse astuda, oli ebameeldivalt üllatatud. Mall Sagrits ei mõistnud, miks pidi professor selle šarlatani kutsuma vestlusele. Ta muutis jututeemat ja küsis professorilt, kas too on iga päev pannud roosidele värske vee. Silmagi pilgutamata valetas mees, et on seda teinud. Laborant tahtis veel üht–teist rääkida rooside hooldamisest, aga uks avanes ja sisse astus Agu Ruutsaar.

Mall Sagrits nägi keskealist pikaldast meest, kelle kõhnas näos olid esimesed kortsud. Mees võttis aeglase liigutusega mütsi peast, aga tema käsi ei langenud otse alla, vaid tegi veidra kaare. Agu Ruutsaare ilme reetis ärevust; tema pilk ei püsinud nurgalaua juures istujatel, vaid vilas ringi, aga samal ajal sulgus endasse. Laborant mõtles, et võib–olla oleks õige kutsuda veidrik kohvilauda ja

anda tema ning professori vestlusele kerge seltskondlik toon. Aga samas leidis ta, et niimoodi osutaks ta Agu Ruutsaarele liigset tähelepanu ja see võib–olla ei meeldiks professorile. Nii otsustas naine esialgu jääda kõrvaltvaatajaks, nagu ta oli ikka selles kateedriruumis olnud, kui härrad professorid ajasid oma tähtsaid asju.

Professor Tiidumaad valdas sisenejat nähes ebameeldiv rahutus, mida tal suurivaevu õnnestus varjata. Millegipärast ärritas teda enesekindlus, millega Agu Ruutsaar oli esitanud oma ebaloogilisi ja täiesti usutamatuid seisukohti. Jah, isegi liigutus, millega Agu Ruutsaar võttis mütsi peast, häiris professorit. Õigupoolest kahetses ta, et oli mehe kutsunud vestlusele, sest millest oli neil rääkida. Aga professori uudishimu oli suur: ta tahtis, et temani jõuaks kõik see, mida Eestis teatakse või mõeldakse naftast. Ta noogutas vabandavalt laborandile ning astus tulijale vastu. Ta juhatas Agu Ruutsaare oma töölaua juurde, istus ise teisele poole ning sundis end talle lahkelt otsa vaatama.

„Võib–olla jätkame vestlust, mida eksamil ei saanud arendada üksikasjadeni," otsustas ta kohe asuda peamise juurde.

„Meeleldi," vastas Agu Ruutsaar.

„Siis mõned küsimused, sest mind huvitab kõik, mis on seotud naftaga. On teil tõendeid Läänemere–aluse naftamaardla kohta peale nende, millest oli juba juttu? Olgu öeldud, et need mind ei veennud."

„Teid on raske veenda, kui te ei usu loogilisi tõendeid. Kui Leedumaal Klaipeda taga mere all on naftat, miks siis ei või olla Hiiumaa taga?"

„Seal võib olla, kuid ei pea olema. Ja selles on ometi suur vahe."

Agu Ruutsaar vaikis hetke. Ta näis sisimas midagi otsustavat ja ütles siis, vahtides oma kätele, mis olid tema ees laual:

„Mul on veel teisigi tõendeid, aga neid ei saa avaldada. Naftamaardlate ümber tekib saladusi järjest rohkem. Nii väitsite teiegi oma loengul ja selles on teil kahtlemata õigus."

„Hüva, kui saladus, siis saladus. Võtame teise küsimuse. Te ütlete, et olete leedulasi aidanud nende maardla uurimisel."

„See on tõsi. Olen käinud Leedus mitu korda."

„Kuidas te neid aitate? Kas leedulased oma naftamaardlaga ise toime ei tule?"

„Ma aitan neil täpsustada maardla piirjooni ja selgitada, kust on kõige kasulikum puurima hakata."

„Armas inimene, kuidas te seda teete?"

Muidugi oli see professori jaoks põhiküsimus, aga just sellele ei tahtnud või ei saanud Agu Ruutsaar vastata. Ta istus õnnetul ilmel professori vastas, õlad lidus, jättes niimoodi tõepoolest mulje inimesest, kelle valed on paljastatud. Aga enne kui Agu Ruutsaar sai midagi öelda, avanes uks ja sisse astus kateedrijuhataja, kes terenoogutust tehes sammus oma laua juurde.

Lõpuks seletas Agu Ruutsaar:

„Härra professor, minu töö — kui seda üldse saab tööks nimetada — Leedu naftamaardla uurimisel on ühtaegu lihtne ja keeruline, nii et seda on sõnadega väga raske kirjeldada. Ja kui ma räägiksin, siis te ei usuks."

„Kummaline tegevus, mida ei saa sõnadega kirjeldada," imestas professor.

„Kas te ei arva, et ma pean kogu seda juttu bluffimiseks?"

„Arvake, mida tahate. Minu tegevust ja arusaamu see ei muuda."

„Millele te toetute, kui ennustate 2016. aastaks katastroofi Läänemerel?"

„Härra professor, tulevasest naftakatastroofist ma ei oleks tohtinud kirjutada, see oli minu viga. Inimesed ei pea tulevikku ette teadma, see teeb elu liiga raskeks. Kust ma tean, et katastroof tuleb? Ka selle jätan lähemalt seletamata, aga nii see on."

Professor kehitas õlgu. Tüdinenud häälel püüdis ta jutuajamist lõpetada:

„Näib, et me ei jõua kuhugi. Teadlasena saan uskuda fakte ning nende loogilist ja mõistusele arusaadavaid tõlgendusi. Teie väidetel puudub tõestus ja seepärast on nad šarlatanlikud."

Agu Ruutsaar vaatas mõne hetke professorile üllatunult otsa, aga siis muutus ta pilk enesekindlaks ja isegi üleolevaks. Ta tõusis toolilt, tegi paar energilist sammu ning jäi seisma kabineti keskel eredas valgusjoas.

„Hästi, härra professor, kui te mind šarlataniks nimetate, siis pean endast rääkima, sest ma ei taha siit lahkuda alandatuna.Teie, härra professor, teate naftakeemiast loomulikult palju rohkem kui mina, aga mina tunnetan naftat hoopis teisiti kui teie. Just nimelt tunnetan. Nüüd küsite muidugi: kuidas? Seletan lühidalt, sest nagunii te ei usu, ja siis pole mõtet sõnu kulutada. Suured naftamaardlad — olgu nad maa all või mere all — annavad erilist kiirgust, aga seda nii loomulikku asjaolu ei ole seni märgatud. Miks? Kuigi maardlaid uuritakse järjest intensiivsemalt, on naftakiirgus seni jäänud märkamata sel põhjusel, et selle tajumiseks peavad inimesel olema erilised võimed, mida antakse vähestele, võib–olla ühele inimesele miljoni seas. Ühesõnaga — selleks, et maardla kiirgust tajuda, peab olema ekstrasenss, nagu praegu öeldakse. Ja üks niisugune seisab siin teie ees. Kui mind Nõukogude armeesse kutsuti, sattusin Klaipedasse. Autojuhina sõitsin Leedus palju ringi. Naftamaardla kohal tundsin end teisiti kui mujal. Kuidas, seda polegi mõtet kirjeldada. Kui sellest rääkisin, taheti mulle hullusärk selga tõmmata. Lõpuks jäid mõned mind uskuma, teiste seas ka paar leedu naftakeemikut. Mis puutub Läänemeresse, siis olen Hiiumaa taga seilanud purjepaadiga ja sõitnud kalalaeval ning võin öelda, et sealgi on naftat, kuigi impulsid on tunduvalt nõrgemad kui Leedus. See tähendab, et naftat on seal vähem või siis on see sügavamal. Niisugused on minu tõendid, härra professor, ja mind šarlataniks pidada on täiesti ülekohtune."

Kui Agu Ruutsaar lõpetas, oli kateedriruumis mõni hetk ärevat vaikust. Siis lausus professor Tiidumaa:

„Kas see on kõik, mis teil on öelda oma väidete tõestuseks?"

„Kõik. Kas sellest ei piisa?"

„Aga ikkagi — katastroof Läänemerel?"

„Ah jaa. Kuid milleks ma sellest räägin, sest teie olete ratsionalist ja tunnustate ainult teaduslikke tõdesid. Kuid on ka ilmutuslikud tõed, ja just need aitavad tulevikku ette näha. Mulle on katastroofist ilmutatud."

Ilmselt oli professoril raske sellele vastata. Suurivaevu end valitsedes lausus ta:

„Te ei ütelnud midagi niisugust, mida teadus peaks arvestama. Ma olen pool oma eluaega tegelnud naftaga, aga pole midagi kuulnud kiirgusest, millest

te räägite. Ja mis on teadusel tegemist ilmutustega?"

Agu Ruutsaar naeratas kaastundlikult. Ka temal oli raske end valitseda, sest ta tajus kuulajate vaenulikkust. Ja siis lausus ta sõnad, millel olid ootamatud tagajärjed:

„William Shakespeare on öelnud, et päikese all on asju, millest teie filosoofid pole undki näinud."

Professor Tiidumaa tahtis midagi vastata, ta avas suu, aga sõnade asemel kostis vaikne oie. Samal ajal tõstis ta käe rinnale ning vajus toolil kokku. Kõik nägid, et professoril on halb, et temaga on midagi juhtunud. Mall Sagrits oli paari sammuga professori juures ja hüüatas kohkunult:

„Taevane aeg, härra professor, mis on juhtunud?"

Professor Tiidumaa ei vastanud, ta ainult hingas raskelt. Laborant haaras tema vasaku käe ja hakkas sõrmedega pulsisoont otsima. Sulev Noor aga astus sammu Agu Ruutsaare poole ja lausus:

„Meie tegeleme siin teadusega, mitte mustkunsti või ilmutustega. Kas te ei näe, et teie loba ärritab professorit. Teil on aeg minema hakata."

Aga Agu Ruutsaar vastas kateedrijuhatajale kindlal häälel:

„Ma ei ole šarlatan. Tehke minuga katse, mis tõestab, et ma tajun naftakiirgust."

„Ei hakka me mingit katset tegema. Alkeemia ajad on möödas," lausus Sulev Noor. Ta pöördus laborandi poole:

„Kas professor Tiidumaale on arsti vaja?"

„Ei ole," vastas professor ise.

Agu Ruutsaarel oli oma au kaitsta, seepärast ei saanud ta hoolida professori haigushoost.

„Olen Leedumaal teinud kümmekond katset. Ega leedulased ole lollid, et mulle ainult ilusate silmade eest maksavad."

„Ja missugune peaks see katse olema?" küsis professor Tiidumaa. Rääkimine nõudis talt pingutust, laborant hoidis ikka veel tema kätt, aga ta jälgis tähelepanelikult Agu Ruutsaare järgnevaid selgitusi. Katse olevat väga lihtne. Kaevatagu maasse viis–kuus auku umbes kümnemeetrise vahega. Ühesse neist pandagu kanister bensiiniga või toornaftaga — viimane olevat parem, sest kiirgavat tugevamini —, teised augud jäetagu tühjaks või pandagu neisse kas vett, piima, kive või vanarauda, see polevat üldse tähtis. Kui augud on kinni aetud, tuleb tema, Agu Ruutsaar, ja ütleb eksimatult, missuguses augus on nafta.

Lõpetanud seletuse, vaatas Agu Ruutsaar kuulajaile väljakutsuvalt otsa.

„Ei mingit katset," lausus Sulev Noor. „Hakake minema. Professor Tiidumaale tuleb kutsuda arst."

Kateedrijuhataja valis telefonil numbri. Aga siis juhtus midagi ootamatut: haige tõusis toolilt, lükkas laborandi ebaviisakalt eemale ja astus pisut tuikuval sammul Sulev Noore juurde. Professor Tiidumaa vajutas käega aparaadile ning katkestas ühenduse.

„Me korraldame selle katse," lausus ta.

7

Katse ettevalmistamine nõudis omajagu tööd, mis ei tohtinud langeda haiglase professori õlgadele. Seda mõistis ka kateedrijuhataja Sulev Noor ja andis korralduse, et laborant Mall Sagrits teeks vajalikud ettevalmistused. Ühes oli Sulev Noor resoluutne: kogu üritus peab jääma saladusse, ei sõnakestki teistele õppejõududele ega üliõpilastele. Niisuguse korralduse tagamõte oli selge: Sulev Noor ei tahtnud, et leviks kuuldus, nagu võtaks kateeder kusagilt väljailmunud šarlatani tõsiselt.

Laborant Mall Sagrits oli õhinal nõus korraldama katse ettevalmistamist. Tema pääses niimoodi igapäevasest rutiinsest tööst, aga veel tähtsam oli, et ta sai aidata sümpaatset professorit. Temap see oligi, kes helistas kohale takso, et haigestunu koju sõidutada, kui Agu Ruutsaar lõpuks lahkus.

„Härra professor, meile jääb süükoorem, et me teid praegu arsti juurde ei vii," lausus laborant taksos.

„Ei mingit arsti enne, kui katse on tehtud," oli professor Tiidumaa resoluutne.

Järgmisel päeval nägi professor parem välja. Ta oli korralikult maganud ja kui laborant kohale jõudis, oli tal katse läbiviimiseks plaan valmis. Ta oli otsustanud selle korraldada oma maja aias, kuhu kõrvalistel pole asja. Seal vana puukuuri taga oli ruumi küllalt. Raskeim töö oli aukude kaevamine, ja professor muretses, kes seda peaks tegema. Aga nutikas laborant leidis otsemaid lahenduse: tuleb pöörduda hauakaevajate poole. Ta kutsus mehed kohale, kuigi need esialgu tõrkusid, sest ei mõistnud, miks on vaja auke, kui majas pole koolnud loomagi. Kuid hea tasu ja pudel haljast, mille Mall Sagrits mängu pani, meelitasid torisevad hauakaevajad nõusse. Asja lihtsustamiseks otsustas professor, et auke kaevatakse ainult kolm, ülejäänud kolm auku on pettekad. Kolmest kohast kobestatakse ainult pinnast, aga Agu Ruutsaarele peab jääma mulje, nagu tuleks tal neiski kohtades naftat otsida. Mall Sagrits kiitis selle plaani heaks, tunnistades, et tema poleks niisugusele mõttele tulnud. Ta ostis kolm kanistrit ja tõi bensiini, sest toornaftat polnud käepärast.

„Millega täita ülejäänud kaks kanistrit?" küsis laborant.

„Vett me ei pane, see oleks liiga tavaline," mõtiskles professor. „Täitke üks kanister õllega ja teine bordoo vedelikuga."

Otsemaid kiirustas Mall Sagrits sedagi professori käsku täitma.

„Sihukest jama näeb minu silm esimest korda, et maa sisse peidetakse tühipaljad kanistrid. Ma saaks aru, kui oleks peidetud tõelist varandust, kulda või hõbedat või raha — seda on rahututel aegadel ikka tehtud. Aga eks professorid ole teadagi ühest otsast targad, teisest ohmud."

Nii arutles üks hauakaevaja, kui auke hakati kinni ajama ja nende vahele tehti pettekad. Bensiinikanister asetati lõuna poolt vaadates vasakult teise auku, sellest ühele poole jäi õlu ja teisele poole pettekas. Hauakaevajad olid kergelt purjus, kui nad hakkasid auke kinni ajama, aga see ei seganud nende tööd, sest haudu kaevates olid nad enamasti alati niisuguses seisukorras.

Aga laborant Mall Sagrits rääkis professorile:

„Sellel katsel on oluline puudus: tema tulemused ei taga absoluutset

usaldatavust. On võimalik, et Agu Ruutsaar satub juhuslikult õigele augule. Me pidanuksime kaevama sada või tuhat auku, siis oleks see šarlatan kindlasti paljastatud."

„Mis on maailmas absoluutne?" küsis professor vastu. „Aga kui juhus tõepoolest Agu Ruutsaart aitab, siis teemegi uue katse saja või tuhande auguga."

8

Järgmise päeva keskhommikul kogunesid professori aeda kõik asjaosalised, kes sellest ebatavalisest katsest olid teadlikud. Professor Tiidumaa ise oli halvasti maganud ja nägi välja vaevatuna. Ta oli kahetsema hakanud, et võttis ette niisuguse ürituse, mis võis teda viia naeruväärsesse olukorda. Ta ei kartnud sellel hommikul tervise, vaid oma maine pärast. Laborant Mall Sagrits ilmus kohale heatujulisena, sest tema oli katse ettevalmistamisega hiilgavalt toime tulnud. Tema oleks professor Rudolf Tiidumaa korraldusel ette valmistanud ka niisuguse katse, mis tema enda elu oleks ohtu seadnud. Aga kui ta nägi, et professor oli tujutu ja sõnakehv, muutus laborantki nukraks. Uudishimu tõi kohale ka kateedrijuhataja, keda rõõmustas eelkõige see, et tema korraldus oli täidetud: professori aeda ei ilmunud ülearuseid silmapaare seda kummalist katset uudistama.

Nad istusid aiapinkidel ega pannud tähele selle juunihommiku ilu: kõrget sinavat taevast, paari õitsvat õunapuud ja imekerget tuuleviret, mis naaberaedadest tõi lillelõhna. Nad silmitsesid hauakaevajate kätetööd: aia ääres vana puukuuri taga oli kuues kohas mullapinda kobestatud, ja keegi ei võinud öelda, missugused augud peidavad kanistreid, missugused on pettekad.

„Mul on halb eelaimus," lausus professor.

„Mis te tühja muretsete. See kõik on täielik bluff. Küsida tuleb ainult, missuguse mustkunstitrikiga ta seda teeb," arvas Sulev Noor.

„Teda võib aidata juhus," lausus laborant.

„Võib–olla mängib ta hauakaevajatega kokku," oletas Sulev Noor.

„Aga hauakaevajadki ei tea, missuguses kanistris oli bensiin, missugustes õlu ja bordoo vedelik," seletas laborant.

Nad ei saanud jätkata, sest aeda astus Agu Ruutsaar. Tal olid seljas heledad suverõivad ja õlal rippus punakas kott. Ta tegi ootajaile kerge kummarduse ja asus kohe asja juurde.

„Nagu ma näen, on katseks kõik valmis."

„Meie poolt küll," vastas laborant.

Agu Ruutsaar astus puukuuri nurga juurde ja silmitses hauakaevajate kätetööd. Tema näole ilmus kerge muie, kui ta laborandilt küsis:

„Nii et ühes neist aukudest on kanister bensiiniga?"

„Täpselt nii," vastas laborant.

„Hüva, ma hakkan pihta. Aga ma vabandan, et riietun lahti, sest pean naftakiirgust tunnetama kogu kehaga, mitte ainult jalataldadega."

„Taevas hoidku, ega te siis täiesti alasti..." hüüatas Mall Sagrits.

„Ei — ikka viisakuse piirides," vastas Agu Ruutsaar.

Sealsamas kuuri nurga juures võttis ta oma riided seljast ja riputas need

kuuri seinas oleva naela otsa. Ta läks lähima augu juurde, laotas sellele riidetüki ja heitis pikali, nagu kavatseks päevitama hakata. Agu Ruutsaar lamas umbes minuti selili, siis muutis asendit, pöörates selja päikese poole. Nõnda lamas ta minut aega, tõusis siis nobedalt püsti, võttis riidetüki ning laotas järgmise augu kohale. Nii sündis see kõigi aukude ja pettekate juures.

Laborant Mall Sagritsal oli nõrkus ebaharilike olukordade vastu, ta nautis neid. Nüüdki aimas ta sensatsiooni ning seepärast oli tema hing ärevil ja meeled erksad, et midagi olulist kaduma ei läheks. Ta silmitses riidetükil lamavat meest ega osanud temast enam midagi arvata. Kas tõesti julges see veidrik narrida kuulsat professorit? Mall Sagrits nägi, et lamaja nahk oli helevalge: sellel kevadel polnud Agu Ruutsaar küll päevitamas käinud. Mees oli kiitsakas, kuidagi väljaveninud jäsemetega ja laborant jõudis sedagi mõtelda, et niisugustel kätel tema end hellitada ei lubaks. Aga Mall Sagrits jälgis ka mõlemat professorit, kes seisid tema kõrval. Sulev Noore nägu oli tõsine, kuid silmades pilkles lõbutuluke, — tema võttis kõike naljana. Professor Tiidumaa näol märkas laborant pinget, hämmingut ja isegi hirmu. Mees hingas raskelt ja tema laup läikis higist. Alles nüüd sai laborant aru, kui tõsiselt professor katset võttis. Mall Sagrits hammustas huulde: ta ei saanud teisiti, kui puudutas professor Tiidumaad kergelt küünarnukist ning sosistas:

„Ärge ometi ärrituge, härra professor. Ei saa juhtuda midagi halba."

Siis laotaski Agu Ruutsaar riidetüki augule, milles oli bensiinikanister. Mall Sagrits jälgis teda nüüd eriti tähelepanelikult. Möödus peaaegu kolm minutit, enne kui lamaja oma asendit muutis. Seljalt kõhuli viskus Agu Ruutsaar energilise liigutusega, nii et riidetükk ta all kortsu kiskus. Ja laborant taipas: bensiinikanister on avastatud! Naine tundis, kuidas mõtted tema peas ähvardasid segamini minna. Sellel mehel pidid tõepoolest olema üliinimlikud võimed.

Viimase auguga läks kiiresti. Kui Ruutsaar sealt tõusis, hakkas ta kohe riietuma ega mõtelnudki teiste ootusärevust lõpetada. Sulev Noor küsis:

„Kas leidsite bensiinikanistri?"

„Loomulikult leidsin," vastas Agu Ruutsaar.

„Kus see siis on?"

„Kohe näitan, laske ma enne riietun," lausus veidrik särginööpe demonstratiivse aeglusega kinni pannes. Sellega valmis saanud, sammus Agu Ruutsaar aeglaselt augu juurde, millel oli kauem lamanud, ning lausus ainult ühe sõna:

„Siin."

Nüüd vaatasid kõik laboranti, sest üksnes tema teadis, missugusesse auku oli asetatud bensiin. Mall Sagritsal hakkas lõug värisema. Tal oli raske tõtt rääkida, aga valetamisel polnud mõtet. Hinge hiilis isegi süütunne, et ta ei suutnud bensiinikanistrit paremini peita. Temagi vastus oli napisõnaline:

„Jah."

Agu Ruutsaar muigas.

„Võib–olla usute nüüd, härrad, et ma pole šarlatan. Võib–olla usute sedagi, et Hiiumaa taga mere all on naftat ja aastal 2016 tuleb katastroof. Rohkem pole mul midagi öelda. Agu Ruutsaar on rääkinud."

Ta tegi kerge kummarduse ja hakkas minema. Laborant vaatas talle järele kui ilmutusele. Sulev Noor hüüdis:

„Pidage, pidage! Ütelge ometi, kuidas te seda teete?"

Aga Agu Ruutsaar kadus juba maja nurga taha. Siis kuulis laborant tasast oigamist. Pöördudes nägi ta, et professor Tiidumaa oli vajunud põlvili ning tõstnud käed südame kohale.

„Viige mind haiglasse!" kuulis laborant sosinat.

9

Järgmisel päeval helistas Mall Sagrits haiglasse ning sai teada, et professoril oli olnud infarkt. Mitte küll eriti raskekujuline, aga haige vajavat rahu, eelkõige rahu. Seepärast ärgu töökohalt teda tülitatagu, sest ülikool on teadagi asutus, kus süüakse inimeste närve eriti julmalt. Selle järeldusega oli laborant nõus, aga ta ootas ainult ühe päeva ning läks siis haiglasse ja soovis professorit näha.

„Kes te talle olete? Abikaasa?" küsis õde.

„Ei, olen laborant."

„Siis ikkagi töökohalt?"

„Tal pole abikaasat, pole ka lähemaid sugulasi meie linnas," kinnitas Mall Sagrits.

Suure lunimise peale pääses ta lõpuks professori palatisse. Kui ta professori padjasse vajunud nägu vaatas, lausus mees vaikse häälega:

„Ma ootasin sind. Küll on hea, et sa tulid."

Mall Sagrits ehmus: esimest korda oli professor teda sinatanud ja laborant ei teadnud, kas temal sobib sedasama teha. Kuid samas oli ta meelitatud: ta teadis, kui raske on akadeemiliste kommetega harjunud inimestel pakkuda teistele sina–lähedust. Haigus või haigla või need mõlemad koos olid professorit muutnud. Alati rangetoonilisest ja väärikast õppejõust oli saanud vananev mees, keda olid tabanud inimlikud õnnetused. Mall Sagritsal tekkis kaastunne selle vanaldase haige mehe vastu ja ta mõistis, et nende vahekord — kui pelka tutvust võib üldse vahekorraks nimetada — on nüüdsest peale hoopis teistsugune. Ja samas turgatas talle pähe mõte: ma ju teadsin ja ootasin, et see niimoodi läheb. Niisugune tunnete ja mõtete tulv tegi laborandi paariks hetkeks sõnatuks, nii et professor talle küsivalt otsa vaatas. Ent siis sai Mall Sagrits taas enda üle peremeheks:

„Ma tahtsin juba eile tulla, aga arstid ei lubanud. Sa vajad rahu. Hea küll, ma mõistan seda, aga ega mina sinu rahu riku, seda teevad teised. Kuid kõik läheb hästi, sa oled halvimast üle."

Professor naeratas vaikselt. Ta märkas alles nüüd, et nad olid sinatama hakanud.

„Nii see pidigi minema," ütles professor, mõteldes selle all sinatamist. Aga laborant arvas, et professor räägib oma haigusest. Ja Mall Sagrits unustas, et ta oli lubanud õele tõsistest asjadest mitte rääkida.

„Noh, õnnetust poleks tulnud, kui sa poleks ette võtnud seda rumalat katset. Aga sa ei peaks siin üldse mõtlema naftale ega inimkonna tulevikule ega sellele ekstrasensile — mis ta nimi oligi? Sel ajal kui meie siin vestleme, kihutab inimkond oma loendamatute autode ja lennukitega katastroofi poole. Meie ei saa midagi parata."

„Mina tahtsin inimkonda hoiatada, aga nüüd olen katkise südamega haiglavoodis," lausus professor.

„Millal on inimkond varem hoiatustest hoolinud?" küsis laborant.

Professor ei vastanud. Alles nüüd tuli laborandile meelde, et ta oli professorile toonud küpsiseid, mett ja apelsini, ning otsis need oma kotist välja. Ta oleks rohkemgi toonud, aga peost suhu elaval laborandil olid rahad lõpukorral. Nendegi ostude pärast pidi ta paar päeva närutama, aga seda ei tohtinud professor teada. Ta küsis, kas haige tahab küpsiseid, aga mees raputas pead. Mall Sagrits ladus toodu öökappi. Siis ütles professor Tiidumaa:

„Mulle ei anna rahu, kuidas ta oli selleks võimeline. Kui tõesti teha katse saja auguga?"

Laborant kohkus, aga siis võttis ta professori käe ning rääkis:

„Sa ei tohi sellele mõtelda seni, kuni oled haiglas. Me peame harjuma mõttega, et maailmas on asju, mida me mõista ega seletada ei suuda. Ja midagi peab jääma järgmistele põlvkondadele avastada. Maailm on ka lõplikult lahti seletamatuna väga ilus."

„Ma ei teadnudki, et sa nii tark naine oled," lausus professor. „Aga mul on raske unustada naftaprobleeme, sest olen pool eluaega nendega tegelnud."

„Õnneks ainult pool. Teisest poolest on ju suur osa veel alles. Kui minul tulevad kiuslikud mõtted pähe, olen ikka mõtelnud sellele, kui kaunid on suvised päikeseloojangud mere ääres, kui suurepäraselt lõhnavad männikud — mänd on inimsõbralik puu. Ja kas tead, kui oivalised vaated avanevad Haanjamaa mägedelt. Su süda on varsti jälle nii terve, et võid nendele ronida. Aga ainult siis, kui heidad peast nafta ja need rumalad katsed."

Professor Tiidumaa ei saanud vastata, sest õde astus palatisse ja tegi nende jutuajamisele lõpu. Aga haige pöördus õe poole ja ütles:

„Lubage tal jälle tulla. Ta mõjub mulle hästi."

Mall Sagrits kummardus voodi kohale ja suudles professorit hüvastijätuks laubale. Avatud uksel seistes kuulis laborant professori hüüdu:

„Mall!"

Professor oli öökapi sahtlist võtnud võtme ja sirutas seda laborandi poole:

„Siin on minu maja võti. Me ei tohi unustada, et sinu kingitud roosid vajavad uut vett. Ja üldse võid sa minu majas toimetada oma äranägemise järgi, kuni mina pean siin olema."

Mall Sagrits sammus tagasi voodi juurde ning võttis võtme. Pilgud kohtusid ja nad mõistsid teineteist täielikult. Siis lahkusid naised palatist.

Professor Tiidumaa sulges silmad ja mõtles: tõepoolest — kui kaunid on suveõhtused päikeseloojangud mere ääres ja kuidas lõhnavad männikud; mänd on inimsõbralik puu...

LUMEHANG RÄÄSTANI

Uks seestpoolt haagis: kes seal on?
S-tähega oli suuri raskusi: Tatt!
Ei meie tunne sellisenimelist last!
Mis nipp see on? Väänutasin mokkasid
Otsisin keeleotsaga — tatt mis tatt

MEIGAS ISTUS SOEMÜÜRIL

Ema mu sängi äärel
Tohter seisis noogutas pead:
Jah ta on juba seal!

Uks käis külm iil
Meigas soputas tiibu
Tõrva ja vaha lõhn

Isa kummardas mu üle

Suusad süles mu esimesed suusad
Ja hing tuli sisse tagasi tuli tagasi

KOLM KÄRU KARJAPOISSI

Teritatud oksatüigastega
Madjakad käes
Kalasilmad pias
Tulid läbi jõe

Õnneks samal aal
Kodunt tuli õde
Poisid punastasid
Ujusid tagurpidi ää

Kadusid teise ilmasõtta

3 SALMI METSAVENNALE

Suits
tõusis
Näe
surnu-
aias
Tegi
hauda
kolde

põleta-
takse
risu

Sugulased
tiadsid
Kadunukesed
varjasid

(Simuna)

SÜLGE ROHUKÕRTE KÜLJES

Lärakate sees nukkuvad putukad
Säng oli kitsas hoidis küüru
Kuu käis kui keegi lambiga
Tüdruku jalad — lambiharjad
Hommikul saatis mu koduteele
Mustikate vahel sülitas näkku

MÄRTSI LÕPU HOMMIK

Taevas murtudkollane
Maalikunstnik aknal
Värske lumega hellalt
Katab Tartu varemeid

KOLMEKESI

Starkopf rääkis Werneris:
Aktistuudios istusin Matisse'i kõrval!
Ma istusin Starkopfi vastas

MÜÜT

Elmar Kits läks oja äärde
Võttis taskust sneprivõtme
Istus maha kadus angervaksa

Siia ilma tagasi tulles oli tal
Näpu otsas pajuvits hõrnastega

SOS

Laekveres videvikus
Käisid ukselt uksele
Vööruses sosistasid:

Sos sos soovitame
Vestelda lastega iga päev
4 tundi vene keeles!

KARTULISILGUVORM

Läks kõrbema tegin köögi akna lahti
Kogu Tallinna kajakad olid kohal
Keerlesid kiljusid kirjanike maja kohal

Selle üleskirjutamise ajal ajas piim ü
l
e

Muudkui aga jälle tuuluta tuba
Selja taga rapsiõli lõi kärinal põlema

TIEN TIIRU ÜMBER MAJA

Kaugemalle põle ia minna
Kõiki ei jõua siedida

Obune üöse pääses lahti
Ahmis märga ristikuädalat

Ommiku ummetustiirud pial

SOBRASIN ÕUES PRÜGIKONTEINERIS

Kuni leidsin üles paberi
Mille esti treemliteks kiskusin
Kokku nässutasin ära viskasin

Kõrvalkonteinerist tõstis
Barbi–vanaeit pondunud pea
(Ta muidu naljalt ei vaata otsa):

Sest vähe veel
Et mees on põhja käinud
Lolliks ka läinud!

LUULET

On võimalik lugeda
Esimese luulesõnani

Kisendama allikas hirv öös peos
Sees purskama lahvatama vakatama

Neid on umbes 100

** ↖

Hasso Krull arvutas välja
(Vaata Looming 8 95):

Luuletaevas Leonhard Lapin
On Artur Alliksaare
Ja Juhan Viidingu kõrval

Tundus justkui ei klapi
Arvutas veel — mitte kõrval
Vaid täpselt vahel

* ↖ *

•

V
Vaapo
h
e
r

Ei kellegi vahel Belletristika mäel

•

Luuletaja Emajõe luhal
Pühvel Kirjanike majas

LAVASTAJA KANADAST

Ei tahtnud sõna kuulda
Proovid kestsid pool aastat
Iga päe pantomiim

Näitlejad tülpisid
Hakkasid veel rohkem jooma
Üks läks nuttes seevaldi

Esietenduse ajal saal
Tühjenes kui nõiaväel
Lavastajat intervjueeriti

Jah ta nii oli mõelnudki

SOE SEPIK

Müüjatar
On külm piim
Naeratus on mesi

Paneb tümpsu peale

Tõmbun küüru õlge
Vahele pea
Jalga lasen poest

PESUPULGAGA

Hommikuti
Avavad ja
Sulgevad
Kuningadki
Kohvipaki
Imat arvas:
Ufokadki

VÄRSSŠARŽ

Istun päevad istun üöd
Eesti piale süda lüöb
Ümber suguselts passib
Uotab kunstiteuseid Sassilt

(Kozma Prutkovi järgi)

AUTOPORTREE

Valge pilvega
Prillides

Põsed ölanukkide
Vahel kõhedusest

Selg vimmas
Oi Jummal

Ümberringi
Rohi kasvab

•

Ei luiska
Lõin vikati kivvi
Teral pikalt kärss ees
Virutasin teistkord veel
Liuhka nii et tuli taga * * *
Kärsa maha ja niitsin edasi

EINE MURUL

Palja plika ja veiniga nagu ikka
Üks tõuseb surub nina vastu klaasi:
Vana sa elad vale koha peal!
Kui veel passid saad kuuli!
Võtab naga laseb vastu seina

•

Kunstiteose presentatsioon ehk liputamine

•

Kunst olla seletamata

KOLM VÄGILAST

LASSI NUMMI

LAUL MUSTADEST ESEMETEST

Mu maja põhjaküljel seisab must vanker.
On seisnud juba kaua. Pimeneva talvise päeva
ja pimeda kaljuraske talveöö.
Mis ta minust tahab? Mida minult nõuab?
Ta seisab ja seisab, liikumata. Mida ta ootab?
Mitte kunagi ei istu ma sesse vankrisse.

Mu maja lõunaküljel kerkivad mustad puud.
Minu aia puud. Minu aia mustavad vahimehed. Valgeis
õilmeis nad õitsevad: nende okstel õitseb lumi.
Jäistel okstel, lumes klaasised viljad.
Mida nad tahavad minust? Mida ootavad?
Iial, mitte iial ei korja ma nende vilju.

Mu maja idaküljel on mustad kivid.
Jääsilmadega vaatavad nad mu akna poole.
Nende tahe on kõva ja külm, nende kutse jäine.
Mida nad minust tahavad? Mida ootavad?
Nad nõuavad mind enda juurde.
Nõuavad. Miks? Miks nad vaatavad? Miks ootavad?
Asjata. Ei ma neid sülele. Ei eales ma sülele neid.

Mina jään üksinda mustade puude majja.
Sõrmedega koban ta pimedaid seinu.
Ei lähe. Ei liigu. Miski ei muutu, ei murdu.
Jään mustade kivide, mustade laulude ringi.
Kivi ei tantsi, ei liigu puud, ei veere vanker
oma teed. Liikumatu ringi keskel
ma seisan. Ammust aega on kõik ära määratud.
Seisan lootusest ilma ja ootan.

KIRI

Kõrvetav kuumus. Siin, müüripragudes
ritsikate sirin.
Hõõguvad tänavad on tühjad.
Väljak hääletu.
Valgus surnud.
Rohi kasvab üle müüride, matab need
oma märatsusse. Sõmerasse
sööbib kuumus.
Öösiti kõrvetab kuu seinad valgeks,
okstele pihutab mälestusi,
nõos laulab tsikaad.
Millest ta laulab? Kellele laulab?
Kesköö avanevad uksed: majades pole hingegi.
Uksed on vakka.
Hullud varjud põgenevad mööda tänavaid.
Inimtühje tänavaid kõrvetab öine kuu.
Vaikne on olnud siin pärast su lahkumist.

VALGUSES MÄNNID

Valguses männid, tuulde joovastavasse
painduvad oksad, voogude kohinasse
kaovad kõik hääled: sügavsiniste,
valgete lainete väli võtab meid vastu.
Helendav liiv! Tumedalt hõõguv taevas!
Oh mis liikvel on kanarbik, meri ja õhk!

Valguse sees naerdes me jookseme randa.

•

Pärast nii pikka aega jälle kord
minus
sinu ihuliikmete pilt.

•

Õhtuga tagasi tuli ahastus,
kergem juba, kuid tuliseil kabjul üha:
need kiiresti pagevad aina tagasipöörduvad silmad.

Oi armastus, mis ehmekerana lendas ära, tuikese kombel!
Oi armastus, mis taas mu õlale laskus taevalaiuseil tiivul.
Oi südamesse sööbivad küüned.

SIIN EI KUSKIL

Siin on meie kodu,
siin, ei kuskil —
vihmas, kaugetel teedel,
paadis, udutava
pilliroo sees,
siin kaljudel,
märjas alasti rohus, siin
veriste kivide vahel. Siin tuules,
leekides, tulekeelte vahel tantsib
su nägu, meie kodu. Siin
ei kuskil
on meie kodu: taevalaotuse teedel,
sügaviku väraval, öös, mässama tõusvas
meres. Aovalguse hallis voos, janus,
siin: päikeselõõmas — põletavkirkas lumes,
söestuvais silmis. Rauas, soolas,
sünnitava looma veres,
haavatud leegi liikumises. Siin
metsas — meres — kaugel, siin
vihmasse peitunud näos,
silmades, mis suletud,
jõe udujoomes — ei kuskil,
siin on meie kodu.

•

Päev on seniidis.
Linna siluett,
kirikutornide nooled, vabrikukorstnate suitsud
vastu taevast
laevaparda, kauguse taga.

Ja masinate hääl, südame hääl
mehhaaniline.

Armastuse koorem on kaugel seljataga.
Hea kui nüüd jaksan veel oma vihavimmagi kanda.
Ja kui vahel on raske olla,
siis üksnes sellepärast, et
taevas rõhub õlgadele,
öö pitsitab nii tuttavlikult —
meeldetuletus vere jäledast paksenemisest
ja veeväli ees on tühi.

KAKSIKPORTREE

Sinu vastas
sa soe, ilus, lähedane
vaatan sinust läbi
sind
ilus, hell, kauge
ja minu kaks hinge lausuvad ühel häälel:
oled ilus, armastan

kohvikus kevadhommikul, argihommikul
ma näen: te kauged kokkusobimatud
olete piinavalt üks ja sama

piir, jagunemine on minus. Erilisus.
Väline pimedus.

TUHAT KURGE

Oodata pole midagi.
Võtame siis vastu, mida antakse.
Juhuse või ingli käe läbi,
tundmatu saatuse vaekausilt
või salamõttega täringukirjalt

aastakümned, igatsuse,
kuulmatuks õheneva, väreleva pillikeele,
halli kevadpäeva märkamatu lehepunga,
tänavatolmu, kiirabiauto sireeni, inetuse
ja julmuse, ahistuse, rämpsu,
hoolimatuse mudakaldal sirguva lille

ja sügispäeva kõrge kirkuse,
surma pronksukse,
jõekääru taga avanevad paleed,
männid, seedripuud, tähed:
tuhat kurge, selle planeedi, meie kodu.

Luuletuskogudest „Tahan, et sa kuuleksid" („Tahdon sinun kuulevan") 1954 ja „Kaksikportree" („Kaksoiskuva") 1982.

Soome keelest tõlkinud DEBORA VAARANDI

AARNE RUBEN

ROMANSS

Teeb oma Silmipimestava Kleidi
taljest parajaks
et tema õbluke talje tuleks paremini esile
ja paistaks sama kaugele kui õladki
edasi on vaid meeste pilkude risttuli
arglikud puudutused
mis muutuvad tugevamaks vastavalt joodud alkoholi hulgale

temaga tohivad tantsida see ja see ja see
see ei tohi
Südamed
lõõmavad öö avaruses
ja noored tulised kätepaarid tohivad
liigutada teda
pigistada kergelt
teda Silmipimestavas Kleidis
neil ei tohi puududa midagi
sest siis on kõik nagu valatud
šampust voolab põrandale
keegi libastub
naised edvistavad
mehed vahetavad pilke

ja miks sa nii nurka pugenud oled
söö vähemalt kompvekki
või oled armunud mis
küll läheb üle
sa oled ju mees
ma ise tantsin sinuga pärast kindlasti

väljas on pime
valge maaga
tuul tõuseb talveunest
jahutab kuumi meelekohti
pane uks kinni lollakas
neidudel hakkab külm

MAAILMA NEEDMINE

Täna kosmose kitsasse rippa võimas
jaam saadab kurbi signaale et jõnglased
poodi ei lippaks et
vaenlane tulnud me maale
linnas aknad pitseerit ja sulet ja sa
istud sul tähekaart maas võõras jõud
muudkui tuleb ja tuleb ja pidama
enam ei saa roosid tõmbavad verele
sukad kui sa lähed et pilk heita
hoovi ja su gerberakollasel tukal
snaiper näeb muusa kiirgavat
krooni massi paanika
tänavasagin sajad akendel vaatajaiks tegi
kuskil lööb automaatrelva ragin sinu
ärevad mõtted kõik segi napalmi
tuldpurskaval foonil kuul lööb
riivi sul tuhandeks tükiks täna
õnne et loojangutoonil lõbus tuli
su tuppa ei tükiks lukk on
padrunipessa löönd laengu
sõdur haarab su nõrkevat keha
peidad suurrätti vastvalmind soengu ja
rohkemat pole sul teha
rakettide tahmaseis silmis näha see
kuis ta võtab sind järkude kaupa
sa kui õudses ja maitsetus
filmis tõukad eemale vagudes laupa
fosfor laguneb
kellade pinnal öine pilv viskab
ükskõikset vihma tal on huuled
su ilusal rinnal ja ta rebib su
puusadelt rihma on nii
vallutusretkede moodi et valu
ja jõud ei saa sõbraks
nõnda hajevil kui teda loodi
muutub saak tema saaja käes lõdvaks

kes siis lõpuks on see
kelle nime planeet
me planeet
saab et kelle eest nutta oleks
kui maailmas kõik ära on neet

VEIKKO VANGONEN

KAASAEGNE MARTÜÜRIUM

Pärismaatu bumerangi hiivasin
Iseennast santimoodi riivasin
Mehemeele heitsin maha tagantkätt
Kustund koni torkas minu põue pätt
Võõra ukse lahti murdsin kangiga
Võõras minu hinge torutangiga
Kohaneda ma ei jõudnud selle nöögiga
Selgus — elu talumatu löögiga
Kui sa teiste teel ka eal ei lagasta
Elu sulle ikka head ei tagasta
Ainult valu
ainult vaeva pihtida
Nii võid ilma kiivad silmad tihtida
Ainult marraskeelil anda hingel helada
Ja end armetuna surnuks elada

HINGERAHU

Jago motiivil

Kui võiksin hingerahu
osta tagasi raha eest,
küll rabaksin, sapsud vahul,
iga kulunud kopika eest. —

Kui võiksin teha mis tahan,
olgu sellel ka eluea hind —
hingerahugi mataksin maha,
kui vaid hirm ei takistaks mind.

Kui võin kord teha mis ihkan,
siis teen just seda mis saan:
kaelast pigistan neid, keda vihkan
ja vajutan vastu maad.

Siis saaksin hingerahu
tagasi rahata ka,
kui võiksin igavest rahu
tasu kartmata jagada!

•

Mul on üks sõber nimeks tal
On Tsivilisatsioon
Ma tema hella hoole all
End ükskord üles poon

Kuid enne veel jah enne veel
Teen vahva märuli
Ja ütlen sõber sinu peel
On püksid näruli

Et paistab sealt mis paistma peab
Ent parem oleks küll
Kui asjadel mis lollgi teab
Neid kaltse poleks üll

Et vahest oleks püksata
Siis kõigil lõbusam
Kui soovijate müksata
On tabuks peetud kraam

Kui enda ehtsat olemist
Peaks muutma tume jõuk
Siis inimhinge koletist
Saaks maitsma haudne tõuk

Mul on üks sõber nimeks tal
On Tsivilisatsioon ----------

MINU MÕTE

Minu mõte, sina oled kui haige asjaga prostituut,
kes lösutab läpatand sohva peal.
Sina oled kui mädanend roigas,
mis pooleks prantsatab vastu tuima, lolli kolu.
Minu mõte, sina oled kui vettind hapukurk,
mis jäänd kinni oksendava marodööri kuldhambuliste lõugade vahele:
küll püüad sa ja pingutad, et pääseda toiduna ta küllastund sisikonda —
aga juba kostab öökimine ja sind niisutab haisev, kibe okse.

OMA LOLLUS, ENDA JAOKS...

Las sind oma lollus lööb
vastu pead ja pihta:
oma suppi ise söö,
hakka otsast pihta!

Tarkus tulgu enda jaoks;
oma ära paku —
keegi õpetuse eest
käsi sul ei laku!

EKSINUD

Kõrgelt tulijail omavahel
Piduloorides pillerkaar
Valgete mägede ahel
Kohal äratundmatu maa

Külma põhjatusse
Oma nõutuse toon
Kuni kuuvalge kaugus
Iilidest sidemed koob

Aga hangunud põhjatusse
Ma palveid öelda ei tea
Nii tüvede undavaid prusse
Maa mu templi sambaiks ei sea

AJAST VÄLJA

Kõik arved pooleli —
ja ta ei tea,
kas lõppu neil kord ongi.
Kõik pooleli. — Veab või ei vea? —
Nii hoolest hooleni
ta omapäi
peab teona kandma õlul
Püha Hullukongi.

Nüüd seisatab. Ei käi.
Ja kell ei käi.
Vist kuulatleb üht viirastuvat gongi.
Ja mitte uskudes, et maha jäi,
ta juba ootab oma
olematut rongi.

EKSINUD KUSAGIL AJAS

Kord olin külaline sinu majas.
Nüüd olen võõram veel. Just nüüd. Just siin.
Ma mäletan: üks lugu kohta vajas,
hetk elada — tuldvõttev serpentiin.
Mispärast kohakuti me ei jäänud,
miks oled seal? — Ma olen siin, ma olen siin!
Nii reetlikud on rajad,
loendamatud käänud,
pettekajad.
Jah, kajad.

Ajas kord,
kord ajas —
kord kuskil ajas tabamatult eksisin.

ÄRA

Jälle jagan muret
üksindusega,
jagan mina muret —
kurbust endaga.

Väljas õelad rajud
ringi hulguvad,
raokil puude kujud
aknal tuiguvad.

Mina jagan muret
tuuleuluga,
mure ei see sure,
päevad kuluvad.

Päevad põrutavad,
tunnid tormavad,
lahjendavad ära
plaanid paremad.

Õigem on siit minna
ära isegi:
nagunii ei anta
muuta midagi...

ÜLENDATUD

Valguse peiduaeg, morn, sondunud ja kuutu;
ränk saladusest, päev on surnud, külm ja ehatu.
Mu vaim nüüd kaugusi ja kõrgusi ei puutu,
vaid sööstab Temani. — Jah, jälle, jälle kehatu.
Kui teaks! — kui julgeks! — võtaks usaldada —
siis ilmsi ilmutaks — kuid ma ei tea, ei tea... Ei tea.
Ehk aimab ometi, vast mõistab — pikka vaevarada
käin, kõrvaltnäha erk ja õnnelikki! Mine tea.
Jah, õnnelik. Mu õnn on võimaluses peidul,
ta hapruses. Ühtaegu mõõdetul ja pöörasel,
Meel, Mõistus, võitke pühendunud ühteheidul
kõik põhjused, miks ühel teisest pöörda maisel teel!
Ehk olgu — ka selle ülendava kokkukõlata
ma võimalust ei jäta võõrastada, põlata.

LAEVATA

Millestki muust,
millestki muust
vestaksin täna kui kumavast kuust.

Auklikul teel,
lõputa teel
tuul huikab õhtul kedagi veel.

Läinud on laev,
läinud mu vaev.
Kauget purje veel ikka vaen
seal rahutul lahel —

aga siitmaalt on maa.
On ankur me vahel ka laevata.

MARDILAUPÄEVA HOMMIKUL

Lase vanker, kui julged, vaid omapead —
siis kraavist teda otsida tead.
Võimas mootor, nüüd õdusalt kõmise,
mu väikene kabinet soojaks tee!

Õued–tänavad valged, lumised,
ja metsad ja maanteed unised.
Üle kõige käib madalalt taevas hall,
õhus härmaogade vallatu trall.

Need metsad, need maanteed unised —
üks mõte mu meeles kumiseb.
See mõte on julge, see mõte on hea. —
Ma tegutsen vaid. Maailm mõtteist ei pea.

LIIVAKELLAMÜSTEERIUM

Aeg on imeline hiilgav liiv.
Kõrge kutse kauge laul ta kajas
nendele, kes Hetke kurdistavas sepapajas
nähtamatuid kaale
õigustajas usus tellivad, et püsima jääks viiv.

Kummaline amulett on aeg,
tundmatu, fantastiline moodul,
heitlik, äraspidi valgus. —
Aga loodul, kõigel tema särelusse toodul
mõtet näed, ent ehtsaist ajendeist on vaeg.

Endine ei olla või me veri,
loetud teri kui igavikumäel jääb hinda.
On ehk halb, et mööda veel ei minda
neist, kes Hävi näkku kinda virutanud?
Ometigi tõuseb Teadmatusemeri...

Aeg, oo käsiteldamatu viiv,
jäävalt kordumatu, üht ja sama faasi
käies läbi aheneva klaasi!
Kuniks jõudu käel ja lendajale ratsule furaaži,
voolab Aeg, see hiilgav–imeline liiv.

MARSRUUDIST VÄSINULE

Viib tee, kauge, tüütu ja morn
üle Maarjamaa raugenud pinna. —
Järv heletab; kirikut torn,
teed lahk reedab. Saaks ainult sinna!

Teab teede morn, murene must —
tema teab, kuhu jõudma kord pead.
Sa kõrvale pööra nüüd just,
teele, mis sinu saatust ei tea!

PRIIT KUPPER

•

Kiviaiad piiramas kaeravälju,
kus karud käivad maiustamas.

Punavad pihlakobarad valgustamas
sisalike kodasid.

Õnnest ja erutusest väriseva
metskurvitsa lend
kesk kevadiselt sompus raiesmikku.

Tuisuvaalud.

Sajab. Sajab kõvasti —
prillid on lund täis —
kõik on valge.

Kuuldub vaid südametukseid.

Vihm — ma olen märg...
Kaabu laseb läbi!

HELGA JA ENN NÕU

*ESTO '96**

H: Tere, meie oleme noorkirjanikud Nõud.

E: Vanuselt natuke üle kuuekümne...

H: Jaa, aga kui oleme noorkirjanikena vastu pidanud juba 30 aastat, siis küllap peame vastu teise niipalju veel. Oleme tänulikud, et pagulus on meid noorena säilitanud.

E: Aga pagulus on nüüd läbi!

H: Tõsi, sellele ma ei mõelnud... Eestis me oleme juba vanurid. Lugesin „Postimehest" kellestki vaesest vanurist, kes keeldus oma majast välja kolimast, kuna ta oli seal eluaeg elanud; maja läks vist lammutamisele. Pärast ta suri ka ära (eks vanadusesurma), see oli igatahes väga traagiline lugu. Artikli lõpus selgus, et vanur oli üle kuuekümne aasta vana.

E: Nii me siis vananeme Läänemerd ületades nagu selles omaaegses filmis „Shangri–La", kus kestis igavene noorus niikaua, kui tegelased paguluses püsisid. Nad vananesid otsekohe ja silmnähtavalt, kui hakkasid üle mägede oma kodumaale tagasi rändama.

H: See on halb! Sina oled ju alati olnud „noor vihane mees". Kui oled vana, oled lihtsalt vihane vanamees...

E: Aga kes teab, kui ma vanaks jään, küllap siis muutun viisakaks. Siis ma enam ei arenda suguelu ja siis ma enam ei kuse ja siis ma enam ei taha Eesti presidendiks saada.

H: Seega kasutagem aega, enne kui viisakus äkki peale tuleb, ja ma tahan esitada loo koerapissist:

---

* *Ette kantud autorite poolt ESTO '96 kirjanduslikul pärastlõunal Stockholmi Eesti Majas.*

HELGA: MU KOER ON VÄGA VANA INIMENE

Mu koer on väga vana inimene, natuke üle saja. Ta on mind armastanud sada aastat. Kas keegi on teid armastanud sada aastat?

Mu koer on väga vana inimene, aga ta armastus ei ole aastatega vähenenud, vastupidi. See on tugevam ja vastupidavam kui ühegi inim–inimese armastus. Kui mul on paha tuju, paneb ta pea viltu ja vaatab mulle otsa oma niiskete pruunide silmadega, püüdes aru saada, mis mul viga on. Ta paneb oma pehme nina mulle pihku nagu lohutuseks, et pole viga, küll läheb paremaks.

Mu koer on väga vana inimene ja ta ei jäta mind iialgi maha, niikaua kui ta elab. Küll jätan aga mina teda maha. Väga tihti. Kui ma ära lähen, jääb ta ukse taha ootama ja ootab seal liikumatult, söömata ja joomata, kuni ma tagasi tulen. Kas on keegi inim–inimene teid niimoodi oodanud? Kui ma tagasi tulen, hüppab ta rõõmu pärast üles ja tahab mind kallistada. Kui mul on seljas uued riided, pahandan temaga ja lükkan ta endast eemale. Ta rõõmu tunnistuseks jääb põrandale loik.

Mu koer on väga vana inimene ja tal on raske põit kontrollida. Kui ta joob, näib vesi temast otse läbi jooksvat ja põrandale jäävad loigud. Algul olid väikesed loigud, ainult paar tilka, aga aja jooksul on loigud läinud järjest suuremaks, nii et varsti võib rääkida uputusest. Siis ma viskan ta välja ja seon ta õue trepi külge kinni. Ma jalutan temaga metsas ja aasal ja järve ääres ning ümber poole linna. Kui tagasi tuleme, on ta jalutuskäigust õnnelik ja janune ja joob veel rohkem vett ja teeb veel suuremaid loike.

Õnneks on olemas ajakirjandus. Meil käib „Eesti Päevaleht" ja „Postimees", meil käib „Uppsala Nya Tidning" ja „Lääne Elu". Naabritel käib „Dagens Nyheter" ja „Svenska Dagbladet". Laiali laotatuna põrandale teenivad need ajalehed meid mitmekordselt ja tõhusalt — rootsi keeles „återanvändning". Eriti armastab koer niisutada „Kultuurilehte". „Eesti Ekspress" ei kõlba kuhugi, selle läikivad libedad leheküljed ei võta üldse niiskust sisse.

„Nüüd peate selle koera magama panema," öeldakse mulle. Aga ei, vastan. „Mitte enne, kui ta hakkab mulle voodisse tegema. Sealt läheb piir."

Öösel on inimene kõige mahajäetum. Siis on ta üksinda nii ihult kui hingelt. Siis kerkivad pinnale alateadvuse mustad mõtted ja ründavad painajalikud unenäod. Hommiku poole ööd, kella kolme–nelja vahel, on kõige kriitilisem tund, siis sureb kõige rohkem inimesi oma voodis. Neil ei ole arvatavasti koera. Koer tunneb, kui mul on midagi viga. Oma pehme tundliku ninaga kontrollib ta, et ma ikka veel hingan. Ta surub end mu põlveõndlasse või selja taha, ta kaitseb mind ja kingib mulle oma soojuse. Mul on kohe tugi ja abi ja ma ei ole enam üksi.

Ühel hommikul oli ka voodis märg laik.

„See on juba skandaal! Siit läheb piir. Nüüd peate tõesti koera magama panema!" öeldakse mulle.

Piir aga on nihkunud. Ma magan voodis, külje all lina, suur krabisev kilekott ja selle peal veel üks lina, mida pesen iga päev. Need ütlejad, kõik need targad ja arukad inimesed, nad ei ole ise saja–aastased ega ole neil ka kedagi, kes oleks neid sada aastat armastanud.

ENN: MA OLEN SADA AASTAT EESTIT ARMASTANUD

Ma olen sada aastat Eestit armastanud, kuigi ma pole sellest alati ise aru saanud. Ma olen mälu kaotanud ja lähen metsa seda otsima. Ma ei näe, sest mõlemas silmas on kae ja peale selle veel glaukoom. Mu ümber valitseb udu, millest üksikud hääled läbi murravad. Ma ei kuule midagi vasaku kõrvaga. Ma koban puutüvede, kivide ja kaljurahnude vahel. Külmetasin, kui ma südasuvel üle niidu komberdasin. Kepi unustasin koju, sest olin mälu kuskile ära kaotanud. Mu süda on terve ja samuti kopsud, sest ma pole kunagi suitsetanud. Noh, kui üksainus sigaret välja arvata, tüdruku pärast pealegi, kellel pükse jalast ära ei saanud. Jah, sellest ei tulnud midagi välja. Vanu asju ma mäletan veel ja eriti lapsepõlve. Ma panin mütsi pähe, et needki mõtted ära ei kaoks. Mu maks on korras, sest viina pole ma palju võtnud. Kolm korda purjus olla saja aasta jooksul ei loe.

Ma ei tea, kumb on hullem, kas mälukaotus või mittenägemine. Mind vihastab, kui nimed mitte kuidagi ei tule meelde, ja ma tahan kangesti teada, kellega on tegemist. Ma olen asjad ammu segamini ajanud, aga ma pole midagi ära visanud. Mu juuksed on samuti alles, valged ja hõredad. Mütsita põleks pealagi. Ma olen oma mõtteid siia ja sinna tõstnud, segamini ajanud, ümber ladunud, sageli alumisele riiulile toppinud. Mõnikord öösel, kui ma pole WC ust leidnud, olen vist nende peale kogemata kusnud. Hais ja värv? Sellega harjub, kui peab, ja ennast pesta ma veel oskan. Need mõtted, mis märjaks said, polnud sugugi halvad.

Ma olen kümme romaani kirjutanud ja sada viiskümmend artiklit. Olen need ammugi unustanud, aga alles need on. Isegi kui ma mälu varsti üles leiaksin, ei tuleks mul nendest midagi meelde. Saatsin need oma teed, niipea kui need olid sündinud.

Kui keegi oleks lahendanud rakusurma probleemi, elaksin veel sada aastat. See oleks võib–olla lahendus eesti rahva püsimise probleemile, nii vähe lapsi, kui viimasel ajal on tehtud. Siis polekski enam lapsi tarvis. Ma jõuaksin võib–olla veel presidendiks saada ja igale poole tammesid istutada. Tänapäeva naised on homoseksuaalsete moedisainerite poolt niikuinii laste ilmaletoomisest võõrutatud ja kahesaja–aastased meesnaised võib–olla ongi mehed. See lahendaks ka eluruumi küsimuse, sest muidu aitaks vaid üksteise mahalöömine. Laste asemel võiks koeri pidada. Need ei vaja nii palju ruumi. Või siis kasse, kuigi kassid mulle ei meeldi. Kusevad toas.

Vanasti tulid mul kõige paremad mõtted duši all või koeraga niidul jalutades. Nüüd ei leia ma neid ei dušipõrandalt, niidult ega metsast. Kuulen vaid segadust enda ümber ja lähen alandlikult sööma, kui naine hästi valju häälega kutsub, sest muidu ma ei kuule.

Mu arhiivis tuleks kord luua nagu arheoloogilisel väljakaevamisel. Kes aga seda ette võtaks? Seepärast otsin ma mälu ikka veel. Kuigi inimesed mu ümber ei usu, elan ma intensiivset sisemist elu ja kiigun kiikhobusel, mille ema öösel pidi põiki üle voodi panema, et saaksin magama jääda.

Ma olen ammu oma elutöö lõpetanud, aga oleksin tahtnud veel kolm raamatut kirjutada.

Komistan kännu otsa ja kukun. Mu luud jäävad imekombel terveks. Olen eluaeg liikvel olnud ja olen ikka veel, pimedusest hoolimata. Ma otsin oma mälu, aga ei leia. Suvepäike paistab, aga mul on külm. Kiudpilved kuulutavad tormi, aga seda ma ei näe. Kuulen vaid ühe kõrvaga metsakohinat. Olen elanud, aga ei oska surra. Peaksin surma kartma, aga olen kartmise unustanud. Ma lihtsalt olen ja presidendiks ei saa ma mitte kunagi.

HELGA: SAJA AASTA EEST KOHTASIN ÜHT NOORMEEST

Saja aasta eest kohtasin üht noormeest. Taevas, kui naiivne ta oli! Ta arvas, et Eesti peab veel kord vabaks saama. No teate, sellist joba ajasid ainult eluvõõrad verevaesed idealistid, nii et ma mõtlesin kohe, et temaga ma igatahes iialgi lapsi ei soeta. Nii et kui ta küsis, ma vastasin ei. Ma kavatsen rootsistuda, ütlesin. Elu on kunst ja kunstidest kõige suurem on elukunst.

Jah, parem rootsistuda, mõtlesin. Mis siis, et heeringas on magus ja leib on limpa ja silgud on hapud ja haisevad. Ja õieti on päris kihvt jõuluõhtul ümber kuuse karata ja karjuda: „Rebane jookseb üle jää." Sama tegin ka jaanilaupäeval. Hõiskasin: „Rebane jookseb üle jää!" ja sel oli menu. Niikaugele läks kõik hästi.

Sa vana, sa vaba, sa kõrge põhjamaa, sa vaikne, sa rõõmurikas, kaunis. Ma ei teadnud, mida ülejäänud aastaaegadel ette võtta, nii et õppisin ära hümni ja hakkasin laulma. Aga see oli nähtavasti vale samm. Ühed kukkusid mind kohe natsiks sõimama ja tahtsid mulle kolki anda, teised, kel endil olid juuksed maha aetud, hõikasid mulle järele: „Kuradi välismaalane, mine koju!" ja tahtsid samuti kolki anda. (Alles hiljem sain teada, et hümni tohib laulda ainult siis, kui Rootsi võidab jäähokis või jalgpallis.)

Mõnda aega peale seda läksingi koju. (See oli veel enne, kui laev põhja läks.) Aga teate, mis juhtus? Koduväravast sisse astudes tulid mulle vastu mehed, malakad käes, ja sisistasid läbi hammaste: „Väliseestlane! Kas tahate me maja ära võtta või?"

Niisiis olen kodutu ja ei kuulu kuskile. Olete kindlasti kuulnud lendavast hollandlasest, aga nüüd olen mina, koos teiste omataolistega, lendav eestlane, mõistetud igavesti Läänemere kohal edasi-tagasi lendama, kord SAS-iga, kord Estonian Air'iga, Stockholmi ja Tallinna lennujaamade vahel.

ENN: SAJA AASTA EEST KOHTASIN TÜDRUKUT

Saja aasta eest kohtasin tüdrukut, kes ei osanud oma rinnahoidja paela ära peita. Ta tahtis vaid iseseisev olla ja ümber maailma rännata. Ma pole temast pärast seda kunagi lahti saanud, kuigi oleme käinud üle kivide ja kändude. Ta

toad on segamini nagu minu mälu ja ta kolib järjest nagu mustlane uutesse, kus veel minu kord on alles jäänud. Ta ei orienteeru üheski linnas ka nüüd, kui enam pole tarvis autot juhtida. Ta nägi peaaegu niisama halvasti kui mina, aga tal opereeriti kae ära ja nüüd ta juhib mind. Enne juhtisin alati mina, kuigi mul polnud juhilubasid. Ta juuksed peaksid olema hallid, aga ta värvib neid ikka veel. Ta on kirjutanud päris palju raamatuid, mis kuskil tolmavad. See tüdruk on algusest peale eestlane, aga ei pidanud paraadidest lugu.

Saja–aastane koer magab ikka veel meie vahel. Tema armastab meid ja meie teineteist üle tema. Me pole kunagi mööka voodi keskele seadnud ja mõnikord hüppab saja–aastane koer põrandale. Ta tuleb alati tagasi. Meie seljad on hommikul kanged ja oleme väga väsinud. Koer ongi võib–olla kahesaja-aastane.

Teisel pool Läänemerd püsib igavene Eesti. Meri pole ära kuivanud, et saaksime jalgsi sinna komberdada. Me oleme ikka veel teel koju, kuigi saja-aastane koer murtud häälega haukudes kutsub meid tagasi. Võib–olla me ei teagi, kummal kaldal meie kodu asub. Aga kui nokk kinni jääb ja saba lahti kangutad, siis pole muud kui otsast peale lõpmatuseni.

H ja E: NII SADA AASTAT
JA SIIS VEEL SADA AASTAT
JA SIIS VEEL SADA AASTAT.

H SEE KÕIK ON TÕDE JA ÕIGUS

H See kõik on tõde ja õigus, nagu on „Tõde ja õigus“,
E nagu on Krossi romaanid, nagu on „Pravda“,
H nagu oleme sina ja mina meie endi arvates
E ja teiste silma läbi vaadates.
H Olgu see tõde siis valus kuulda
E või olgu tal kuldne põhi all,
H või tõusku ta ikka nagu rasv vee alt välja.
E Tõsi nagu tõrre põhjas vesi.

ANTS VIIDALEPP

MUST PÄEV

Saaksaaegne Tallinna Kunstikool. Ateljee uks läheb praokile. Nyman pistab pea sisse ja küsib: „Kas Greenu on siin?" Natukese aja pärast ongi Greenu seal. Ja nüüd küsib tema: „Kas Rommi on siin käinud?" Nii algasid Greenbergi maalitunnid.

Roman Nyman — maalikunstnik. Helene Nyman — hambaarst. Need kaks nimesilti olid Kunstihoone sissekäigu kõrval ja neid võis lugeda juba Jaani kiriku eest. Et aga Greenberg Kunstihoones elas, sain teada hoopis isevärki asjaoludel. Ükskord oli Greenbergil vaja kiiresti puskarit. Mina jälle teadsin, kustkohast saab. „Hind pole oluline, peaasi et silmanägemist ära ei võta," oli Greenbergi-poolne tingimus. Sama asjatoimetuse käigus sain teada sedagi, et Greenbergi kodu uks avaneb ainult oodatud–soovitud külalistele. Pidin koputama täpselt nii, nagu eelnevalt oli õpetatud. Miks need kaks ühe–maja–meest iga jumala päev koolimajas teineteist taga ajasid, seda ei tea ma tänapäevani.

Koolis tuli silmad–kõrvad lahti hoida. Iseäranis Greenbergi tunnis. Ükskord unustasin. Jäin lihtsalt oma tööd natukene pikemalt vaatama. (Algajal kipub see kole ruttu valmis saama.) „Tore! Suurepärane!" oligi Greenberg kohe abivalmilt nöökamas. „Mis siis muud kui kuldraam ümber ja kiiresti näitusele!" — „Nüüd hakkad saama!" ütlesin endale. Ja saingi. Kohe nii, et eluaeg annab mäletada. Ainult et mitte seda, mida kartsin. Greenberg oli juba jõudnud üles leida ühe pintslilöögi, mille olin pannud segamata mustaga. Sellest paari ruutsentimeetri suurusest värvilaigust sai alguse pikk jutt. Ja kui ma täna üldse midagi mustast värvist tean — näiteks kuidas seda vajaduse korral kõrvalolevate värvidega „värviliseks" maalida nii, et must jääb puutumata —, siis võlgnen seda tollele kaugele, algul isegi veidi tigedaks teinud „kullaraamipäevale".

Kunagi oli sellest juttu ka ühe kolleegiga.

„Täiesti Greenu stiil," märkis ta. „Minule pühendas ta ükskord kogu klassi ees kohe terve oodi: „Rongaema, kas te üldse teate, et käes on jõulud! Kas teil kuusk on juba kodus? Mis te lapsele kingite?" Ma ei mäletagi, mis kõik veel. Lõpuks aga kamandas: „Palit selga ja lähme!""

Mindigi. Taksoga. Linnale tehti mitte tuur, vaid kaks tuuri peale. Kõige ilusam kuusk leiti pärast pikka otsimist Paldiski maantee kandist, temale sobiv

jalg aga ühest hoovipealsest majast Kadriorus. Sõit kestis kaua. Peatusi tuli teha kord ühe, kord teise poe, poekese või kioski ees. Auto oli täislastis, kui koju jõuti, ja selles leidus kõike, mida vaja, et pühad oleksid tõelised pühad. „Võid isegi arvata, mis pühad mul ilma selle ootamatult väljailmunud jõuluvanata oleksid olnud," lõpetas kolleeg oma jutu. „Mees surnud, laps väike, vanemad vanad. Tuli teenida ja õppida. Üle ei jäänud ju midagi."

•

Greenbergist kui kunstnikust ja inimesest räägivad — ja rääkisid ka siis — ennekõike muidugi tema tööd. Iseasi, kui palju ma tookord kuulata oskasin. Tööd huvitasid vägagi, kuid edasine jutt tuleb siiski muust. Kõigepealt nimedest. Näitustel on ta esinenud peale Johannes Greenbergi ka Ivan Greenberg Martovi, Ivan Martovi ja Zveani nime all. Töödega on lugu veel keerulisem. Neid on oma äranägemise järgi ristinud küll kolleegid, küll muuseumitöötajad. Koguni kunstinäituste valvetädid. Tean ainult kahte juhust, kus Greenberg ise selle nimepanemistöö ette võttis. Üks oli ühenduses mingi ostu vormistamisega, teisega juhtus see aga nii. Tuldi teatrist, neljakesi. Oli vaadatud mingit prantslaste tükki. Otsustati minna Greenbergi juurde. Laua äärde, mille ümber istet võeti ja kuhu likööripudel peale mahtus, pääses ainult läbi ateljee. Olgugi et seekordsed külalised olid Greenbergi väga lähedased sõbrad, nõuti täie rangusega majakorra austamist. Niisiis — ateljeest tuli läbi minna kiiresti. Vaadata ei tohtinud isegi nende tööde poole, mis olid näoga vastu seina. Erandeid ei tehtud ka daamidele.

Liköör tegi oma töö nii korralikult, et Greenberg ise oma korda rikkus. Peremees läks heldeks — vaata et annab mõne pildi veel kaasagi! No ja siis see kõik juhtus. Greenberg hakkas teatrimuljeid jäädvustama. Maalis külaliste silme all pildi valmis. Ühe hooga. Ja mõtles välja ka nime: „Sinu silm ja su rinnad".

Kunas mina viimati Greenbergi näost näkku nägin, ei mäletagi. Tema välimuses ja kogu olekus aga oli midagi niisugust, mis temale mõeldes veel tänagi toob silme ette vana Rooma üliku väärika kuju.

Greenbergi surmast kuulsin Tartus, kuhu juba enne sõja lõppu olin kolinud. Räägiti, et Greenberg leitud kusagilt küünist. Külmununa. Mitukümmend kilomeetrit Tallinnast eemal. Räägiti luminaalist, rottidest–hiirtest. Mõni aeg tegeldi ka kõikvõimalike oletustega.

Siis aga — Suur Vaikus. Aastateks.

•

Koos sini–must–valge tõusmisega Tallinna kohale kerkisid mõned ammused probleemid uuesti päevakorrale ka all–linnas. Nii kuulsingi kord üles astumas kunstiteadlast, kes väärtuste järjekordse ümberhindamise käigus ei pääsenud mööda ka Greenbergist. See käis tal umbes nii: mingid fotorealismist ülemäära sissevõetud tegelased ei pidanud Greenbergist just eriti lugu ja, noh, siis juhtuski, et Greenbergile tehti omajagu ülekohut. Jutu toon, eriti aga selle „ümarus", pani mõtlema. Ja mitte ainult.

Riigiarhiivist leidsin Greenbergi enda käega kirjutatud eluloo. Tegu on Paide lähistel metsavahi peres sündinud mehega, kes juba poisikesena alustas iseseisvat elu. Teenis raha maalrina ja õppis kunsti Laikmaa juures, Berliini Kunsttööstuskooli ettevalmistuskursustel (Saksamaale, muide, sõitis ta laeva söepunkris), Münchenis, algul Ažbe juures, siis Groeberi ateljees ja lõpuks sealses Kunstiakadeemias. Viimases sai ta korralikud teadmised maalitehnoloogias Max Doernerilt endalt. Peale akadeemiat töötas aastaid Moskvas. Kunstnikuna. Eesti Vabariigi loomise järel tuli kodumaale. Pedagoogitööd alustas Tallinna keskkoolides joonistusõpetajana, lõpetas Kunstiinstituudi professorina. Greenberg oli tegev ka „Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühingus" ja „Kujutava Kunsti Sihtkapitali" juhatuses. Tema näitustel esinemisi saatis kunstist kirjutajate pidev tähelepanu. Perioodikas väidetakse, et „üksmeelne poolehoid kuulus Greenbergile". Peale selle tehti kõik vastutusrikkamad restaureerimistööd (Kadrioru lossis, Pühavaimu kirikus, Raekojas ja mujal) enne neljakümnendaid Greenbergi otsesel osavõtul.

•

Esimese halbaennustava märgi leidsin aastavahetusel 1949/1950 ühest Tallinna kunstnike nõupidamise protokollist. Õigemini selle mustandist. Halvasti loetavast pliiatsikirjast eraldus nimi „Greenberg" ja sõnad — „raske abistada". Ja see ei olnud juhuslik märkus. Mõne aja pärast, kui koputus Greenbergi uksele reetis, et sissetahtja on võõras, etendus sama ettevõtmise järgmine vaatus.

Et Greenberg armastas maalida naisi, oli teada. Külalise arvamine — „mis neist litsidest üldse maalida" — samuti. Et külastusest midagi head loota polnud, oli Greenbergile selge juba esimesest pilgust. Nii läkski. Ei huvitanud noort ametivenda Greenbergi ateljees väljakujunenud kord. Mõisteid, nagu „kunstniku ateljee puutumatus", rääkimata selle „pühadusest", ei tehtud teadmagi. Ja et osa, mida mängida tuli, oli tülitajale selge juba enne kodunt lahkumist, kujuneski visiit lühikeseks. Vaadati üht, tõsteti teist tööd, keerati mõni näoga seina poole olev maal ringi ja leiti mis vaja. Vaja aga oli öelda: „Kas see on mõni kunst? Te ei oska ju joonistadagi! Vaadake ise — kas see on siis kellegi käsi?!"

„Olin nii vihane, et oleksin talle kätega kallale läinud!" rääkis tuttav

dekoraator, keda Greenbergi probleemiga seoses üles otsisin. „Pidin aga alluma Greenbergi palvele: „Istuge teie edasi! Ja pidage meeles — ärge sekkuge! Mitte ühelgi juhul!" Ateljeesse viiva ukse oli Greenu küll kinni tõmmanud, kuid sissetungija tundsin ära kohe. Hääle järgi. Ja häält poleks see mees ilmselt ka siis tasandanud, kui olekski teadnud, et kõrvaltoas on veel keegi."

Muidugi tundsin huvi, kuidas Greenberg peale võimuka külalise lahkumist seda — pehmelt öeldes — visiiti kommenteeris.

„Mitte poole sõnagagi," sain vastuseks.

Selge. Ja kui mõtlema hakata — mida Greenberg olekski rääkima pidanud? Ja kellele? Kas seda, et ta akadeemias alustas õpinguid Gabriel von Hacli juures? Või et üleminek järgmisele kursusele ilma tasemel joonistusoskuseta seal mõeldavgi polnud? Daam, kelle ta tuppa ootama oli jätnud, teadis seda nagunii, teine, too külaline, poleks seda teada tahtnudki.

Ja siis saabus päev, mis ei erinenud millegagi teistest Eesti selle aastaaja päevadest. Ometi oli talle määratud minna ajalukku. Sellel päeval pandi nimelt alus uuele kunstielu juhtimise stiilile. Tulid kokku viis meest ja üks naine. Mehed olid kunstnikud, naine kunstiteadlane. Ilmselt just sellepärast, et tegu polnud ükskõik kellega, alustatigi Greenbergist.

Ja alustati Suure Valega.

Teadlikult.

Tehti nägu, nagu oleks nende ainuvalduses maailmas seni ekslikult olematuks peetud mõõdupulk andekuse, loomingulise resultatiivsuse ja kõikvõimalike inimlike omaduste täppismõõtmiseks.

Mis edasi tuli, oli kõik üks suur jälgede segamine.

Greenbergi küsimus võeti päevakorda. Ühel häälel!

Sõnavõtud kuulati ära. Ühel meelel!

Küsimus pandi hääletamisele. Käed tõusid. Kõigil. Ja Kunstnike Liidu liiget Johannes Greenbergi ei olnudki enam.

•

Mõõtmine jätkus. Juhtus, et mõnega tuli ette ka sekeldusi, kuid üldiselt läks kõik ladusalt. Igatahes kuu aega hiljem olid samad Greenbergi mõõtjad saavutanud taseme, mis lubas (tõsi küll, ühe lisatööjõu juurdevõtmise ja ühe asendamisega) kaalukausile visata ühekorraga juba 52 (loe: viiekümne kahe) ametivenna saatuse.

Ka siin oli otsus üksmeelne: kustutada nimekirjast!

Ka siin oli kõik seaduspärane ja õigesti vormistatud.

Kui kunstnikke sandistati ennekõike moraalselt, siis nende vaimutoit — raamatud — heideti tuleroaks. Mõni siiski pääses. Ühte nägin. See oli välja toodud Kunstihoone katlamajast. Salaja muidugi. Raamatul oli sees ümmargune

tempel kirjaga: „Eesti Kultuurkapitali Kujutava Kunsti Sihtkapital". Raamatut ennast aga oli töödeldud kangiga. Arvestatud oli nii Lääne- kui ka Ida-Euroopa vanade kultuurriikide vastavaid kogemusi. Ainult vormistamine oli seekord tagasihoidlikum. Kõneldi üksnes heade kolleegide murest Kunstnike Liidu raamatukogu korrastamisel.

Protokollid räägivad muustki. Räägivad sellest, et kunstnikke puudutavad saatuslikud otsused saadeti alla. Sektsioonidesse. Sealt uuesti üles. Nüüd juba altpoolt tuleva otsuseprojektina — ettepanekuna. Ja koos palvega: projekt juhatuse poolt kinnitada! Juhatus — see oli ju Nemad Ise. Mõõtjad.

Oli asutatud ka apellatsioonikomisjon. Rahutute rahustamiseks. Ka protokolle tehti. Ühe mustri järgi. Päevakorras üks punkt — sissetulnud avalduste läbivaatamine. Siis arutati ja otsustati — jääda endise otsuse juurde.

•

„Ühe võit on kõikide võit", oli kirjutatud Laikmaa kooli seinale. Greenbergile sai see juhtlauseks. Kes aga oli võitnud nüüd, saame küsida meie. Ja alles täna. T o o k o r d o l i k õ i g i l k i i r e.

Kunstihoone sammastevaheline sissekäik oli täis maale, raamatuid, kompse. Olid ka veel paar tooli, laud ja koiku (viimase sõnaga iseloomustas Greenbergi magamisaset üks tema hea tuttav). Auto ootas. Kolijaid jätkus. Neist kolmega on õnnestunud rääkida. Üks ei mäletanud muud, kui et oli kolimas käinud. Teisel oli meeles helehallide silmadega mees, kes ei tea kust oli äkki sattunud sinna pampude-pakkide vahele. Mees oli Nende Peamees. Ja katsus nüüd midagi enda ette pobisedes ja mõttetult naeratades hästi kiiresti jälle minema saada. Kolmas oli istunud korraks toolile. Puhkama. Temalt siis kuulsingi, et ilm oli tollel päeval olnud kevadiselt päikesepaisteline. Ka see oli tal meeles, et k e e g i o l i t e m a s t e t t e v a a t l i k u l t m ö ö d a k a n d n u d k a u s i k e s t, m i l l e p e a l o l i ü k s a i n u k e s i b u l.

Johannes Greenberg käis sellel päeval viimast korda ruumis, mida ta seni oli oma ateljeeks pidanud.

Nüüd tal seda enam polnud. Ateljee 9A Kunstihoones oli antud Kunstnikule. Juhatuse otsusega. Mõõtmistulemuste põhjal.

•

Pedagoog Greenbergi viimasest õhtust oli juttu tema viimase diplomandiga. Greenbergi ettepanekul sõideti Piritale. Võeti paat. Aerutasid neli tütarlast. (Kõik äsja lõpetanud.) Õhtu oli ilus. Greenberg oli Greenberg. Sõideti kaua. Hiljem viis Greenberg kõik restorani. Istumine kujunes väga pidulikuks. Räägiti palju. Kunstist. Elust. Tulevikust.

Noored sõitsid kes kuhu.

Greenberg jäi üksi.

Jäi üksi ja muutus kinniseks. Oma käikudest ei rääkinud isegi sõpradele. Kord kadus Narva. Kord tõid kaks piirivalvurit ta tagasi. Merest. Hulkus ringi metsades. Sügisel. Talve hakul. Ikka üksi.

Novembris tuli kiri. Kohalik arst oli tuttav Greenbergi sõpradega. Tema kirjutaski. Üldiselt oli kõik sama, mida juba Tartus olin kuulnud. Siiski — kadunu oli leitud õhukeses palitus. Pesu ja pealisriiete vahele oli topitud heinu. Sooja pärast. Võimalik et ka sellepärast, et võita aega. Viimase otsuse tegemiseks.

Kirst põrmuga toodi instituuti. Seda lubati. Ka muusika oli lubatud. Metsakalmistul oli palju saatjaid, ilm sünge ja külm. Kõned ja auvalve olid ka seal keelatud.

Üks kunagine kolleeg ei tahtnud näidata, et tal kadunuga rohkem tegemist on olnud. Vaatas eemalt, puu tagant. Et kui küsitakse, mis sa surnuaias tegid, saaks öelda — jalutasin niisama.

•

Tänaseks on teada umbes saja viiekümne töö asukoht. Kui palju Greenbergil töid üldse järele jäi, seda me ilmselt kunagi teada ei saa. Osteti ja müüdi neid ju komisjonikauplustes. Ja kopikate eest. „Pisarate poes" sattusid tema õpilased peale ühele naisele, kui see parasjagu selle–päeva–oste rulli keeras. Rull ei olnud just väike. Osa asju päästeti. Katlamajast. Pööningutelt. Üks isegi kanakuudist, kus seda oli kasutatud aia parandamiseks.

Möödusid aastad. Esimese surmajärgse näituse avamisel Kadriorus oli sõnavõtja öelnud: „Greenbergi tööd on ehteks igale Euroopa (või oli see koguni maailma) kunstimuuseumile."

Kontrollisin. „Ma võisin seda öelda küll," arvas Kunstimuuseumi omaaegne direktor. „Paraku rääkisin avamisel ilma konspektita." Kõnelesin veel teisegi kunstiteadlasega, sellega, kes jutustas mulle pikalt oma lausa uskumatutest seiklustest ja leidmisrõõmust, mis on saanud talle osaks Greenbergi töid otsides. „Kas teie meelest tuleks seda ülioptimistlikku tunnustust võtta ikka tõsiselt?" küsisin. Vastus kõlas momentaanselt: „Muidugi."

Aga ega Greenberg seda kuulnud!

NEILE, KES TAHAVAD TEADA

Jõulujuttu rääkis Maimu Vannas. „Sinu silm ja su rinnad" saamisloo — Helga Viira. Kunstiteadlane, kelle sõnavõtu „ümarus" sundis tegutsema, oli Jaak Kangilaski. Greenbergi külaline, kel oli vaja öelda: „Kas see on mõni kunst", oli Aleksander Peek, ja kolleeg, kes seda juhuse tahtel pealt kuulas, Maimu Vannas.

Uuele kunstielu juhtimise stiilile panid aluse: Eduard Einmann, Boris Lukats, Hendrik Vitsur, Alo Hoidre, Felix Valdvere ja Valli Tigane. Lisatööjõud oli Viktor Karrus ja Einmanni asendaja Priidu Aavik. Viiskümmend kaks kunstnikku, kes ühekorraga liikmete nimekirjast kustutati, on järgmised:

1) Leius, A.
2) Karu-Lind, L.
3) Raud, G.
4) Teder, K.
5) Audova, A.
6) Kesner, A.
7) Kongo, A.
8) Kurre, E.
9) Kutsar, E.
10) Kärner, K.
11) Jasnetski, H.
12) Mei, Kristine
13) Mälksoo, L.
14) Akberg, A.
15) Irtel, K.
16) Rida, S.
17) Sivadi, A.
18) Pulst, A.
19) Olvi, H.
20) Turp, V.
21) Nirk-Soosaar, L.
22) Mölder, H.
23) Mölder, V.
24) Süvalo, K.
25) Kilgas, O.
26) Horma, P.
27) Leiba, J.
28) Tamberg, B.
29) Ridali, A.
30) Kuusik, E.
31) Siirak, J.
32) Raudvee, P.
33) Martin, U.
34) Mäger, B.
35) Hansen, H.
36) Hansen, E.
37) Sokolov, J.
38) Maaser, E.
39) Kiisson, H.

40) Mamberg, G.
41) Laigo, A.
42) Tõnison, A.
43) Jõeste, V.
44) Hallop, H.
45) Ojalo, I.
46) Randel, F.
47) Kamdron, I.
48) Terri, O.
49) Aas, H.
50) Burman, K. (vanem)
51) Möldroo, A.
52) Muks, J.

Kangiga oli töödeldud suurt kalingurköites ja paljude illustratsioonidega raamatut „Impressionistid" (põletamisest rääkis ja raamatut näitas Voldemar Väli). Greenbergi abistasid kolimisel: Elsa Silm–Starcenko, Olga Terri, kes rääkis Eduard Einmannist, ja Helga Viira — ilmast ja ühest sibulast. Mis matustel lubatud, mis keelatud, selle üle otsustas Friedrich Leht. „Pisarate poest" ja tööderullist rääkis Elsa Silm–Starcenko, samuti paadisõidust. Greenbergi tööde näituse avas Inge Teder. Greenbergi tööde päästmisest oli pikalt juttu Hilja Lätiga.

Puu tagant vaatavast mehest rääkis Maimu Vannas. Ateljee 9A Kunstihoones sai endale Eduard Einmann ja „puu tagant" vaatas Valerian Loik.

ANTS VIIRES

LIHTNE VIIS VÄLISKIRJANDUST SAADA

Memuaar unumatust lähiminevikust 1988

Kui sa oled teadustöötaja ja sulle saab osaks õnn sõita, ütleme, Kanadasse lähisugulastele külla, siis hangid endale seal muidugi ka kirjandust ja nii võib sul koguneda kenake pakk erialaseid ja muid raamatuid, näiteks 22 kilo. Lennukiga seda naljalt kodumaale ei vea, sest igasugu olmekaupa on kohvrites juba rohkem kui vaja. Sa võtad ühenduse Nõukogude konsulaadiga, mis lahkesti on nõus oma kodanikku, pealegi veel teadustöötajat, abistama. Jätke raamatupakk meie kätte ja kui Eesti NSV-st tuleb asjakohane ametlik taotlus, paneme ta laeva peale ja saategi kätte. Tegutsed vastavalt antud juhenditele, pakid raamatud pappkasti, nimi, aadress ja telefoninumber peale, toimetad selle konsulaati, lendad kodumaale, saabud õnnelikult Tallinna, pöördud ülemuste poole ja need saadavadki taotluse teele. Kõik läheb nagu lepse reega!

Kolme–nelja kuu pärast helistab sulle Leningradist keegi salapärane Julia Gennadijevna ja teatab, et sinu nimele on kaubasadamasse saabunud 22–kilone pakk. Asi on kiire, aega järeletulekuks kaks ööpäeva, muidu hakkab ladu üle koormama, lähetame Kanadasse tagasi. Kas sobib, kui tulen ülehomme? Väga hea, tulge siis otseteed minu juurde, Beževoi — Kuidas, ei saa aru? — Veževoi(?) kanal, maja nr. 3, neljandal korrusel, tuba 415. Saate sinna Varssavi vaksalist trammiga 43 või bussiga 67, peatus „Dom kulturõ morjakov". Kõik on selge. Tänan, nägemiseni. Kodus leiad Leningradi plaanil sadama lähistel tänava nimega Meževoi. Asi klaar.

Lähed ja ostad Balti jaamast järgmise päeva õhtuks Leningradi pileti, igaks juhuks teise ka, tütre jaoks, kahekesi õdusam. Muidugi on saada ainult külgmised platskaardid, aga sest pole midagi, mis see üks öö ära ei ole.

Ja järgmise päeva õhtul kell 23.50 istud Liinaga Leningradi rongis platskaardivaguni külgmistel kohtadel. Oi imet: kõrval jääb neljast põhikohast terveni kolm vabaks! Seal istub vaid üks kakskeelne vanatädi, kes sõidab Gatšinasse. Vagunisaatjalt saate lahke loa sinna üle kolida. Sõidu algus on paljutõotav. Tädi palub vagunisaatjat end enne Gatšinat äratada. Aga muidugi!

Hommikul ärgates äratad ka vanatädi. Gatšina on juba möödas. Sest pole midagi! See on natuke maad tagasi, ronge käib tihedalt. Igal juhul olete hommikul kell 9 vastavalt ettenähtud plaanile Leningradis Varssavi vaksalis. Kohe lõunasele rongile tagasipileteid ostma, sest kaua selle Julia Gennadijevnaga ikka aega läheb! Kaheksast kassast lahti kaks, kummagi taga lohesaba. Võtate Liinaga igaks juhuks kohad sisse mõlemas sabas. Tunni pärast on tüdruk kassale juba üsna lähedal. Siis aga tõrge — Liina ei nihku enam sammugi paigast, kõrvalt surub kassale peale mingi sõjaväelaste ja muidumeeste tropp. Reisijate

teenindamist on tänuväärselt moderniseeritud: teletabloo saalis näitab kogu aeg, et lõunasele Tallinna rongile on pileteid külluses, õhtustele rongidele pisut vähem. Poolteise tunni pärast oled kassa ees ja saad kella 14.25–ks kaks kupeekohta.

Kell on pool üksteist, aega Julia Gennadijevna jaoks veel rohkem kui vaja, terveni neli tundi. Jaama juures taksopeatuses inimesi vähe, kuus–seitse, kuid mingi segadus — taksojuhid võtavad peale ainult teatud kindlas suunas sõitjaid või ei võta üldse kedagi. Iga kolmas–neljas takso siiski mõne võtab. Lähete parem trammipeatusse. Igaks juhuks küsid kohaliku ilmega taadilt, kas tramm 43 sõidab Meževoi kanali juurde. Ei, sinna läheb 19 ja veel mõni teine, mitte aga 43. Näe, tulebki 19, lähme! Uksel põrkab taat tagasi: imelik, see ei lähegi sinnapoole! Kogu aeg läks. Tuleb sõita ikka 43–ga. Trammijuht kinnitab, on olemas peatus „Dom kulturõ morjakov", küll ta teatab. Terve igavik sõitu, siis teatabki. Ja taas imepärane õnn: tramm peatub otse maja nr. 3 ees, kus ootab Julia Gennadijevna. Neljandal korrusel, tuba 415. Tellid alla lifti, astute sisse, vajutad neljandale nupule. Lift ei kõssagi, seisab julma rahuga, uksed avali. Proovid uuesti. Ei midagi. Liinal hakkab kõhe: „Lähme parem jala!" Lähetegi. Kolmandal korrusel toll, neljandal tuba 415 kümmekonna lauaga, iga taga naine. Julia Gennadijevna? Läks puhkusele, aga tema asemel on vaat see kena brünett seal nurgas. Kena brünett teabki su asja, viib kõrvaltuppa, lehvitab seal mõningaid pabereid. Siis kirjutab sedelile mingid andmed: lähete mis tahes trammiga kaks peatust edasi, seal on postkontor, maksate rahakaardiga sedelil osutatud Sojuzvneštransi arvele kolm rubla. Saadud kviitungiga lähete sinna suurde halli majja, mis siit aknast üle õue paistab, neljandale korrusele Aleksandr Valentinovitši juurde (teine tuba paremal — kirjutab vastavad andmed sedelile). Siis taas minu juurde tagasi. Seejärel tuleb minna sadama kolmandasse kaubarajooni kaheksandasse lattu. Sealt saategi paki kätte. Kõik on väga lihtne. Kirjutan teile välja loatähe. Tütrele ka? Mis, tal pole passi kaasas? Kuidas ta siis niimoodi kodunt välja sõidab, ilma passita? Pole parata, siis tema ei saa.

Kõik on selge. Sõidate trammiga kaks peatust. Ja tõepoolest, ongi postkontor. Imelik, uks lukus! Kuidas siis nii? Liina taipab lugeda sildilt: neljapäeval avatud alates kella 14–st, kell 14.25 läheb Tallinna rong! Hull lugu. Vastasruumis telefonist soovitab, sõitke trammiga 28 hotell „Sovetskaja" juurde, seal on sidejaoskond. Samas on taksopeatus, ainult mõned inimesed. Esimene takso ei võta kedagi peale, olevat kinni. Jääb niisama seisma. Vahepeal sõidab ära tramm 28. Siis tuleb eraauto, võtab lahkesti peale. Oletegi hotell „Sovetskaja" juures. Tagasaalis on sidejaoskond. Palud rahakaarti. „Kas peatute siin hotellis?" Ei, aga mul on vaja kiiresti raha saata. „Kui suur summa?" Kolm rubla. „Olge lahke." Ja saadki kviitungi. Nüüd ruttu tagasi Meževoi kanalile, halli majja!

Jõuate maja nr. 3 ette. Siin taga õues see peab olema. Sõidate õue, kitsas, ei mingit halli maja! „Mis asutus seal on?" — „Sojuzvneštrans." — „Ahaa, miks te kohe ei ütelnud, sinna tuleb ju minna hoopis teisest kohast." Jõuate mingi värava juurde. Selle taga on tõesti aknast nähtud hall maja. Värava kõrval

putkas tuleb propusk ette näidata. „Selle paberiga peate minema peaväravasse."

Teete paraja ringi, jõuate peaväravasse. Oo õudu! Tuttav värav „Morskoi port", mille taga aastaid tagasi ootasid ema Kanadast ega saanud mingil viisil propuskit sissepääsuks, sest polnud ette näidata telegrammi ema saabumise kohta. Kell on 12. Autojuht kinnitab, siin läheb teil vähemalt pool tundi — kümme minutit jalgsi sinna, teine kümme tagasi. Tütarlaps võib jääda autosse, mul on teha üks väike sõit, olen veerand tunni pärast tagasi. Propuskite büroost saad Julia Gennadijevna asendaja antud lubatähe alusel tõesti propuski, pooleks tunniks. Tuleb minna läbi teise putka teispool väravat, kuhu jääb propuskist pool. Marsid kümmekond minutit ja ongi suur hall maja, mida näidati aknast. Mingi tohutu laohoone. Küsid kojamehelt, kus on Sojuzvneštrans. Jah, samas majas, sissekäik teises otsas. Veel sadakond meetrit minna. Neljandale korrusele, teine tuba. 5—6 lauda. Aleksandr Valentinovitš? Teda pole, sõitis Moskvasse. Aga tema asemel on kõrvaltoas üks tütarlaps, blondiin. See läks lõunale, peaks varsti tulema. Oodake siin koridoris. Näete, seal ta juba ongi! Jälle veab! Jah, mis teil oli? Pakk Kanadast? Mis laevaga see tuli? Kuidas te ei tea laeva nime? Ja mingit dokumenti teil pole, näete, niisugune peab olema. Pidi tulema kahekümnenda paiku. Siis tuli kaks laeva, ega neid palju ole — „Mihhail Lermontov" ja „Ivan Derjugin". Vist see viimane. Vaatame läbi saatedokumendid. 22 kilo? Ei, seesugust pole. „Lermontovi" dokumendid. Siin ka pole. Teie nimi on mulle ka täiesti võõras, pole ette tulnud. Imelik lugu!

Neil seal Meževoi kanal 3 olid küll mingid dokumendid, aga mulle ei antud. Helistage sinna. Helistabki. Jah, on praegu lõunal. Ootame ära. Viie minuti pärast helistatakse tagasi. Ah soo, ilma saatedokumendita, konsulaadi kaudu, raamatud. Jah, ma kirjutan väja. Istub masina taha ja kirjutabki välja: see ja see, 22 kg, kuulub tollimisele. Sellega minge nüüd tagasi Meževoi kanalile.

Aeg lendab. Pool teed väravani jooksed. Ilm on läinud õudseks, sajab lörtsi. Auto ootab väravas. Ruttu Meževoi kanal 3. Siin läheb mul mõni minut, oodake, palun! Teie olete meie ainus lootus, rong läheb 14.25 ja meil on pakk saada.

Sõidad koos ühe kohalikuga liftis üles. Väga lihtne: tuleb vajutada kahele eri nupule. Seekord võtab asja käsile väga teadlik vanem tädi. Teil tuleb minna kolmandasse kaubarajooni, Turuhtannõje ostrova, see on kaugel, vaevalt te jõuate rongile. Kirjutan teile propuski. Paneme tütre nime ja pitsati, tagaküljele, ehk lasevad tema ka sisse. Kas tollis käisite? Veel mitte? Lähme siis koos. Lähete kolmandale korrusele. Seal üks lahke mundris tädi saabub parajasti lõunalt. Ahaa, teame seda asja. Konsulaadi kaudu. Lööb mingid templid paberitele. Kirjutab alla. Helistab siis kolmanda kaubarajooni tolli, teeb mõningase vaidlusega selgeks, et läbivaatus pole vajalik. Minge seal otse tolli, see on 8. lao juures, koos tollimehega saate paki kätte. Kõike head! Suur tänu, nägemiseni!

Jooksed auto juurde. Aega rongini tund ja veerand. „Siit sõidab kolmandasse rajooni veerand tundi, aga laod on väravast kaugel. Te ei jõua kuidagi. Töötasin seal mõned aastad tagasi, sinna ei lastud taksosidki sisse. Minu autoga igal juhul ei pääse, ehk nüüd taksosid lasevad. Näe, lähebki üks takso! Sõidame

järele!" Peatus ristmikul. Juba üks naine astub takso juurde. Juht hüppab autost välja, räägib taksojuhiga. Korras! Takso pöördub naabruses olevate majade ette, laseb sõitjad välja. Viskad autojuhile kümnelise („Nii palju! Aga olgu, suur tänu!") ja hüppate taksosse. Rooli taga suure karvamütsiga noor mees. Aknad kipuvad jäässe minema. Takso loksub kaua veoauto taga, ei pääse mööda. Lõpuks ometi. Juba on sadama rajoon. Raudteeülesõit, maailmatu pikk kaubarong venib aeglaselt risti üle tee. Liina nutab vaikselt omaette. Lõpuks ometi taas värav ja propuskite büroo. Taksojuht viskab oma paberi. Proovige, ehk läheb läbi!

Luugi taga istub hästi vihane eit. Takso ei tule kõne allagi. Kas tõesti kuidagi ei saa, ma kiirustan rongile? Ärge siin seletage midagi, teame neid asju. Ei saa, ja lõpp! Mis, tüdruk ka? Miks nad küll selle siia kirjutasid? Näitad ette õpilastunnistuse. Uurib seda hoolega. Väga imelik! Kirjutab nime siiski propuski tagaküljele. Aega saate laomaal kuni kella viieni, sellest peaks jätkuma.

Palud taksojuhti väravasse ootama jääda. Lähete kahekesi sisse, pool propuskit jääb väravasse. Esimesena tuleb vastu takso, mis sõidab väravast välja. Rongini veel kolmveerand tundi. Liina soovitab, et jookseme. Ütled, et on juba täiesti selge, et ei jõua. Jookseme lihtsalt põhimõtte pärast! Ei jookse. Pole põhimõtteid.

Viis–kuus minutit käidud, küsid kahelt vastutulijalt, kus on kaheksas ladu. See on päris lõpus, kaugemal kui siit väravasse. Näete kohe, suur neljakordne maja. Mõne aja pärast näetegi. Uksest sisse. Tabel seinal paistab osutavat, et kaheksas ladu on neljandal korrusel. Jooksete üles. Seal tüdrukud vastas: kuis nii, kaheksas ladu on teisel korrusel. Suur kahe poolega plekkuks, peal kriidiga: 8. ladu. Lükkad, ei liigu. Lükkad kõvemini, ei midagi. Kõvemini tuleb lükata, hüütakse tagantpoolt. Kukud koos uksega sisse. Väike kantseleiruum 3—4 lauaga. Juhatatakse kena nõpsnina–tütarlapse juurde. Mis, te pole ju veel laos käinud? Kõigepealt minge tolli, näete, tükike maad tagasi, selle kollase maja taga. Või minge otse lattu, siinsamas maja nurga taga, tollimees võib olla seal. Siis tulete minu juurde tagasi.

Käänate nurga taha. Tõepoolest, suured väravad: 1. ladu, 2. ladu jne. Lahti ainult 3. lao väravad. Marsite edasi. 7. ladu. Rohkem pole, maja saab otsa. Tulete tagasi, 3. lao juures putkas istuvad naised. Kus on kaheksas ladu? Siin ongi! Kus siin? Noh, siin, kolmandas laos! Lähete sisse. Laonaine teatab, et tollimees läks just ära. Proovib putkast helistada. Jah, teil tuleb minna tollikontorisse. Näete, seal kollase maja taga. Lähete tagasi, kollasest majast mööda. Väike tuba tollimehi täis. Ahah, see on konsulaadi kaudu, ainult raamatud, pole vaja vaadata. Kirjutage deklaratsioon, see läheb paberitesse. Vene keelt oskate? Nii, igale poole „njet", vaat siia suurte tähtedega „NJET". Kas lähen kaasa? Pole mõtet, lööme templi peale, et läbi vaadatud.

Jõuate õnnelikult lattu tagasi. Sealt on just parajasti välja sõitmas eksport–„Žiguli". Ega te järsku saa meie pakki peale võtta? Võib küll, aga mul läheb kontoris paarkümmend minutit aega. Sest pole midagi, aitäh! Vedas ometi niipaljugi! Saate oma 22–kilose paki kätte ja tassite kahe vahel kontori ette auto

juurde. Väravasse andnuks tirida. Mehel juba paberid korras, lähete omi korda tegema. Nöpsnina laob viis suurt blanketti hoolikalt kopeeridega vaheliti, paneb klambriga kinni. Rajoon 3, ladu nr. 8, Prijomo–sdatotšnõi order nr. 333, Otpuštšeno (komu) etc. Grus sdal: natš. skladskoi gruppõ, Grus polutšil — tuleb anda igale allkiri. Ühe lehe saad endale, üks läheb väravasse koos Meževoi kanalilt saadud dokumendiga, kus tolli märge. Lisandub veel mingi väiksem väljaviimise propusk ja lõpuks tembeldatult meie enda sissepääsu propusk. Korras!

All auto juures seisab tollimees ja tahab teada, kas pakk ikka tollis vaadatud. Näitad paberi ette. Kas ikka tehti lahti ja vaadati? Vaadati, vaadati! Viskab käega. Sõidate väravasse, kirute ühiselt sadama ladude värki. Automeest ei lastud ka taksoga sisse.

Takso ootab värava taga. Üle tunni aja, kell on kolm läbi, rong ammu läinud. Saad paberid propuskieidega korda. Jälle häda. Ei saa pakki valvurile ette näidata. Pidi olema käsipakk, kuidas nii, et auto bagaažnikus luku taga? Lõpuks tuleb automeeski väljapääsuloaga. Tõstate paki välja, näitate ette, tassite takso bagaažnikku. Taksojuhil morn nägu.

Kas autovaksal on kaugel? Sõidame sinna, ehk saame piletid Tallinna bussile kell 16.50. Oleksime südaöösi kodus. Sõidate mööda Balti ja Varssavi vaksalist ja lõpuks ongi autovaksal 2. Teateist kuuled, et Tallinna piletid saab kassast nr. 5. Imelik, luugi ees üksainus mees. Kassiiri pole, aga peaks varsti tulema, palitu ripub sees. Ja tõesti, tulebki. Tallinna? Palun, kohad 30 ja 31.

Maksad taksojuhile viis rubla üle taksomeetri näidu. Mehel lööb nägu rõõmsamaks, aitab paki välja tõsta. Tassite oma raamatukasti bussijaama. Bussi minekuni kõva poolteist tundi. Saab ometi sest jubedast pakist lahti, laome raamatud ümber kohvrisse ja kandekotti. Vastaspingilt vanamees annab lahkesti taskunoa. Lõikate nööri (hea nöör!) kärinal läbi ja kleeperibad lõhki. Pakki pole keegi avanud, nii nagu Kanadas pakitud, nii on. Kõik kohvritesse ja kandekasse, tulevad needki veel küllalt rasked. Kasti likvideerid ukse taga ära, rebid aadressi maha, topid prügikasti, muu jääb selle kõrvale seisma. Koristajaeit läheb mööda, heidab pilgu, ei lausu sõnagi.

Olete siiamaani söömata. Liina läheb süüa ostma. Tuleb poole tunni pärast tagasi, kotis saiad, kamakas leiba, singilõikusid, kommi, pudel pepsit. Päris kena söömaaeg. No nii, kell hakkab lähenema väljasõiduajale. Lähete peatusse. Bussi pole veel ees, kõrvalt väljumas Novgorodi buss. Väljas on läinud nii libedaks, et ütled, niimoodi võib meil buss veel kraavi sõita. Mispeale valjuhääldaja teatab: Tallinna buss ei välju, piletid ostetakse tagasi. Kassast saadki raha tagasi. Tee olevat paha, sellepärast.

Olete endiselt Leningradis, kell on viis. Kuidas saada Varssavi vaksalisse? Saabub takso sõitjatega, jooksete juurde, teatab, et taksopeatus on teispool autovaksalit. Seal kümmekond ootajat. Taksodega tuntud lugu. Lähedases bussipeatuses üks mees seletab, et buss 26 viib metroojaamani, kust saab metrooga Balti vaksalisse. Tulebki buss ja köbite peale. See mees ka. Ütleb, et läheb ka ise teile sobivas peatuses maha. Annab sõita, suur trügimine, tipptund.

Lähete temaga koos maha. Metroopeatus ümber nurga. Ümber nurga annab minna. Muudkui tassi aga neid jubedaid raamatuid. Tänaval õudne lörts, Liinal jalad märjad. Metroo mulinal rahvast täis. Vahepeatuses tuleb teisele liinile ümber istuda. Ongi „Baltiiskaja". Meeletu mass, pole Moskvaski sellist näinud. Lõpuks ikkagi üleval. Algab uus tassimine — Balti vaksalist Varssavi vaksalisse.

Jõuate tõepoolest pärale. Kaks piletisaba — hoopis võimsamad kui hommikul. Jääd kassa nr. 5 taha, Liina istub, valvab pakke. Teletabloo teatab: Tallinna rong 23.15 välja müüdud, 0.15 — kaks platskaarti. See seis püsib paarkümmend minutit, siis lisandub üks kupeekoht. 10 minuti pärast ilmub lisaks 81 üldkohta. Veel pole kadunud kõik! Vahetate Liinaga kohti, saba nihkub vaevaliselt. Kupee kaob, platskaardid samuti. Veel 70 üldkohta. Järsku käib sabast läbi kahin, tagantpoolt jookseb inimesi teise kassa juurde. Jääd hiljaks, juba on sealne saba pikem kui sinu ees, kus on ehk inimest kolmkümmend. Seisad, saba nihkub. Näed ees saginat, kassaluugi juures seisvast pikast mehest trügib ette lühem, lehvitab varsti võidukalt käes pileteid. Pika mehe nina ees lüüakse luuk plaksti kinni. Kassani veel paarkümmend inimest. Lähed küsid pikalt, mis öeldi. Lõi luugi kinni ja ütles, ei tea, kas enam avatakse. Paigutad Liina teise sappa, pakke jääb valvama lahke vanapaar. Saba seisab kannatlikult. Mõned käivad jaamakorraldajalt küsimas. Jah, kell 8 avatakse uuesti. Teised taas tulevad teatega, et ei avata. Kell 8 ei juhtu midagi. Nüüd läheb kamp naisi jaamakorraldaja juurde. Tulemus: valjuhääldi teatab kell 8.05: töötavad kassad 2 ja 8, kassat 5 enam ei avata. Saba vajub laiali. Lähed parem, käid peldikus. Haiseb. Kui tagasi tuled (8.15) on järsku viienda kassa juures sagin. Jooksed kohale: kohe avatakse kassa. Vanad seisjad paigale, ärge laske kedagi vahele! Üks tagapoolne mees jääb luugi juurde korda pidama, et keegi vahele ei trügiks. Teevadki kassa lahti. Saba nihkub vaevaliselt, ikka mõned pääsevad vahele. Üks tüdruk (vaheletrügija) hädaldab kassa juures, tal olevat homme Riias eksam, lastagu tal pilet osta. Vaevalt tal on, ja kui ongi, siis mõistku õigel ajal osta. Kõigil oma hädad ja õigused. Ärge laske kedagi vahele! Sinu ees seisval naisel läheb süda härdaks. Tahab plika üliõpilaskaardiga saada pileti Riiga — pole olemas. Näe, oledki kassa ees, kell alles üheksa, rongini veel kõva kolm tundi aega. Palun kaks piletit 0.15 Tallinna! Müüja lükkab blanketi masinasse, jääb vahtima teletablood enda ees, muutub mõtlikuks, lõpuks tõmbab blanketi välja, võtab valge paberilehe ja maalib sellele: „Kõik piletid tänaseks läbi." Pistab teate klaasi taha. Andke siis kaks kupeekohta homseks kell 14.25. Olge lahke! Saad piletid ja lähed oma teed.

Mis edasi? Kell on 9 läbi. Kõigepealt raamatupakid hoiule. Kapp nr. 270, Šiffer B 732. Valvurile ei suuda teatada kapi õiget numbrit, pea väsinud, tuleb välja 207. Pole võimalik, see on kinni. Ah soo, peab olema 270. Kas ikka on nii? On, on!

Halturini tänaval on Akadeemia võõrastemaja, ehk paigutavad ära. Komandeeringut küll pole. Kuidas sinna saada? Minge bussiga 60 Balti vaksalist Palee väljakule, see on seal lähedal, seletab lahke tädi.

Mis siis ikka. Tagasi Balti vaksalisse. Jõuate sinna, näete üle tänava,

bussipeatuses seisab buss, mis hakkab kohe sõitma. Peaks jooksma. Ah, tühja! Oligi 60. Peatuse silt teatab, et tippkoormuse ajal on vahe 10 minutit. Aga nüüd, õhtul? 20? Sõidaks õige metrooga. Üks naine teab, et kõige lähem Palee väljakule on „Kanal Gribojedova". No muidugi, sõidame metrooga. Lähete alla. Ainult et sihukest peatust pole. On ainult „Nevski". Sõidate sinna. Väljapääsul suund paremal osutab „Gostiinõi dvor", suund vasakule — „Kanal Gribojedova". Näe siis! Siit annab võõrastemajani veerand tundi astuda.

Ronite tuntud õuemaja kolmandale korrusele. Vabu kohti pole. Seletad administraatorile oma häda, näitad ette töötõendi. Kas kindlasti ainult üheks ööks? Ja, meil homsed piletid taskus. No on mõned bronni kohad, aga peate tingimata homme hommikul lahkuma. Kokku panna teid ei saa, annan teile endale koha kaheinimese tuppa, tütrele kolmelisse. Olgu nii! Täidate registreerimisblanketid. Tütar kirjutagu ka, et komandeeringus, muidu ei saa. Oma sünniaeg märkige õige, mitte 1988. Tõsi jah. Teed paranduse. Mis, tütrel pole passi? Kuidas siis nii? Tal passinumber peas, kirjutab koduse telefoninumbri, välja antud seal ja seal. Panin teile kirja kaheinimesetoa, ei saa ju tütrele eraldi arvet kirjutada. Neli nelikümmend. Palun! Kas saame siis ühte tuppa? Aga loomulikult! Tõepoolest, oletegi omaette ja võite rahus magama heita.

Järgmine päev on üpris tavaline. Pääsete Ermitaaži monumentaalsabast välismaalaste rühma varjus maksuta mööda, imetlete sajandi algul hangitud moodsat Lääne kunsti. Ja siis tulebki juba rongile kiirustada, võtta kapist nr. 270 raamatupakid. Kõik on imelihtne, šiffer sobib, siin nad ongi.

8. märts 1988

VELLO SERMAT

DEMOKRAATIA PERSPEKTIIVE EESTIS

Kui inimestes on ärganud lootus suuremale vabadusele ja paremale elule, aga parem tulevik ei saabu oodatud kiirusega ja tõelisus erineb liialt unistustest, võib valitsus kaotada oma esialgse populaarsuse ja rahva toetuse. Revolutsioonide ja poliitiliste muudatuste eufooriale on alati järgnenud ärkamine karmis reaalsuses.

Ootus, et Eesti iseseisvuse taastamisele järgneb elujärje kiire paranemine, polnud realistlik. Olude parandamiseks Ida-Saksamaal, mille tööstust ja elatustaset seati eeskujuks teistele Nõukogude mõjusfääri riikidele ja mida peeti edukaks isegi Läänes, on ühinenud Saksa valitsus kulutanud sada miljardit marka aastas, aga rahvas on ikkagi rahulolematu.

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist arvasid paljud, et koos sellega likvideerusid ka senine juhtkond ja „nomenklatuur". Tegelikult andis kommunistliku korra kokkuvarisemine endisele ladvikule, kagebeelastele ja teistele võimaluse üle võtta riigivarad ning asuda pankade, väliskaubanduse, turismi ja muude tulutoovate majandusharude etteotsa.[1] Seadused kas puudusid või lõid parajasti poliitilise võimu juures olnud või riiklikku omandit hallanud eliidile suurepärased võimalused riigivarade ärastamiseks.[2] Veendunud kommuniste oli vähe, mistõttu pole imeks panna, et need, kes alles hiljuti halvustasid kapitalismi, hakkasid võimaluse avanedes praktiseerima kõige hoolimatumat ja kontrollimatumat turumajandust.

Nõukogude võim oli hävitanud inimestevahelise lojaalsuse ja usalduse. Mitukümmend aastat kestnud terroris kaotas elu kolmkümmend kuni viiskümmend miljonit inimest.[3] Stalini siht oli hävitada kõik need, kellest oleksid võinud saada potentsiaalsed juhid või režiimi kriitikud, ja asendada normaalne ühiskond hirmunud ja demoraliseeritud inimeste massiga, kes küsimata täidaks käsku, kaebaks üksteise peale ja oleks valmis teisi koguni surma saatma. Ilma miljonite sõnakuulelike abilisteta poleks terror sellises ulatuses olnud võimalik. Tsiviilühiskond hävis täielikult. Sunic[4] nendib, et eriti palju hukkus terroris

[1] *L. S h e v t s o v a, The two sides of the New Russia. „Journal of Democracy", juuli 1995; T. S u n i c, The persistence of the communist mystique. „The Journal of Social, Political, and Economic Studies", kevad 1994, VI. 19, lk. 95—103.*

[2] *E. U l s t, Eesti rahvusliku eliidi suhted omandi ja võimuga. „Akadeemia" 1996, nr. 2, lk. 231—232.*

[3] *R. C o n q u e s t, The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties. New York. 1968; M. M a l i a, The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917—1991. New York, 1994.*

[4] *T. S u n i c, tsit. teos, lk. 97.*

andekaid ja iseseisvalt mõtlevaid inimesi, keda diktatuuri alt vabanenud maade juhtkonnas nüüd nii napib. Ta arvab, et selektiivne terror nõrgestas ka rahva geneetilist fondi.

Kui enamik Nõukogude süsteemis üleskasvanud inimesi oli õppinud küsimusi esitamata käituma partei eeskirjade kohaselt, polnud massiline terror enam vajalik. Läti psühhiaater V. Gulens[5] on analüüsinud Nõukogude režiimi mõju inimese isiksusele. Ta leiab, et totalitarismis deformeerusid südametunnistuse areng, moraalsus, ausus, altruism ja arusaamine õiglusest. Arvan, et sellele lisaks sugenes küüniline suhtumine igasugustesse ideaalidesse ja poliitilistesse tõekspidamistesse. Kui inimesed ei usu millessegi peale hetkelise isikliku kasu, muutub ühiskond džungliks.

Ühiskonnateadlaste uurimused on viinud järeldusele, et majandusliku ja ühiskondliku heaolu eeltingimus on inimeste vastastikune usaldus, kokkulepetest kinnipidamine ja valitud esindajate ning riigivõimuorganite usaldamine. Harvardi professor R. D. Putnam[6] jälgis Itaalia eri piirkondade majanduslikku ja ühiskondlikku arengut paarikümne aasta jooksul ning püüdis selgitada, miks teatud regioonid olid teistest edukamad. Parimaks majandusliku kasvu ja üldise rahulolu ennustajaks osutus inimestevaheline usaldus ja koostöö. F. Fukuyama[7] võrdles ühiskondliku arengu ja majandusliku jõukuse seost paljudes maades ning jõudis samale järeldusele: usaldus kaasinimeste vastu on põhilise tähtsusega majanduselus. Seal, kus inimeste vahel puudub usaldus ja murtakse kokkuleppeid ning rikutakse seadusi, on ettevõtluse arendamine kulukam, suurettevõtteid on vähe ja nende efektiivsus väike.

Kommunismi haardest vabanenud maades pidurdab majanduslikku, sotsiaalset ja poliitilist arengut eelmisest režiimist säilinud mõtteviis. Umbes samasugune mentaliteet valitseb Lõuna–Itaalias, kus inimeste lojaalsus piirdub oma perekonnaga, teistesse suhtutakse aga umbusuga ja neid ekspluateeritakse ning petetakse ilma südametunnistuse piinata. Tööstuslikult vähearenenud Lõuna–Itaalias võimutseb korruptsioon ja kuritegevus, rahva enamik on vaene ja rahulolematu. Kesk– ja Põhja–Itaalia elatustase on kõrgem, omavalitsus–, haridus– ja tervishoiuasutused hoolitsevad paremini elanike heaolu eest ning rahvas usaldab rohkem oma valitud esindajaid. Et Itaalia keskvalitsus toetab regionaalseid programme võrdsel alusel, ei saa erinevusi põhjendada kohalike majanduslike tingimustega.

Usaldus kasvab välja pikaajalistest kogemustest. Ainult ausat inimest saab usaldada. Ausus toetub omakorda ühiskondlikule eetikale, mis ei teki üleöö ja ei saa üldse tekkida ebasoodsates tingimustes. Üksteist ei olda valmis aitama

[5] V. G u l e n s, *Distortions in personality development in individuals emerging from a long–term totalitarian regime. „Journal of Baltic Studies", sügis 1995, 26. kd., nr. 3.*

[6] R. D. P u t n a m, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton, 1993.*

[7] F. F u k u y a m a, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York, 1995.*

mitte sellepärast, et teisel on suurem võim või et oma panuse eest saadakse otsemaid võrdväärset vastutasu, vaid moraalsel põhimõttel: oleme kõik sama ühiskonna liikmed, ja kui mina teen täna midagi teise heaks, siis tulevikus teeb keegi teine midagi minu heaks.

Psühholoogid on uurinud tingimusi, mis loovad inimeses tunde, et ta kuulub ühiskonda („psychological sense of community"). Selle annab lähedane ja usalduslik läbikäimine, vastastikune respekt, vastutustunne ning üksteise materiaalne ja moraalne toetamine.[8] Psühholoogiline ühiskonnatunne mõjutab soodsalt inimese hingeelu ja füüsilist tervist. Putnam ja Fukuyama nimetavad seda „ühiskondlikuks kapitaliks".

Putnam nendib, et poliitilise stabiilsuse ja isegi majandusliku arengu jaoks võib ühiskondlik kapital olla tähtsam kui füüsiline kapital või inimtööjõu ressursid. Sellega on lähedalt seotud tsiviilühiskonna mõiste. Kesksel kohal on organisatsioonid, mis tunnistavad ja teenivad üldsuse heaolu isiklike eesmärkide asemel. S. Fish[9] ütleb, et tsiviilühiskonda iseloomustavad tugevad, stabiilsed ja autonoomsed ühingud, mis on võimelised tasakaalustama riigivõimu. Nõukogude ühiskonnas selliseid organisatsioone ei olnud.

Pärast vana süsteemi kokkuvarisemist ja Eesti riikluse taassündi on ühiskondliku stabiilsuse saavutamiseks oluline, et rahvas usaldaks oma valitsust, politseid ja kohtusüsteemi. Kui selgub, et korruptsioon kestab ja endise režiimi esindajad on juhtivatel kohtadel edasi, politsei ja kohtud aga ei ole võimelised kaitsma üksikisiku huve, pole väljavaated demokraatia arenguks kuigi head.

Ka lääneriikides suureneb tänapäeval ühiskondliku kapitali kriis. Paljud töökohad kaovad ja inimesed on mures oma tuleviku pärast. Valitsused kärbivad sotsiaalhoolekande programme, sest riigivõlad on paisunud astronoomiliseks.

Normaalses ühiskonnas osalevad inimesed mitmesugustes organisatsioonides vastavalt ühistele huvidele ja harrastustele ning kutsealastele, kultuurilistele, usulistele või poliitilistele vaadetele. A. de Tocqueville[10] leiab, et aktiivne osavõtt ühistest muredest kergendab inimese olukorda, kes tunneb ennast isoleerituna ja abituna järjest kommertsiaalsemaks muutuvas ühiskonnas.

Vabatahtlike ühingute ja gruppide võrk loob aluse inimestevahelisele solidaarsusele ja valmisolekule üksteist aidata. Nende võrgustike ulatus ja tugevus varieerub ühiskonniti. Kollektivistlikus ühiskonnas tehakse „omade" ja „võõraste" vahel teravamalt vahet kui individualistlikus ühiskonnas.

Rohkem kui poolteist sajandit tagasi Ameerikat külastanud Tocqueville pani tähele, et isikliku materiaalse heaolu taotlemise kõrval kehtis seal moraalne

[8] *A. D e a n, & N. L i n, The stress buffering role of social support. „Journal of Mental and Nervous Disease" 1977, 165. kd., lk. 403—417.*

[9] *M. F i s h, Democracy from scratch: Opposition and regime in the new Russian revolution. Princeton, 1995, lk. 60.*

[10] *A. T o c q u e v i l l e, Democracy in America. Garden City, New York, 1969.*

põhimõte, mille järgi tuli hoolitseda ka oma kaasinimese eest.

Tänapäeva läänemaailmas on kaasinimese eest hoolitsemise põhimõte asendumas kitsalt egotsentrilise individualismiga. Majandusliku heaolu saavutanud mõtlevad sageli ainult iseendale ja arvavad, et ülejäänud hoolitsegu enda eest ise. Ühiskonda, kus konfliktid eri gruppide vahel suurenevad, ühised moraalsed tõekspidamised ja üldsuse huve kaitsvad organisatsioonid aga puuduvad, ähvardab Tocqueville'i arvates oht langeda demagoogide ja türannide ohvriks.

Maailmas toimuvad praegu suured muutused, mis nõrgestavad Lääne tsiviilühiskondi ja võivad tulevikus küsimärgi alla asetada demokraatia olemasolu. Kaovad miljonid töökohad, sest üks elektronarvuti teeb ära töö, milleks varem vajati sadu või tuhandeid inimesi. Stabiilsed, hea sissetulekuga töökohad, millega käisid kaasas tervisekindlustus, pension ja muud soodustused, on kadumas. Asemele on tulnud lühiajalised ja madalama palgaga töökohad, mis ei paku haiguskindlustust ega taga pensioni vanaduspäevadeks. Paljud firmad asuvad ümber riikidesse, kus tööjõud on odav.

Alates aastast 1979, mil hakati tegema töökohtade statistikat, on USA-s kadunud üle 43 miljoni töökoha. See võrdub ühe kolmandikuga kõikidest praegu olemasolevatest töökohtadest.[11] Samasugune olukord valitseb Kanadas ja Lääne-Euroopas. Töötajate produktiivsus on tõusnud, aga palgad jäänud samaks. Kiiresti kasvavad üksnes tehnoloogilise eliidi, tööstuse tippjuhtide ja aktsionäride sissetulekud. Keskklass nõrgeneb ja võib pikemas perspektiivis üldse kaduda. Ühiskondlikes konfliktides on keskklass traditsiooniliselt mänginud tasakaalustavat rolli.

Hiljuti Šveitsis toimunud konverentsil, millest võttis osa tuhat maailma suuremate ettevõtete direktorit ja nelikümmend riigipead, ütles Šveitsi president, et kui ärimaailm paneb rõhku ainult kasumi saamisele ja ignoreerib oma tööliste ning klientide heaolu ja vajadusi, sünnitavad ebakindel olukord ja vaesestumine vastureaktsiooni kapitalismile. Ta rõhutas eetika ja inimlikkuse tähtsust äritegevuses ning juhtis tähelepanu poliitilistele sündmustele Ida-Euroopas, kus kommunismi võimult langemisega pole veel tagatud demokraatia ja kapitalismi püsimajäämine.

Eesti Vabariigis oli kuni Nõukogude okupatsiooni alguseni normiks üksteise aitamine. Arvukalt oli kooperatiive, põllutöös olid tavaks talgud. Kommunistlik režiim tegi sellele lõpu. Inimeste omavaheline lojaalsus asendati lojaalsusega Parteile. Leidus neid, kes abistasid režiimi teiste eestlaste tagakiusamisel. Hoolimatus kaasinimese vastu oli ametlikult heaks kiidetud. Üksikute inimeste mõtteviisis ja koduses elus võisid traditsioonilised eetilised põhimõtted säilida, avalikkuses aga ei saanud neid väljendada.

Nõukogude võimu kokkuvarisemisel tekkinud eufooria kestis lühikest aega. Ilma ühise vastaseta kadusid kokkukuuluvustunne ja vastastikune lojaalsus. Pääses valla ohjeldamatu omakasupüüdmine, lõbujanu ja mate-

[11] *On the Battlefields of Business, Millions of Casualties. „The New York Times" 3. märtsil 1996, lk. 15.*

riaalsete hüvede jahtimine.

Nagu kõikides postkommunistlikes maades järgnes Eestis iseseisvuse taastamisele elatustaseme langus. Väike osa ühiskonnast rikastus kiiresti, ent paljudele, nagu pensionärid, invaliidid, endised kolhoositöölised, üksikud emad ja lasterohked perekonnad, on see olnud raske aeg. Elumuredega võitlevad inimesed on vastuvõtlikud populistlikele lubadustele. Nii ongi endine kommunistlik juhtkond pääsenud enamikus Ida-Euroopa riikides uuesti võimule.

Kõige raskemad olukorrad elatakse üle, kui elul on siht ja pole kadunud lootus. Enesetappude kõrge arvu taga on inimesed, kellel seda enam polnud. „Laulva revolutsiooni" ajal langes Eestis enesetappude arv märgatavalt; nüüd on see üks kõrgemaid Euroopas.

Viimasel ajal on USA ja Kanada elanikud muutunud pessimistlikuks oma tuleviku suhtes. Poliitiline pendel on hakanud dramaatiliselt kõikuma ühest äärest teise: rahvas annab oma hääle kord ühele, kord teisele parteile, kes jagab suuri lubadusi olukorra parandamiseks. Juba mõne aasta pärast pühivad pettunud valijad äsjased soosikud võimult ja ulatavad valitsusohjad vastasrinnale. Kui pettumine ja valitsuste vahetumine lühikeste vaheaegade järel jätkub, võib valijaskonnas kaduda usk demokraatiasse üldse. Ka Lääne-Euroopas süveneb majanduskriis ja suureneb tööpuudus. USA ja Kanada majanduslik tegevus ja pikaajalised kogemused annavad siiski lootust ühiskondliku stabiilsuse ja demokraatliku mõtteviisi säilitamiseks ka rasketes olukordades; hiljuti kommunistliku diktatuuri alt vabanenud maades on selle tõenäosus väiksem.

A. Przeworski ja ta kolleegid[12] uurisid poliitiliste režiimide püsimist või kadumist 135 riigis alates aastast 1950 või iseseisvumisest kuni aastani 1990 või ajani, mille kohta andmed olid kättesaadavad. Nad püüdsid selgitada, missugused tingimused on p r a e g u vajalikud selleks, et riigis valitseks ka j ä r g m i s e l a a s t a l demokraatia. Nende „demokraatia" definitsioon oli minimalistlik: nad liigitasid sellesse kategooriasse kõik režiimid, kus opositsioonil oli mingilgi määral võimalus võita valimistel ja moodustada valitsust. Maad, kus eksisteeris üksainus partei või riigipea polnud valitav, liigitati diktatuuride hulka. Uurimus näitas, et demokraatia jätkumist ennustavad kõige paremini riigis valitsev demokraatlik süsteem, ebavõrdsuse vähenemine inimeste vahel, jõukus ja majanduslik kasv, mõõdukas inflatsioon, soodus rahvusvaheline kliima ning parlamentaarsed institutsioonid.

Autorid ei leidnud tõendust arvamusele, et majandusliku heaolu kasv tugevdab iseenesest demokraatlikku arengut. Teisalt on juba eksisteerival demokraatial suurem tõenäosus püsima jääda just jõukates riikides. Kokkuvõttes leiti, et kui soovitakse demokraatiat, ei tohi toetada diktatuure. Praegune Hiina on näide sellest, et majandusliku olukorra paranemine ei

[12] *A. P r z e w o r s k i, M. A l v a r e z, J. A. C h e i b u b ja F. L i m o n g i, What makes democracies endure? „Journal of Democracy", jaanuar 1996, 7. kd., lk. 39—55.*

garanteeri demokraatlikku arengut.

Mis on demokraatia püsimisel tegemist lootusega? Eestiski on demokraatlik riigikord parim garantii kodanike võrdõiguslikkuse tagamiseks ja läänemaailma toetuse saamiseks.

Üksikisik tunneb lootust, kui tal on tähtsad eesmärgid, mille poole ta püüab, ning usk nende saavutamise tõenäosusse. Lootuse kaotanud inimene muutub apaatseks. Reageerida võidakse mitut viisi, kuid paljud väljendavad oma pettumust ja nördimust agressiivsuses kaaskodanike, ühiskondliku korra ja valitsuse vastu.

Äärmuslik näide on Venemaa, kus möödunud aastal läbiviidud küsitluses ainult paar protsenti vastajaid toetas presidenti, parlamenti ja valitsust. Seitsekümmend üheksa protsenti vastajatest eelistas demokraatiale „kõva käega" korra maksmapanekut; ainult kaheksa protsenti oli vastupidisel seisukohal.[13] Vene keskvalitsuse positsioon on praeguseks märgatavalt nõrgenenud, ja jääb vaid loota, et diktatuuri kehtestamine pole enam võimalik.

Psühholoog C. R. Snyderi teooria kohaselt toetub lootus kolmele tegurile: need on (1) eesmärk, mida me oskame endale ette kujutada, (2) tahtejõud selle saavutamiseks ja (3) teadmine, kuidas seda teha.[14] Kahtlemata on lootus kindlam, kui inimesel on selge pilt sellest, mida ta tahab, realistlik tegevuskava ja tahe ning energia selle läbiviimiseks.

Minu arvates on tahe ja usk lootuse olulisim komponent. Psühholoog E. Stotland[15] toob näiteid sellest, kuidas vangilaagrites lootuse kaotanud inimesed peagi surid ilma mingi nähtava füüsilise põhjuseta. Ka tšetšeenide rohkem kui kakssada aastat kestnud visa vastupanu seletamiseks ei piisa praktilistest arvestustest. Soome mõiste „sisu", mida on eesti keeles võrdsustatud sõnadega, nagu „visadus", „südikus", „vaprus", „alistamatus" ja „jonn", kirjeldab inimesi, kes raskustele vaatamata alla ei anna. Praegustes Eesti oludes tuleks pöörata rohkem tähelepanu teguritele, mis aitavad ülal hoida inimeste lootust.

Paljud võrdlevad aga oma praegust elujärge sellega, mida nad näevad enda ümber. Kõrge kvaliteediga kassitoidu reklaam ei mõju meeltülendavalt inimestele, kellel pole raha endalegi toitu osta.

Pensionärist talupidaja kirjutab: „Pessimism ja stress meie rahva hulgas aina süveneb ja lootus elu paranemiseks kaob. Rahva ühtsus ja isamaa armastus on kadumas. [---] Raske ja lootusetu elu tõttu enesetappude arv suureneb pidevalt, ka laste hulgas. [---] Tahaks nagu midagi parandada, muuta, kuid selleks puudub jõud, oskus ja mõte. [---] Lääne poolt kiidetud Eesti edukuse ohvriks langevad praegu põllumajandus, lapsed, noorpered, haridus, töökus, ausus, inimlikkus, tervis. [---] Miks räägitakse nii palju demokraatiast kui õigusriigist, kus reform on seda edukam, mida valulisem — sealjuures valu ühtedele, edu teistele."

[13] *V. S h l a p e n t o k h, Russia: Privatization and Illegalization of Social and Political Life. „Washington Quarterly", talv 1996, 19. kd., nr. 1., lk. 65—85.*
[14] *C. R. S n y d e r, The Psychology of Hope. New York, 1994, lk. 5.*
[15] *E. S t o t l a n d, The Psychology of Hope. San Francisco, 1969.*

Kirjutaja nägemus on paljudele tuttav. Eesti olude paranemise makroökonoomilised näitajad on mõttetud nende silmis, kes ei näe selle paranemise tulemusi oma isiklikus elus. Kuid lootus ei sõltu ainult objektiivsest olukorrast. Ka vangilaagrites säilis paljudel inimestel lootus ja sama saatust jaganute vahel tekkis sageli solidaarsustunne. Tolles kirjas väljendatud nördimuse taga on ühiskondliku ebaõigluse ja ebavõrdsuse tundmine.

Demokraatlik süsteem vajab aega ja soodsaid tingimusi arenemiseks. Seda püüavad pidurdada need, kelle isiklikke huve ohustab õigusriigi maksmapanek. Juhan Kristjan Talve küsib: „Kas [---] kavatseme jätta viiskümmend aastat oma rahva ajaloost lihtsalt mustaks auguks, kuhu jäljetult kaovad nii kuriteod, nende toimepanijad kui ka ohvrid?"[16] On neid, kes igatsevad tagasi „vana head aega" Venemaal ja mujal ning pole veel aru saanud, et kommunistlik režiim varises kokku oma sisemiste nõrkuste tõttu ja selle taastamiseks pole väljavaadet.

Inimestel, kellel oli suhteliselt hea elu punase režiimi ajal, on vastumeelt tunnistada, et nad elasid süsteemis, mis toetus kolossaalsetele valedele, poliitilise eliidi privileegidele ja vägivallale. Juhtivatele positsioonidele upitatakse tagasi vana mõtteviisiga isikuid.

Korruptsiooni ja ebademokraatliku käitumise paljastamisel on tähtis osa ajakirjandusel. Inimesi tuleb informeerida valitud esindajate ja riigiametnike tegevusest. Neil on õigus teada, kes teenib rahvast ja kes on pühendunud peamiselt isiklikule äritegemisele. Demokraatia töötab aeglaselt ja ebatäiuslikult, aga ta on ainuke vahend rahva huvide kaitsmiseks.

Kas asjad oleksid olnud teisiti, kui taasiseseisvumise järel oleks hakatud selgitama, kes olid vastutavad nõukogude ajal sooritatud kuritööde eest? Tšehhi Vabariigis kehtestati seadus, mille põhjal puhastati avalikust elust välja kõik, kelle nimi leidus kommunistliku julgeolekupolitsei nimekirjades. Julgeolekupolitsei aga oli pannud kirja kõik isikud, kellega tal oli mingeid kontakte, isegi kui see piirdus ülekuulamisega.[17] Kuritegude väljaselgitamine on vajalik, aga see peab sündima demokraatiale omaste õiglaste protseduuridega, mis kaitsevad inimesi põhjendamata süüdistuste vastu. Õigusriigi kohtuid iseloomustab kauaaegsetele kogemustele toetuv eetika ja sõltumatus riigivõimust. Juhan Kristjan Talve artikkel vihjab sellealastele probleemidele.

Isikutel, kes olid seotud kommunistliku korra ajal toimepandud vägivallategudega, ei peaks olema võimalik pääseda juhtivale positsioonile. Samuti ei kuulu sinna need, kelle käitumine on selgesti rikkunud demokraatia printsiipe. Sellistest nähtustest ülevaatamine ohustab demokraatiat, vähendab usaldust valitsuse vastu ja kahjustab Eesti rahvusvahelist mainet.

Eestit ja teisi Ida-Euroopa riike varjutavad Venemaa kaootiline olukord, tugev kallak autoritaarsusse ning paljude venelaste naiivne usk, et endise impeeriumi taastamine parandab nende igapäevase elu tingimusi. Ilmselt tuleb

---

[16] *J. K. T a l v e, Enesepesemise ja enesepetmise energiavajadusest. „Looming" 1995, nr. 7, lk. 968—974.*

[17] *T. S z u l c, Unpleasant truths about Eastern Europe. „Foreign Policy", kevad 1996, nr. 102, lk. 60.*

Eestis üha sagedamini kuuldavale hääli, mis hoiatavad „liigse" lootmise eest Läänele ning soovitavad orienteeruda Venemaale. Tõenäoliselt ei teki seal veel niipea mingit tõelist demokraatiat ning ikka ja jälle kuuleb lubadusi tuua endised nõukogude territooriumid tagasi Venemaa rüppe. Lääneriigid on tunnustanud ja toetanud Eesti iseseisvust. Et seda toetust mitte kaotada, tuleb näidata, et Eesti kuulub tõesti Läände.

Mitte-eestlaste suurt arvu Eesti Vabariigi territooriumil on peetud üheks ohuks meie iseseisvusele. Kui Eestis valitseb demokraatlik riigikord, suhtumine inimestesse on hooliv ning nad on kaitstud kriminaalsete elementide vägivalla eest, väheneb nende arv, kes tahaksid seda vahetada Venemaa olude vastu, kus ühtki nendest tingimustest ei eksisteeri. Inimlikele elutingimustele lisaks aga on vaja ka lootust ja usku millessegi. Millele loodab inimene täna Eestis?

Noorem generatsioon on ilmselt kõige energilisem ja tal näib olevat kõige rohkem lootust tulevikule. Igas vanusegrupis leidub inimesi, kes on pühendunud kodumaa olude parandamisele. Teiselt poolt on teada, et üldsuse huvide heaks töötamine ei ahvatle paljusid. Kooliõpetajate ja teiste ühiskonda teenindavate inimeste palgad on väga väikesed ja erasektorisse kaob ära mõnigi, kes riigi toetusel oma hariduse sai.

Eesti tulevikule on see ohtlik. Jaak Uibu[18] ettekandest Akadeemilises Nõukogus selgub, et viimastel aastatel on umbes pooled kaitseväkke kutsutud noortest tervislikel põhjustel teenistusest vabastatud — neist üks kolmandik vaimsete häirete tõttu. Noorte tervislik olukord on murettegevalt halb, aga paljud ei taha lihtsalt kaitseväes teenida ning teevad kõik, et seda vältida. Üheks põhjuseks on sõjaväes esinev füüsiline vägivald, mis varem iseloomustas Nõukogude armeed.

Eesti vajab hästi väljaõpetatud, varustatud ja tugeva moraaliga kaitseväge, et vältida 1940. aasta „juunipöörde" taolisi lavastusi. Iseseisvust võivad ähvardada idanaaber ja viies kolonn meie enda keskel. Eesti sõjaväel ja selle juhtkonnal peab olema rahva toetus ning usaldus. Vajaduse korral tuleb iseseisvust relvaga kaitsta. Kui jääb mulje, et me ei ole selleks valmis, on see väljakutse agressiooniks. Siis pole ka mingit lootust toetusele väljastpoolt.

Ilma sisemise tugevuse ja kokkukuuluvuseta pole püsima jäänud ükski ühiskond. Eesti vajab ausust, usaldust ja lootust. Selleks tuleb rajada tugev tsiviilühiskond, kus isiklikud kasumotiivid ja üldsuse huvid on tasakaalus.

[18] *Lühikokkuvõte avaldatud ajalehes „Vaba Eestlane" pealkirja all „Eesti rahvastiku terviseseisund ja selle suundumused". Toronto, 14. märts 1996.*

EA JANSEN

VEEL NATUKE EESTI LIBERALISMI AJALOOST

SISSEJUHATUSEKS

Meie tänapäeva avaliku elu üks lipukirju on (majanduslik) liberalism. See sõna on enamiku poliitiliste parteide juhtide suus. Samas viib tolle lööksõna pruukimine mõtted sellele, kui lodevalt sõnu „vabameelne" või „liberaalne" tavakeeles kasutatakse, kui erinevalt on teoreetikud liberalismi mõistet tõlgendanud ja kui palju hübriide — kallakuga nii konservatismi kui ka sotsialismi suunas — ning lokaalseid variante sel ideevoolul on. Mittemajandusajaloolanegi teab, et klassikaline majanduslik liberalism ei suutnud end Euroopas maksma panna, põrgates ikka ja jälle asjaolule, et ühiskonna tasakaal ja harmoonia ei sünni siiski reguleerimata vabast võistlusest. Nüüdisaegsed majandusteooriad arvestavadki ju majanduse kui suure süsteemi eri komponentide koosmänguga. Inimene ise ja ühiskondlik kontekst, mida ta oma tegevusega loob ja taasloob, on selleks liiga keerulised, et üks või teine liberalismi vorm võiks esineda n.-ö. puhtal kujul. Seda enam aga tekitab uudishimu eesti liberalismi ajalugu ja traditsioon, mis aitaks omalt poolt paremini mõista, kuivõrd me oleme Euroopa kolgas või siis tema võrdväärne, orgaaniline osa. Et järgnev käsitlus on ajaloolase sulest, on rõhk asetatud liberalismi avaldustele tegelikkuses, mitte teoreetilisele arutlemisele, mis oleks loomulikult samuti väga vajalik. Selle üle, mida pidada „liberalismi avalduseks ajaloolises tegelikkuses", võib muidugi vaielda: alljärgnevas on kasutatud seda mõistet kõige laiemas tähenduses ja suuresti lähtutud kaasaegsete hinnangutest: missugust seisukohta või teguviisi on peetud liberaalseks ehk vabameelseks.

Nõukogude ajal oli liberalismi traditsiooni uurimine mitmeti pidurdatud, sest eesti kodanlus või kodanlik intelligents, keda liberalism kui ideelis-poliitiline vool esindas, oli *a priori* „väga halb", ja vool ise, olgu Eestis või Venemaal, samuti. V. Lenin eristas Venemaa poliitilist elu käsitledes teravalt liberalismi ja demokraatiat; viimane kui marksismieelne või ka marksismiga paralleelselt esinev poliitiline ideoloogia oli tema järgi seotud rahvahulkade huvide „järjekindla" kaitsmisega, mis tähendas ilmtingimata ka revolutsioonilisust (mis on „revolutsioon", on muidugi veel eri küsimus; Jaan Kaplinski on juba tähelepanu juhtinud sellele, et seegi on meie viimaseaegses poliitilises leksikas muutunud lööksõnaks).

Mitmed lähiminevikus ilmunud kirjutised näitavad, et nüüdseks on Eestis huvi tärganud ka liberalismi ajaloo vastu, seda nii sotsioloogide (olgu nimetatud Rein Ruutsoo ja Aili Aarelaid) kui ka ajaloolaste seas. Käesolevaid ridu ajendaski kirjutama Toomas Karjahärmi „Loomingus" ilmunud väärt artikkel,

mis rääkis eesti liberalismist XX sajandi algul.[1] Uusaegse vabameelsuse tekke eestlaste seas seostab Karjahärm põhjendatult eesti rahvusluse tärkamisega — tõepoolest, kogu Euroopas olid mõisted „rahvuslus" ja „liberalism" XIX sajandil enamasti lahutamatult seotud, ehkki mitmetes suurriikides põimus natsionalism hiljem ka konservatismiga. Eesti liberalismi esiisa näeb artikli autor Carl Robert Jakobsonis; sellega ühenduses meenub Mihkel Martna, kes juba 1902. aastal märkis teraselt, et baltisaksa poliitikute poolt sotsialistiks tembeldatud Jakobson oli tegelikult „liht-vabameelne" ja kui teda (kujuteldaval parlamentaarsel maal) „kusagile politikaliste parteide saadikute sekka oleks valitud, (ta) otsekohe v a b a m e e l s e t e kilda oleks astunud".[2] Põguski tutvumine Jakobsoniga veenab, et ta oli vabaduse, individualismi, isikliku initsiatiivi jne. apostel, aga ka poliitilise võrdsuse idee propageerija. Kõrvalmärkusena: seetõttu ei saa hästi nõustuda Toomas Karjahärmi seisukohaga, et Jakobsoni vaateid iseloomustas egalitarism[3] — utopistlik unistus üleüldisest võrdsusest oli sellele mehele võõras. Ta toetas eraomandit ja kõigi kodanike üheõiguslust, s. t. võrdsust seaduste ees tüüpilises liberaalses mõttes; see oli sihitud saksa ülemseisuste privileegide vastu. Kui kehvemate talupoegade seas levisid jutud „hingemaast" — üldisest võrdsustavast maajagamisest —, ütles Jakobson otsesõnu välja oma seisukoha: „see on täitsa meie põhjuste (põhimõtete — *E. J.*) vastu."[4] Eesti sotsialismi esiisa oli ikkagi Martna (samas eestlaste rahvusliku iseseisvuse toetaja).

Ent mõeldes „alg-vabameelsuse" sünnile alles ilmet võtvas eesti rahvuslikus avalikkuses ja Pätsi—Tõnissoni „tõelisele" liberalismile, peab ometi küsima sedagi, missugune oli liberalismi traditsioon Eestis e n n e Jakobsoni. Kõige esmalt tahab sel puhul vastamist muidugi küsimus, kui vastuvõtlikud olid euroopa liberalismile baltisaksa haritud kõrgkihid, sest selle voolu retseptsioonist eesti talurahva seas enne ärkamisaega ei saa rääkida. Baltisaksa vaimsus mõjustas aga kahtlemata kogu eestlaste vaimsuse arengut ühiskonna moderniseerumise ja oma kirjakultuurile ülemineku ajal, seega siis ka XIX sajandi teisel poolel kujunevat eesti poliitilist kultuuri. Kaugema traditsiooni kõrval irriteerib ajaloolast veel teine küsimus: mis juhtus eesti liberalismiga sellel mõneti tumedal ajajärgul, mis jääb Jakobsoni ja Tõnissoni vahele — (esimesel) venestamisajal. Oli see aeg vaid „must auk"?

[1] *T. K a r j a h ä r m, Eesti liberalismi ajaloost. „Looming" 1995, nr. 12, lk. 1675—1687.*

[2] *M. M a r t n a, Carl Robert Jakobson. Üksikud küsimused meie lähemast minevikust. Tallinn, 1903, lk. 193—196.*

[3] *T. K a r j a h ä r m, tsit. teos, lk. 1676.*

[4] *Vt. lähemalt: E. J a n s e n, C. R. Jakobsoni „Sakala". Tallinn, 1971, lk. 197.*

KAS LIBERALISMI ÜLDSE OLIGI?

Samas häirib teoreetilis–terminoloogiline probleem: võib ju ka väita, et „õiget" liberalismi euroopaliku poliitilise voolu mõttes Eestis, olgu baltisakslaste või eestlaste ühiskonnas, pole olnudki, kui juba soomlased palju arenenumale keskklassile ja tugevamatele euroopalikele kultuuritraditsioonidele vaatamata kurdavad oma liberaalse traditsiooni nõrkuse üle. Ent sel traditsioonil oli ka üks tugev külg: H. Steniuse ja I. Turuneni arvates oli selleks „konstitutsionalism", „õigusriigi" idee, mis juurdus soome ühiskonnas XIX sajandi teisel poolel, mil soomlaste kalleim vara oli nende autonoomia.[5] Seda kaitsti lojaalsuse tähe all (mõeldud on lojaalsust tsaariisevalitsusele). Konstitutsionalism oli õieti küll poliitilise liberalismi „miinimumprogramm", ja vahemärkusena olgu öeldud, et millestki Soome autonoomiaga sarnanevast unistasid ka eestlased ilmselt juba ärkamisajast saadik, mil seda avalikult veel välja öelda ei saanud. Baltisakslased kaitsesid samas kiivalt oma aristokraatlikku autonoomiat, oskamata aga selle baasi muutuva ajaga kohandada.

Nimetatud soome ajaloolased on tsaariajale mõeldes esitanud ka küsimuse, mille eesti uurija võib lausa üle võtta: kuidas saadi olla üheaegselt liberaalne ja poliitiliselt lojaalne autokraatlikus impeeriumis? Balti provintside puhul tuleks küsimust „pikendada": ja kui lisaks kehtis seisuslik kord, mis määras peaaegu kogu põlisrahva kuuluma peaaegu õigusteta talurahva sekka ja millega kaasnes omavalitsus, mida teostasid baltisaksa aadlikorporatsioonid, s. t. rüütelkonnad. Nagu märgitud, oli selgi autonoomial o m a konstitutsionalism; balti nn. maariiki on nimetatud ka aristokraatseks vabariigiks. Tegu oli sel juhul muidugi kolme vabariigi, Eesti–, Liivi– ja Kuramaaga; kõigis neis kuulus tegelik võim rüütelkondlikele maapäevadele, täitevvõimuks olid maanõunike kolleegiumid, presidentideks rüütelkondade juhid (peamees, maamarssal). Kuid see vabariik oli kangesti keskaegse näoga, sest oli rajatud seisusprivileegidele, mille vastu euroopa liberalism ja demokraatia just võitlesidki. Ometi kujutasid baltisaksa poliitilised publitsistid XIX sajandil, kui neid riivasid tsaarivalitsuse unifitseerimistaotlused ja ilmnes vene slavofiilide ning muude natsionalistide germanofoobia, oma autonoomiat „õigusriigina" ja seadsid — nagu Carl Schirren — slavofiilsele instinktide–rahvuslusele vastu euroopalikud, vähemasti väliselt liberaalsed, autonoomia ja õiguse printsiibid. Oma õigusliku eripära kaitsmise juures jäädi ikkagi lojaalseks tsaaritroonile. Ja lojaalsed olid ka need eesti haritlased ning patrioodid, kes 1860. aastast tõusid õigusteta eesti alamseisuste seast esile ning hakkasid rahvuslust koos seisuste võrdsuse ideega kultiveerima avalikus kirjasõnas — niisiis olid nad üsna liberaalsed. Baltisaksa ja eesti avalike tegelaste lojaalsust murendas, kuid ei suutnud veel halvata Aleksander III reaktsioonilise valitsuse „hoolimatu käitumine": koolide venestamine ja mitmete aadliprivileegide kärpimine.

[5] *H. S t e n i u s, I. T u r u n e n, Finnish Liberalism. Rmt.: „Liberalism" — Seminars on Historical and Political Keywords in Northern Europe. Helsingi, 1995, lk. 49—57.*

Üks seletus liberalismi võimalikkusele tollastes tingimustes võiks ehk siiski olla see, et nii baltisaksa kui ka emantsipeeruvate põlisrahvaste poliitikud (või „poliitilise kallakuga" avalikud tegelased) nägid Vene tsarismis Baltikumi seisukohalt „välisjõudu", välispoliitilist, mitte sisepoliitilist faktorit, ja nagu teame, on ajaloo vältel mõnigi kord teoks saanud liidud kõige erinevamate poliitiliste režiimidega riikide vahel. Baltisakslased käsitasid Balti provintside kuulumist Venemaale ikka vaid kui personaaluniooni; eesti tõusva rahvusliku liikumise tegelased, truualamlikud, nagu nad olidki, nägid tsaarivalitsuses pigem „välispoliitilist liitlast" võimuvõitluses baltisaksa kõrgkihtidega. Kiidulaule armulisele riigiisale eesti möödunud sajandi teise poole ajakirjanduse veergudel ei saa võtta kaugeltki alati puhta kullana.

Eelnenu kokkuvõtteks: autokraatlik režiim ja lojaalne poliitiline kultuur ei välistanud iseenesest veel tahet ega võimalust euroopaliku liberalismi retseptsiooniks Balti provintsides, olgu siis tegu baltisakslaste, eestlaste või lätlastega. Muidugi kammitses vabameelsete ideede avaldamist trükisõnas tsaristlik tsensuur. Kuid tsensuuri ajalugu — mida me siiamaani pole küllaldaselt uurinud — näitab, et inimese tegelike mõttekäikude kontrollimine ja elava sõna ohjeldamine on verbaalse keele paindlikkuse tõttu ülimalt raske ülesanne, ükskõik kui ohtralt igasuguseid eeskirju tsensorite jaoks välja ka ei anta. Baltisakslaste puhul oli vabameelsete ideede retseptsioonile ja rakendamisele vahest kõige tõsisemaks takistuseks siiski nende habras koloniaalne positsioon, mille tõttu aadliprivileegidele tuginevat autonoomiat ja kogu seisuslikku korda peeti oma eksistentsi ja identiteedi üheks kindlamaks garantiiks; loodeti arvukatele balti aadlikest funktsionääridele Venemaa kõrgemas ametnikkonnas ja nende suhetele õukonnas. Kaasa mängis sotsiaalpsühholoogiline faktor: seisuslik mõtteviis. Eestlaste ja lätlaste rahvusliku avaliku elu tärgates — ehkki neile kui alam- ja keskkihtidele sobis hästi võrdsusidee euroopalik-liberaalses vaimus — pidurdas uute ideevoolude retseptsiooni veel madal haridustase, haritlastegi tagasihoidlik eruditsioon. Selle üle ei saanud baltisaksa kõrgkihid küll kuidagi kurta: nad elasidki euroopa vaimsuses. Ent seesama osadus kõrgvaimsuses kinnitas ka aristokraatiale kõikjal omast veendumust oma ülimuses, oma elulaadi esteetilisuses ja oma avaliku tegevuse tähtsuses ning soodustas vastandumist põliselanikkonnast kerkivate „poolharitlaste" lamedale keskpärasusele. Veel vähem kui euroopa „keskmine" aristokraat suutis balti aadlik aktsepteerida uue ajastu paratamatut suundumust praktilisele võrdõiguslikkusele ja demokraatiale.[6]

[6] *Vrd. head kommentaari A. de Tocqueville'i raamatule: Aadlimehest kodanik. „Postimees" 15. märts 1996.*

BALTI LIBERALISMI HIILGUS JA VILETSUS

Ühiskonna ja tema vaimsuse arengut jälgides saab selgeks, et ideede levi ei tunnista juriidilisi ega vaimseid vaheseinu ühiskonna eri gruppide vahel, ei seadusandlikke, politseilisi ega tsensuuripiiranguid, nagu mitte ka riikide piire. Euroopa liberalism oli Inglise XVII sajandi revolutsiooni, Prantsuse Suure revolutsiooni ja Inglise tööstusrevolutsiooni, nendega kaasneva valgustuse ja samaaegselt ka individualismi kultiveeriva romantismi laps, ning tema levik algas Balti provintsideski koos valgustusajaga XVIII sajandi lõpupoole. Poliitiliselt Venemaa osa, kuulusid need provintsid vaimselt saksa kultuurisfääri ja sealseis ülikoolides, hiljem aga ka Tartu ülikoolis hariduse saanud literaadid kandsid siia euroopa ideid. Uue industriaalühiskonna näidismaast ja klassikalise liberalismi kodumaast Inglismaast jäi killustatud Saksamaa küll maha. Kuid võimsale rahvuslikule liikumisele, mis nõudles saksa vürstiriikide ühinemist, oli XIX sajandi esimesel poolel lipukirjaks just rahvuslusega põimunud liberalism. Tõsi, siin kaldus domineerima selle mõõdukam vorm ja sajandi 60. aastail ühendati Saksamaa siiski tule ja mõõgaga, mida Bismarck pidas kindlaimaks vahendiks rahvusküsimuse lahendamisel. Kuid ärgem rutakem ette; liberaalsete ideede retseptsioon, mis XVIII sajandi lõpust Baltikumis siiski peatumatu hooga edasi läks, osundab hoopis ideede, mitte mõõga või püssikuuli tohutule jõule: ka ebasoodsas pinnases olid uued ideed võimelised võrseid ajama ja omalt poolt seda pinnast muutma. Muidugi, ajalooprotsess kulgeb väga erinevate tegurite koosmängus ja vastastikuses mõjutamises; Balti provintsides ei elanud lumeinimesed ja ka siin algas tollasele Euroopale üldomane moderniseerumisprotsess — üleminek agraarühiskonnalt industriaalühiskonnale, feodaalselt sunnimajanduselt rahamajandusele. Ikka rohkem said siinsegi elu märksõnadeks ühelt poolt turg ja raha, teisalt avalikkus ja avalik diskussioon. Aadlikest suurmaapidajad tootsid turule ja rahahimu kasvas; sündis taas ja arenes hoogsalt (muidugi saksakeelne) ajakirjandus ning seisuste korporatsioonidele lisaks tekkisid (muidugi eliidi) omaalgatuslikud organisatsioonid, mis püüdsid olgu tagasihoidlikeski piires kohandada siinset majandus- ja kultuurielu euroopa standarditele vastavamaks. Majandusliku ja ka poliitilise liberalismi ideed olid seejuures teretulnud abimehed. Teisalt võis nii mõnigi vabameelne põhimõte siinses tegelikkuses rakendatuna hoopiski väärastuda ja moonduda, toomata kellelegi loodetud kasu.

Näiteks võiks olla kas või vaba konkurentsi põhimõte majanduses. Võibolla liiga triviaalne näide on Eesti ja Läti talupoegade pärisorjusest vabastamine XIX sajandi algul koos kogu maa kuulutamisega mõisnike omandiks: kuid vaadakem seda hetkeks liberaalsete ideede levi, mitte üksnes balti aadli kurikavaluse näitena. Vaieldamatult oli vaba võistluse käsitamine talupojamõisniku suhte loomuliku alusena liberaalne idee, mis vastas ajastu vaimule: Igale oma! Jäägu mõisaomanikule maaomand, talupojale tema tööjõu vaba kasutus.[7] Ent see vabastamisseaduste alusena sõnastatud printsiip oli kahjuks

[7] *J. v. S i v e r s, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Riia, 1878, lk. 3.*

liiga abstraktne ja antud oludes küünilinegi — igast ajalooraamatust võime lugeda, kuidas olukord tegelikult oli ja kuidas üpris jämedalt rikuti klassikalise liberalismi tunnustatud põhimõtet, et vabaks konkurentsiks on vajalikud võrdsed tingimused mõlemale poolele. Teame, et talupojal polnud valikut: isegi tema liikumisvabadus jäi ju piiratuks. Aga ka mõisnikul polnud muud valikut kui jätkata mõisa majandamist samade talupoegade poolsunniviisilise ja ebaproduktiivse teotöö abil: tehti üksikuid abituid katseid üle minna palgatööle.

Eksperimendi nurjumise peapõhjust taipasid paljud juba vabastamise ajal. Erinevad seisukohad avaldusid muu hulgas Liivimaa talurahva vabastamisele eelnenud huvitavas diskussioonis Tartu ülikooli professori, Adam Smithi poolehoidja Fr. Rambachi toimetatud liberaalse ajalehe „Neue Inländische Blätter" veergudel. Poleemikas kajab põhimotiivina usk vabasse konkurentsi ja majandusliku tasakaalu saavutamisse selle kaudu; samas aga mõistsid mitmed, et ilma t i n g i m u s t e muutmiseta võimude vahelesegamisel vastavate seadusjõuliste korralduste abil sellest tasakaalust midagi välja ei tule. Valgustaja–publitsist Garlieb Merkel, kes kuulub Balti liberalismi esiisade hulka, oli üks neist, kes esindas vaadet: talupoja emantsipatsiooniks tuleb talle ennekõike kindlustada maaomand.[8]

Nii või teisiti, vabastamisseadused olid stardipunkt eestlaste ja lätlaste teel — küll veel pikal — inim– ja kodanikuõigusteni. Mõistetel „võrdsus" ja „vabadus" — olgu siis majandusliku või poliitilise ning südametunnistuse vabaduse ja sõnavabaduse mõttes — oli vabastamisseaduste ajal ja sellele järgneval, agraarühiskonna hukkumist ettekuulutaval ajajärgul maagiline jõud; see puudutas ju ka autokraatse Venemaa keisripaleed, Aleksander I ja tema reformisõbralikke lähikondlasi, kelle mõjuta poleks teostunud pärisorjuse kaotamine Balti provintsides. Muidugi põimusid filantroopilis–liberaalse reformivalmidusega edukalt poliitilis–sõjalised kaalutlused, mis nõudsid rahu ja stabiilsust läänepiirialadel.

Mis puutub baltisakslastesse, siis oli neil inimõigustest ja vabadusaadetest vaimustumisest hoolimata üliraske kujutleda koredat eesti või läti talupoega endaga võrdsena. Mõned küllalt liberaalsed ja filantrooplikud kirjamehed arvasid, et alles siis, kui põlisrahvad on omandanud saksakeelse kirjaoskuse ning saksa kultuuri, võivad nad saada „meie vennaks".[9] Siiski leidsid Balti provintside vaimsusse romantismi mõjul tee ka rahvuste võrdsust tunnistavad ideed ja siingi uskusid paljud euroopa „talupojarahvuste" oma kirjakultuuri võimalikkusse. Romantiliste arusaamade kohaselt ei kandnud arengut ju siiski üksnes vaba indiviid, vaid ka Herderi poolt „avastatud" rahvas („das Volk", aga meie jaoks pigem etnos, rahvus) kui individualiteet ja omaette organism.

Poliitilise võrdsuse põhimõte oli Euroopa XIX sajandi liberalismi keskseid mobiliseerivaid printsiipe, mis murdis läbi riikide piirid ja tungis — jah, nagu rahvuslusideegi — kõigisse senistesse süsteemidesse. Balti provintside

[8] *J. v. S i v e r s, Zur Geschichte der Bauernfreiheit..., lk.67.*

[9] *Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellschaft für Litteratur und Kunst I. Mitau, 1819, lk. 57—59 (J. Fr. Recke märkus).*

avalikkuses tegi möödunud sajandi esimesel poolel siiski ilma veel nn. agraarliberalism, mis haaras järjest suuremat hulka aadlikest suurmaaomanikke ja tükkis ikka enam välja maapäevade suletud uste tagant. Liberalism vajab avalikkust nagu õhku: ta ei saa leppida avalikkuse monopoliseerimisega võimuasutiste ja võimukandjate poolt. Siinsele saksakeelsele kirjakultuurile oligi käsitletaval ajal iseloomulik „mitteametliku avalikkuse" laienemine, ajakirjade ja ajalehtede, samuti vabade ühenduste — seltside — asutamine ja nende arvu suurendamine. Valusa agraarküsimuse käsitelu püüdsid tsaarivõimud takistada, aga see avaldas end trükisõnas ikka ja jälle. Vabastusseadused oma „väärastunud liberalismiga" ei toonud kaasa turumajanduse edu, vaid lähenes agraarkriis[10], ja ikaldustest ning näljahädadest tüdinenud talurahvas väljendas oma kasvavat rahulolematust ohtlike käärimistega. Carl Ferdinand von Hueck, humanistlike ja liberaalsete vaadetega mõisaomanik Eestimaalt, kirjutas 1840. aastail põllumajanduse stagnatsioonist Balti provintsides ja märkis selle põhjusena, et ei talupoeg ega ka mõisnik polnud tegelikult vabad maaomanikud: talupoegi ahistasid lühiajalised, mõisnike suvast sõltuvad rendilepingud ja teotöö; sellesama teorendi tõttu ei saanud mõisnik oma majapidamist ratsionaliseerida ega muuta seda tõeliselt tulutoovaks.[11]

Samas ei suutnud suur osa mõisnikke kuidagi kujutleda, et nad peaksid oma maaomandi mingist osast talupoegade kasuks loobuma; niisiis ei ilmnenud paljude puhul mitte indiviidi omakasupüüdlikkus selle valgustatud kujul („enlightened self-interest"), millesse uskus euroopa liberalism, vaid kasuahnus, mis oli pime oma võimalike majanduslike ja sotsiaalsete konsekventside suhtes. Sel moel sai ajastu üheks iseloomulikuks jooneks „pimedat omakasu" esindavate aadellike konservatiivide ja „valgustatud omakasu" esindavate liberaalide terav vastasseis. Eriti selgesti avaldus see kõigele uuele erksamalt reageerivas Liivimaa rüütelkonnas. Läti alalt pärit noor mõisnik Hamilkar von Fölkersahm, kes Hegeli õpilasena unistas siinse tegelikkuse ümberkujundamisest mõistuspäraseks, suutis enda ümber koondada grupi samutimõtlejaid, keda hakati kutsuma isegi „liberaalide parteiks". Loomulikult sai „maapäeva-parteidest" rääkida vaid tinglikult, aga vähemasti Liivimaa maapäeval otsustati agraarreform üsna ägedates „parlamentlikes" heitlustes. Meenutagem, et Balti provintside rüütelkondlikele maapäevadele kuulus ka seadusandlik initsiatiiv. Liberaalsed ideed, mille toimel kõigis kolmes Balti provintsis sajandi keskpaiku said teoks uued agraarreformid, väljendasid kahtlemata majandusarengu vajadusi. Tunnistada tuleb aga veel mitmete muude tegurite tähtsust: kindlasti mängis oma osa ka tsaariametnike surve, ja mis peaasi, balti aadli hirm Vene valitsuse võimalike tsentraliseerimismeetmete osas. Seda momenti on eriti rõhutanud mõned viimaseaegsed baltisaksa autorid, eelkõige Gert von

[10] *Vrd.: J. K a h k, Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. Tallinn, 1969, passim.*

[11] *C. F. H u e c k, Das Gut Munnalass in Estland und meine Bewirtschaftung derselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval, 1845, passim.*

Pistohlkors, kes sõna „liberaalne" jne. pole nagu tahtnud eriti kasutadagi.[12]

Nii või teisiti, XIX sajandi keskpaiga agraarreformid olid siiski taas liberalismi võit — kui tahes suurte reservatsioonidega seda võtta ei tulekski. Muidugi oli kogu reform kavandatud võimalikult kasulikuna just suurmaapidajatele; säilisid mõisate mitmed privileegid ja olulisel määral esialgu isegi teorent. Ometi loodi nüüd võimalus talupoegade väikemaaomandi tekkeks ja mõisad said maamüügist ja raharendist kapitali üleminekuks palgatööle ning põllundusuuendusteks. Karjakasvatust arendavatele suurmajapidamistele pakkus Vene turg rohkeid võimalusi piima, või ja tõuloomade realiseerimiseks. Ja kui baltisaksa poliitilised publitsistid 1880. aastail tsaarivalitsuse tsentraliseerimismõtteid halvata püüdes väitsid, et siinne põllumajandus on tunduvalt eesrindlikum sisekubermangude omast ning välja on kujunenud tugev eesti ja läti väikeomanikest peremeeste kiht, mida kogukondlikust maavaldusest ahistatud Kesk–Venemaa küla ei tunne[13], siis oli neil kindlasti õigus. Vaatamata agraarseadusandluse kõigile puudustele, kõrgetele maa- ja rendihindadele, mis eesti talu kui kaupa tootva väikeettevõtte arengut kammitsesid, oli see ikkagi „liberalism tegelikkuses".

Selline „liberalism tegelikkuses" oli ka paljude muidu kui tahes seisusliku mõttelaadiga baltisaksa aadlike kujunemine moodsaiks suurettevõtjaiks mitte üksnes maaomanikena, vaid ka tööstuse ja kaubanduse vallas; üks ilmekamaid näiteid on ehk Eestimaa rüütelkonna peamees Alexander von der Pahlen, Balti raudtee aktsiaseltsi esimees. Raudtee kiirendas tunduvalt industriaalarengut, tõi kaasa Tallinna kui kaubanduskeskuse taasõitsengu ja soodustas suhtlust ning ideelevi.

SUUR LIBERALISMILAINE JA SELLE TAANDUMINE

Sel viisil algas möödunud sajandi teisel poolel Balti provintsides suur moderniseerumisprotsess, mille algusega osalt just nagu ettekuulutajana kaasnes ka uus ja senisest võimukam liberalismilaine. Selle tõusu soodustas üldine vabameelne atmosfäär Aleksander II valitsusaja algupoolel. Võib ju küsida, kui vabameelne oli seegi Vene keiser, kes ei talunud isegi sõna „konstitutsioon", kuid tema ajal vabastati talurahvas siiski pärisorjusest ja toimus mitmeid teisi liberaalseid reforme, mis andsid märku ka selle uinuva suure maa paratamatust uuenemisest. Aleksander II tuntud germanofiilsus julgustas baltisakslasi, vähendas nende kartust unifitseerimise ees ja õhutas kinni haarama liberaalsetest ideedest. Esile tõusis uus ja julgem haritlasgeneratsioon, kes orienteerus teadlikult avalikkusele ja kelle kandel sai teoks ka saksakeelsete poliitiliste päeva-

[12] *G. v. Pistohlkors, vt.: Deutsche Geschichte im Osten Europas, Baltische Länder. Berliin, 1994, lk. 353—359.*

[13] *Vt. näit.:* F r. v. W r a n g e l l, *Die Russisch–baltische Frage. Leipzig, 1883, lk. 4—8.*

lehtede ja ühiskondlik–poliitiliste ajakirjade sünd.[14] „Agraarliberalism" asendus nüüd poliitilise liberalismiga, mille keskmes oli seisuste võrdsuse idee. Nõuti sõltumatut kohut ja provintside seisuslike asutiste moderniseerimist. Aadli kõrval taheti näha teistegi kihtide esindajaid; taotleti vaba mõttevahetust ja deklareeriti täiel häälel, et avalikkus on väärtus ning siinse elu väärnähtused ja varjuküljed tuleb tuua ajakirjanduse kaudu päevavalgele. Kõigi kolme provintsi kohta oli radikaalseim väljaanne teatavasti eestlaste ala esimene päevaleht Tallinna „Revalsche Zeitung", mida algul toimetasid eestlane Friedrich Nikolai Russow ja Tallinna linnaametnik, kodanlikku päritolu jurist Wilhelm Greiffenhagen.

On arusaadav, et rüütelkondade konservatiivne tiib püüdis võrdsuse nõudlemist summutada. Ent veelgi ohtlikumaks kui sellised püüdlused osutus baltisakslaste liberalismile üha rohkem pead tõstev vene natsionalism, mille kurjad avalikud rünnakud saksalike läänemereprovintside eeldatava separatismi vastu sundisid uuendusindu 1860. aastate lõpul mõneti taanduma. Täiesti negatiivne suhtumine balti aadlisse ei olnud omane üksnes Mihhail Katkovi tüüpi suurriikliku mõtteviisiga šovinistidele ja veneluse heategevast missioonist unistavatele slavofiilidele, vaid häält tõstsid ka vene liberaalid, taunides oma väljaannetes balti aadli aegunud privileege ja provintside keskaegset korda. Et suur osa bürokraatiast ja keisergi laskis end vene avalikust arvamusest mõjutada, on arusaadav, sest paljurahvuselisel, aga unitaarriigi seisundit ihkaval isevalitsuslikul Venemaal tugevnesid tsentraliseerimistendentsid XIX sajandil üha enam. Saksamaa ühinemine ja seega siis uue suurriigi esiletõus naabruses kasvatas umbusku „kõige saksalise" vastu vene avalikkuses tervikuna, õhutades vene rahvuslikke meeleolusid. Slavofiil Juri Samarin ässitas: Venemaa peab olema ühtne nagu Saksamaa, mitte näiteks Austria–taoline lodev föderatsioon. Ta unustas, et Venemaa rahvastikust moodustasid suurvenelased alla 50 %. See kõik soodustas — baltisakslaste ajalugu üldistavalt käsitlenud Arved von Taube sõnade kohaselt — „konservatiivset immobilismi" baltisaksa avalikkuses, mis isegi juba reformivajaduste möönmist pidas nüüd hädaohtlikuks.[15]

Ja ometi tõusis baltisaksa avalikkuses veel kord liberalismilaine. Taas aktiviseerus ja sai uuenduste ümber käivate teravate vaidluste koldeks Liivimaa rüütelkond. Ajendiks osutusid needsamad tsentraliseerimistendentsid, mis samas vabameelsust halvasid. 1870. aastate lõpul ujutati provintside saksakeelne trükisõnaturg äkki üle ajaleheartiklite ja brošüüridega, milles tuliselt arutati probleemi, kas ja kuidas tsarismi taotlustele siinse aristokraatliku omavalitsussüsteemi muutmisel vastu tulla ja missuguseid õigusi võiks lubada eestlastele ja lätlastele. 1877. aastal läbiviidud linnade omavalitsusreform oli juba kaotanud senise seisusliku gildide–rae süsteemi ja andnud teatud kaasarääkimisõiguse suuremate maksude maksjatele eestlastegi seast (eelkõige

[14] *Vrd.: R. W i t t r a m, Liberalismus baltischer Literaten. Zur Entstehung der baltischen politischen Presse. Riia, 1931.*

[15] *A. v. T a u b e, Die Deutschbalten. Lüneburg, 1973, lk. 51.*

Tallinnas). Ent kokkulepet mingite praktiliste sammude astumiseks ning ettepanekute tegemiseks valitsusele oli raske saavutada, sest eestlasi ja lätlasi kalduti ikka pidama liiga harimatuteks, ikka veel alaealistekski, et nad kas või mõisnike poliitilistel maapäevadel võiksid osaleda. Uuendusettepanekute tipuks osutus „maksukogu" loomine maapäeva kõrval eesti ja läti vallavanemate osalusel. Taas ilmnes balti liberalismi hiilgus ja viletsus: tolle viletsuse tõttu ei kujunenud ka saksa–eesti või saksa–läti ühist rinnet tsentraliseerimise vastu.

Ja siis tuli troonile Aleksander III, kelle esimesed sammudki olid kahtlustäratavad: uus keiser ei kinnitanud balti aadli privileege. Algas venestusajajärk, mis halvas baltisakslaste liberaalsed taotlused ja kui uuenduspüüded 1905. aasta paiku uuesti pead tõstsidki, olid nad ajast üpris maha jäänud — eestlased nõudsid juba moodsat rahvuslik–territoriaalset autonoomiat.

EESTI LIBERALISM?

Eesti alg–liberalism tõusis avalikkusse 1860.—1870. aastatel koos vabameelsuslainega, mis oli haaranud baltisaksa literaate ja kodanlasi, ning eesti esimeste rahvuslaste agitatsiooni algusega. Ilmnes, et just see, mis ahistas baltisaksa kõrgkihte, nimelt tsarismi tsentraliseerimispoliitika, julgustas eesti ja läti rahvuslikku liikumist sõnastama alamkihtide — õieti esilepürgiva „kolmanda seisuse" majanduslikke ja poliitilisi nõudmisi. Väliselt olid need esialgu küll alandlikud palved valitsusele, aga sisuliselt liberaalsed, kui mitte öelda demokraatlikud taotlused, mis ilmnesid niisiis selle soome uurijate poolt nimetatud „lojaalse kultuuri" raames.

Uus „eesti agraarliberalism" taotles riigi vahelesegamist maahindade määramisse ja mõisa maaomandiga seotud privileegidesse, talumeestele kahjulikesse, „pärisorjuslikke sätteid" sisaldavatesse rendilepingutesse jne. Riiklikku reguleerimist peeti vajalikuks selleks, et luua talule vähegi „võrdsemaid" tingimusi mõisatega, ehkki majanduslikuks võistluseks oli veel vähe lootust. Igatahes see, mida taotleti, oli reguleerimine just majandusliku liberalismi nimel. Veel selgema ilmega oli eesti rahvuslaste liberalism võrdsuse idee kultiveerimise mõttes: nüüd oli eestlaste kord nõuda, nagu seda olid teinud baltisaksa radikaalid 1860. aastate algul, osalemist provintside omavalitsuses, sõltumatut, mitteseisuslikku kohut, sellele lisaks suuremat hääleõigust kooliasjades, õigusi eesti keelele ametlikus asjaajamises jm. Niisuguste taotluste nimel, mille formuleerimisel kahtlemata oli keskne roll Carl Robert Jakobsonil, esitasid 17 eesti seltsi saadikut 1881. aastal märgukirja tsaarivõimudele, mis oli õieti eestlaste esimene suur poliitiline aktsioon. Ka lojaalsuses püüti baltisakslastega võistelda, aga ühe talupoegliku õuekunstniku ja mõne ihuarsti mõju ei olnud võrreldav vene bürokraatlikus aparaadis ja tsaarikojas ikka auväärseid ameteid pidavate baltisaksa funktsionääride mõjuga, samuti rüütelkonnapoliitikute oskusega teha „*lobby*–tööd". Nemad omakorda katsusid eesti rahvuslikke juhte kui mässajaid ja sotsialiste tsaarivõimude silmis kompromiteerida. Usaldus

sakslaste vastu „kõrgemal pool" kõikus ja see tekitas eestlastes lootusi.

1881. aasta märgukirja sisuliselt liberaalsed nõudmised said aluseks ka eestlaste arvukatele kollektiivsetele avaldustele ja kirjadele, mis esitati järgmistel aastatel Liivimaa provintsi revideerima tulnud vene senaator N. Manasseinile. Noil aastail märkame eesti ajakirjanduses optimistlikku ja elevat meeleolu, mida toitis lootus kasulikele ja vabameelsetele reformidele.

Ent peatselt selgus, et tsaarivalitsuse poolt on asjatu oodata reguleerimist, mis võiks soodustada alamkihtide või ka eestlaste ja lätlaste kui rahvuste emantsipatsiooni, seega võrdsust seaduste ees ja paremaid tingimusi talumajanduse progressiks. Tänapäeval on kerge öelda, et eesti rahvuslaste orientatsioon oli väär kui mitte lausa rumal, sest mida siis Vene isevalitsuselt loota oli; tollal aga oli raske näha näiliselt vägeva Vene valitsuse varjust muid võimalusi. Mõnevõrra köitis tähelepanu vene liberalism oma häälekandjatega. Kuid nendesamade häälekandjate põli polnud ka kerge; Peterburi suured lehed ilmusid küll eeltsensuurita, kuid vähegi kriitilisemate artiklite avaldamisel tabasid neid kogu aeg nii ajutised kui ka lõplikud ilmumiskeelud.

August Kitzberg ütleb 1880. aastatele mõeldes oma mälestustes: „Ainult venestamine tuli, kõik muu hää jäi tulemata."[16] Muidugi oli Kitzbergil õigus; 1885. aastast algasid Balti provintsides tõsised ümberkujundused, millega viidi ametlikku asjaajamisse saksa keele asemel vene keel ning venestati saksakeelne kool, aga ka eesti rahvakool. Kõige „lähemal" eestlaste võrdsustaotlustele oli ehk aadli seisusliku politsei, samuti kohtu kaotamine ja asendamine avaliku, kuigi bürokraatliku kohtuga, kus kohtunikeks olid enamasti sisserännanud venelased. Palju kasu õiguse ja õigluse mõttes uuest kohtusüsteemist polnud, oluliseks takistuseks sai õiguse nõudlemisel bürokraatlike protseduuride kõrval just venekeelne asjaajamine.

Algas ajastu, mida meie ajalookirjanduses on siiani käsitatud rahvusliku liikumise ja avaliku elu allakäigu ajana. Antagu allakirjutanule andeks, kui ta kirjutise proportsiooni rikkudes peatub selle aja eesti liberalismil ja tema olemasolu tingimustel pisut lähemalt, sest just seda aega on väga puudulikult uuritud. Kas oli tõesti tegu näruse ajaga, mis muutis närused inimesed veel närusemaks, nagu omal ajal kirjutas Friedebert Tuglas?[17] Tuglas mõtleb närusest ajast rääkides eelkõige 1890. aastate algust ja allikateks olid talle teatavasti tsensor Jõgeveri ja Ado Grenzsteini päevikud ning salakaebused. Veenvaid fakte tollaste eesti avalike tegelaste mõnevõrra tagasihoidlike vaimsete võimete ja kaheldava eetilise palge kohta leidis Tuglas muidugi ka Eesti Kirjameeste Seltsi hukkumisloost, mida ta samuti uuris. Kuid kas maksab siiski teha liiga suuri üldistusi? Tuglas tegeles eelkõige sellega, mis jäi „lava taha"; liiga vähe on uuritud seda, mis toimus „laval", kõigi silme all. Küsimus on eelkõige selles, missuguseid ideid levitas tollane eestikeelne ajakirjandus, mis end ise korduvalt

[16] *A. K i t z b e r g, Ühe vana „tuuletallaja" noorpõlve mälestused II. Tartu, 1926, lk. 55.*

[17] *F r. T u g l a s, Ado Grenzsteini lahkumine. Tartu, 1926, lk. 49.*

tituleeris „avalikkuse hääleks", ja kas säilis midagi ärkamise kõrgaja rahvusliberalismist, mis ideoloogiana oli tollal ikkagi domineeriv.

Et tsaarivalitsuse löögid tundusid tabavat eelkõige baltisaksa eesõigustatud kihtide eriseisundit, kaldusid need nüüd paratamatult oma ohustatud identiteedi peamist kaitset nägema vanades struktuurides, seega siis rüütelkondades ja nende säilinud eelistes (sest linnaomavalitsus kui seisuslikkuse kants oli juba langenud). Liivimaa maamarssal vabahärra Friedrich von Meyendorff tegutses väsimatult Peterburi kuluaarides, tõrjumaks rünnakuid balti aadli vastu. Edu näis vähene, audientsidel keisri juures said kõrged rüütelkondlikud funktsionäärid külma duši osaliseks. Ja siiski: halvim jäi tulemata, rüütelkonnad kui organisatsioonid ja nende teatud omavalitsus jäid alles, ka saksakeelne ajakirjandus elas edasi ja seltsielu oli vilgas. Säilis saksakeelne kultuurimiljöö. Aga eestlased?

Eesti avaliku elu üldise tagurpidimineku teooriale räägib vastu juba see, et eestikeelne ajakirjandus säilis ja tema maht suurenes; samuti hakkas 1880. aastaist laienema eesti seltsiliikumine, eriti mitmesuguste kohalike organisatsioonide rajamise näol.[18] See oli emakeelne kommunikatsioonisüsteem, mis kujutas endast vastukaalu venestatud koolile. Samas näeme eesti ajalehti põgusaltki sirvides, kuivõrd oluline oli eesti rahvuslusideoloogia jaoks emakeelne haridus ja kuidas koolide venestamine eesti avalikkusele muret tegi, — kui seda täiel häälel ka välja öelda ei saanud. 1887. aastast jagunes eesti press kahte leeri, kusjuures enamik eesti ajalehti — „Virulane", „Postimees" ja „Olevik" kui tähtsamad — säilitas rahvusliku positsiooni; venestusleeri nihkus J. Kõrvi „Valgus". Riikliku kontrolli karmi kätt, mis piiras rahvusluse ja vabameelsete mõtete avaldumist, oli üha enam tunda: reforme oli keelatud arvustada, Tallinnas ja Tartus olid ametisse seatud haritud eestlastest tsensorid (Eugen Jannsen, Jüri Truusmann, hiljem Jaan Jõgever), kes eeldatavalt oskasid kirjutistesse kätketut paremini kontrollida. Jaak Järv ja tema 1882. aastast Tallinnas ilmuv ajaleht „Virulane" olid tsaarivõimude silmis kogu aeg kahtlased ja J. Truusmanni „organiseerimisel" saadeti Järv lõpuks 1888. aastal Eestist välja, ta ajaleht peatati. Loomulikult hirmutas see teisi eesti ajalehti ja seetõttu ei ärata imestust oma truualamluse aina agaram deklareerimine venestamisaastatel. Ometi säilitati rahvuslik hoiak. Ent liberalism?

Järve „Virulast" on ikka demokraatlikuks leheks nimetatud, seda võrdsuspõhimõtte propageerimise ja tema, tõsi, mõneti ebamäärast filantrooplikku laadi kaastunde tõttu kehvematele ühiskonnakihtidele. Kindlasti võib Järve lugeda vasakliberaalide hulka; tema huvi Euroopa töölisliikumise ja sotsiaaldemokraatia vastu ei tee sellest filantroobist veel sotsialisti. Teisi Eesti venestamisaegseid lehetoimetajaid pole eriti püütudki poliitiliselt kvalifitseerida.

Mõni sõna kahe tähtsama, küllalt populaarse „Oleviku" toimetaja Ado

[18] *Andmeid nende protsesside kohta: Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini). Tartu. Tallinn, 1994, lk. 194—266; Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Tartu. Tallinn, 1995, lk. 18—21; 37—40; 152—172.*

Grenzsteini ja oma lehe eesti esimeseks päevaleheks ülestöötanud Karl August Hermanni kohta. Valdavalt on käibel kaks müüti: „Olevik" oli hästitoimetatud leht, aga Grenzstein ise salakaebaja ja venestaja; „Postimehele" andsid värvi lehe ümber koonduvad haritumad jõud, Hermann oli aus, aga lapseliku meelega muusikamees ja isamaalane, naiivselt truualamlik ja üldse mitte eriti tõsiseltvõetav tegelane.

Otsides nimetatud ajalehtedest kõigepealt ehk poliitilist liberalismi või selle sugemeid, märkame kohe paradoksi, mis oli omane juba enamasti ikka esimese eesti poliitilise lehena käsitatud Jakobsoni „Sakalale": ühelt poolt kiideti isevalitsust ja väideti, et head seadused Venemaal „meie Keisri Herra armulisest südamest priitahtlikult välja tulevad"[19], teisalt nimetati arenenumatele riikidele iseloomulikku parteide võitlust edumeelsete reformide eest loomulikuks, ülistati parlamentlikku korda, vabariiki jms. Tänuväärseid võimalusi pakkusid selleks välispoliitilised sõnumid. 1880. aastate „Olevikus" kinnitas Grenzstein ühelt poolt, et eestlastel polevat „kõrge poliitikaga" veel midagi tegemist, teiselt poolt aga õhutas ta rahvast oma poliitilist silmaringi avardama ja nimelt selleks, et inimene saaks teadlikuks ja algatusvõimeliseks kodanikuks, kes „ise oma rahvuslist elu ravitseb ja rakendab" (ehitab — *E.J.*). [20] Grenzstein arvas, et poliitikaõpetus peaks olema Šveitsi eeskujul üks õppeaineid Eesti koolides.[21] Ise püüdis ta poliitilise mõtlemise äratamisele kaasa aidata, pakkudes lugejaile teavet poliitika algmõistete ja Lääne parlamentaarse süsteemi, eriti erakondade, nende rolli ja tausta kohta. Maadel, kus „poliitikalik elu vanem ja täielikum on", teotsevad kõikjal erakonnad, kirjutas „Oleviku" toimetaja; need jagunevad vana- ja vabameelseteks. Erakondade tekkimisele oli Grenzsteinil lihtne seletus: nende „põhi" on varanduslik. Tegusamad ja rikkamad inimesed, kellel on õnnestunud kord võim haarata, et taha sellest loobuda ja nii tekib vanameelsus; vabameelsed on need, kes võimu alles püüdlevad ja uuendusi toetavad.[22] Grenzstein ei piiritlenud sõnaselgelt oma võimalikku kuuluvust, ent siiski paistab läbi ta sümpaatia vabameelsetele. Ta selgitas rahvale ka seda, kuidas arenenud maadel (nii Grenzstein ütleski) toimuvad „riigimaja", s. t. parlamendi valimised, ja soovis ka eesti rahvale „palju ja suuri hääleõigusi", ent samas mõistlikkust nende pruukimisel.[23] Grenzsteini üleüldine, ebamäärasevõitu vabameelsus avaldus vahest kõige ilmekamalt ühes tema viimastest, autori arvates suundaandvatest ja põhjapanevatest kirjutistest, nimelt „Oleviku" juhtkirjade seerias „Lõpueksam nooreestlaste ja vanasakslaste keskes" aastast 1897 (avaldatud ka eri raamatuna). Siin rõhutas ta eestlaste küpsust edasiseks poliitiliseks eluks — „meie ei ole sülelapseks sündinud", ütles ta;[24] tulevik on

[19] *E. J a n s e n, C. R. Jakobsoni „Sakala". Tallinn, 1971, lk. 244.*
[20] *„Olevik" nr. 7, 9. veebruar 1887.*
[21] *„Olevik" nr. 4, 20. jaanuar, ja nr. 5, 27. jaanuar 1886.*
[22] *„Olevik" nr. 46, 11. detsember 1885.*
[23] *„Olevik" nr. 27, 18. juuli 1883.*
[24] *„Olevik" nr. 43, 28. oktoober 1897.*

„nooreestlaste" päralt, kes sammuvad vastu „paremale põlvele".[25] Tõsi, selle uue elu alusena käsitas Grenzstein truualamlikus vaimus tsaarivalitsuse 1880. aastate lõpu reforme, millega tema sõnul oli ülemseisuste eesõigusi vähendatud ja eestlastele uusi õigusi antud. Seegi tõlgendus, osalt isegi põhjendatud, oli kantud vabameelsest vaimust ja poliitilise võrdsuse ideest. Grenzstein kirjeldas ka selle idee võidukäiku — Prantsuse XVIII sajandi kirjameeste kaudu sai see põhimõte „üleüldiseks omanduseks"; „Priius, sarnadus (võrdsus — *E. J.*) ja vennastus saivad lipusõnaks [---], kodanikud olivad küpsed, et ajaloolisest rahva käekäigust osa võtta".[26]

Mõneti selgemalt kui Grenzstein „Olevikus" piiritles oma vabameelseid vaateid Karl August Hermann „Eesti Postimehe" ja hiljem „Postimehe" veergudel, olles küllalt radikaalne ja asjalik. Ta taunis Euroopas varasematel aegadel valitsenud seisuste süsteemi, mis Balti provintsides ja Venemaal sellal ikka veel „elus" oli, ja rõhutas, et kõik inimesed peavad olema seaduste ees võrdsed.[27] Ajendiks võitlemised ja hääletamised eesti rahvuslikes organisatsioonides, propageeris Hermann selleaegse lugeja jaoks olulisi enamus- ja esindusdemokraatia põhimõtteid. Ta leidis, et mida „kõrgemal vaimuharimise järjel" on mingi rahvas, seda enam avaldab tema elule mõju ka „rahva tahe", mis ilmutab end rahva esindajateks valitud „mõistlikkude meeste" kaudu. Otsustamine peab toimuma häälteenamuse teel; sel viisil on sündinud „kõige uuemad seadused kogu maailmas".[28] Niiviisi ei saa olla kahtlust Hermanni liberaalses kui mitte öelda demokraatlikus mõtteviisis, mis avaldus ka tema poolt korduvalt ajaleheveergudel avaldatud poolehoius „ausale ja tõsisele" vaidlemisele ning mõtte- ja südametunnistuse vabaduse propageerimises.[29] Selle kõigega harmoneeris Hermanni, aga ka teiste tollaste eesti ajalehetoimetajate veendumus avalikkuse ning ajalehtede kui „avaliku elu äratajate"[30] tohutus jõus — kui kitsastes oludes ka tegelikult ei teotsetud ja kirjutatud. 1888. aastal kirjutas Järv „Virulases" ajakirjandusest kui „ilmaväest", mis haritud maailmas juba „vägevamalt räägib ja rääkinud on, kui valitsejad ministeeriumid ja seadusvõimulised parlamendid", ta on ministreid „ametijärjelt ära heitnud" ja „parlamendid koost kodu ajanud." Järv visandas selles kirjutises ka ülesanded eesti ajakirjandusele, mis valgustustöö ja info jagamise kõrval pidanuks ikka „rahva õige asja ja õiguste eest seisma".[31] Oli saatuse iroonia, et mõni kuu pärast selle kirjutise avaldamist Järve suu suleti.

On mõistetav, et venestusreformide käivitumise järel oli selletaolisigi

[25] *„Olevik" nr. 46, 18. november 1897.*
[26] *„Olevik" nr. 49, 9. detsember 1897.*
[27] *„Eesti Postimees" nr. 19, 9. mai 1884.*
[28] *Vt. Hermanni kirja J. Hurdale, H. K r u u s, Eesti Aleksandrikool. Tartu, 1939, lk. 168.*
[29] *Näiteks „Eesti Postimees" nr. 41, 12. oktoober 1883.*
[30] *„Postimees" nr. 17, 18. aprill 1887.*
[31] *„Virulane" nr. 6, 1. veebruar 1888.*

küllalt tagasihoidlikke ja tihti vualeeritud poliitilise vabameelsuse manifestatsioone aasta–aastalt ikka raskem eesti lehtedes avaldada; palju olenes muidugi tsensorite suvast ja sellest, kuidas nad oma arvukaid eeskirju tõlgendasid. Grenzstein, kes kuni 1890. aastate alguseni oli rahvuslikel positsioonidel, hakkas 1894. aastast peale üsna selgelt arendama kahtlast ja ebamäärast „eesti poliitikat", mis seisnes tsarismi tsentraliseerimis- ja venestuspoliitika ülistamises ja koguni eestlaste ning slaavlaste sulandumise jutlustamises. See seisukoht, mida taunisid toimetusse tulnud kirjade järgi paljud „Oleviku" senised sõbrad, jäi aastate kuludes siiski varju; küll aga rõhutas Grenzstein „reaalpoliitika" vajadust „aatepoliitika" asemel ja väitis, et ühiskonnaelu aluspõhi pole rahvus, vaid „seltskondlik (ühiskondlik — *E. J.*) eluvõitlus".[32] Tema kirjutised polnud kunagi ühemõttelised ja ta andis ilmselt mõista, et mida tugevamad on eestlased selles eluvõitluses ning kavalamad „reaalpoliitikas", seda kindlam on nende kui rahva ja rahvuse progress. Sellisest vaimust oli kantud ka Grenzsteini „Lõpueksam...", mida äsja sai tsiteeritud. Sajandi lõpul „Oleviku" toimetusele saadetud kirjad näitavad, et Grenzsteini „kavalal" poliitikal oli omajagu pooldajaid ja teda peeti ikka isamaalaseks. Ent ajast jäi ta muidugi maha; tema segasel „eesti poliitikal" ei saanud olla perspektiivi muutuvais tingimustes ja mõnevõrra lahedamas atmosfääris, kus ka eesti poliitiline kultuur hakkas kristalliseeruma. Grenzsteini peas olid asjad alati natuke segamini ja venestamissurve ajas nad veel enam sassi. Ent ärgem unustagem, et „Olevik" oli kaua aastaid loetav ajaleht ja mõjutas mitmel viisil eestlaste mõttemaailma, aidates kindlasti kaasa nende poliitikahuvi äratamisele. Ja vahest oli Grenzsteinil õigus, kui ta 1893. aastal sedastas, et eestlaste armsaim lugemisvara olevat „poliitika ajalehed".[33]

Venestamise kõrgaastatel, mil kõige raskem oli euroopalikke vabameelseid ideid propageerida, avaldus eesti ajakirjanduse veergudel siiski üsna selgesti majandusliku liberalismi vaim. See kajastus utilitaristlike põhimõtete levis, kas või Grenzsteini korduvalt rõhutatud tõdemuses, et ühiskonnaelu juhib inimeste omakasupüüd, mis kutsubki esile inimkonda edasiviiva eluvõitluse. Pooldavalt tsiteeris „Olevik" saksa riigisekretär V. Posadovskit, kes Bebeliga vaieldes oli öelnud: „Iga edenemise hallikas on inimese omakasu püüd ja niipea, kui see lõpeb, lõpeb ka edenemine."[34] Eesti lehtedes sai traditsiooniks individuaalse ettevõtlikkuse õhutamine ja eestlaste emantsipatsiooni igikindlaid garantiisid nähti harituses ning varanduse kogumises. Grenzstein kutsus oma suguvendi üles „äri" tegema, pidades vajalikuks selgitada, et sõna „äri" ei tähenda vaid „poodi", vaid igasugust ettevõtlust; „äri" võib teha ka põllumees. Eesti ettevõtlikele noortele meestele heitis „Oleviku" toimetaja ette, et need tegelevad eeskätt kaubitsemisega ega pööra tähelepanu „kauba tootmisele", niisiis

[32] *„Olevik" nr. 45, 11. november 1897.*
[33] *„Olevik" nr. 1, 4. jaanuar 1893.*
[34] *„Olevik" nr. 49, 9. detsember 1897.*

tööstusele.[35] Olgu märgitud, et samas jäi Grenzstein siiski vaimuinimeseks, kes väitis: „kunsti ja teaduse juures ei räägita mitte ärist".[36]

Mis kasulikku äritegemisse puutub, siis oldi tegelikult nõiaringis: selleks et midagi tõepoolest suuremat ja tulutoovamat ette võtta, puudus kapital; kapitali ei kogunenud, sest ei võetud ette midagi suuremat ega tulutoovamat. Olukord hakkas muutuma alles majandusliku ühistegevuse najal XX sajandi algul. Nõnda ei jõudnud ka eestlaste edukast „ärist" unistav mõte kuigi kaugele ega kõrgele. Ent lisagem, et Grenzstein ise nagu ka Hermann tegid oma trükikodade ja raamatukauplustega päris kenasti äri — rääkimata „Valguse" toimetajast Jakob Kõrvist, kellest sai Tallinna jõukaim eestlane.

Venestamisajal iseloomustas Eesti avalikkuse liidreid — kui kõrvale jätta tsaarivalitsuse kõiki samme ülistav Kõrv ja Grenzsteini mitmemõttelised sõnakeerutused 1890. aastatel — seisuste võrdõiguslikkuse idee sidumine rahvuste õigustega, eesti rahvusliku ühiskonna väljaarendamise taotlus ja usk rahvusterviklusse. Eestlaste kihinemist nähti ja eri kihtide seisundit, samuti arutati vaesuse ja rikkuse kontraste ka lehtedes, kuid „seisusevahesid" eestlaste enda hulgas ei peetud veel probleemiks. Sotsiaalse vastasrinna moodustasid ikka baltisaksa kõrgkihid, eelkõige aadel, ja ihaldati võrdsust nendega. Idee oli kujundada välja tugevale talule kui põhilisele majandusüksusele–kaubatootjale ja edukale „ärile" toetuv rahvuslik eesti ühiskond oma tegusa haritlaskonna ning õitsva rahvuskultuuriga.

Umbes niisugune oli eesti „rahvusliberalismi" pilt enne seda, kui tuli Tõnisson, kes 1896. aasta lõpul asus Hermanni asemel „Postimehe" toimetajaks. Ent sümboolne on see, et koos Tõnissoni kui „tõelise" eesti liberalismi esindaja tulekuga hakkas eesti avalikkuses end ikka enam ilmutama ka pahempoolne vool. Samal aastal alustas „Postimehe" veergudel ilmumist Eduard Vilde „Külmale maale", Tartu „Vanemuise" seltsis sekeldas Mihkel Martna oma pahempoolsusse kalduvate kaaslastega. Liberalismi ja radikaalse demokratismi, teisalt sotsiaaldemokraatia eraldumine oli kindlasti eesti ühiskonna küpsemise tunnus.

KOKKUVÕTTEKS

Liberalismi eestlaste ja lätlaste maal deformeeris ajaloo vältel isevalitsuslik kord, visalt püsiv seisuslik süsteem, „Ständeordnung", ja sellekohane mõtteviis. Kuid tolle võimsa ja laiahaardelise, eri vormides ja nüanssides esineva ideevoolu traditsioon arenes ka siin valgustusajast peale peatamatult nagu mujalgi Euroopas. Agraarühiskonnalt industriaalühiskonnale üleminekul ilmutasid moderniseerimise vajadust peegeldavad liberalismiideed ikka ja jälle oma jõudu,

[35] *„Olevik" nr. 41, 8. oktoober 1885.*
[36] *„Olevik" nr. 1, 2. jaanuar 1890.*

avaldudes baltisaksa kihtides ja seejärel ka põliselanike seas levivates poliitilise vabaduse ja võrdsuse, samuti majandusliku vabaduse ideaalides, põimudes samas rahvuslike emantsipeerumispüüetega. Need ideed kandsid eesti avalikkust ka venestamisaastatel bürokraatliku surve tugevnemisele vaatamata. Kultuuri areng on järjepidev ega tunne musti auke; järjepidev oli ka eesti poliitilise kultuuri, sealhulgas liberaalse mõtte areng, kuigi seda pidurdasid nii eestlastele ebasoodsad poliitilised olud kui ka veel vähene osasaamine maailma ideevoolude varasalvedest. Olukord muutus XX sajandi algul, mil mööduka liberalismi kõrval arenesid eestlastegi seas radikaalne demokratism ja sotsiaaldemokraatlik ideoloogia. Ka need põimusid tegelikkuses rahvuslikkusega.

PAUL-EERIK RUMMO

ETÜÜD DEBORA SÜNNIPÄEVAKS

...Noh, võtame näiteks „Saaremaa valsi", need laupäevaõhtuselt lõhnavad kased — kes seda laulu ei teaks! Ja mille kõigega see ei seostu, ma mõtlen üldisemas teadvuses, igaühe isiklikud mälestused peale selle.

Georg Otsaga (kes ise juba haraline mõiste)... samanimelise laevaga... Eesti—Soome suhetega... ja nõnda sama rida pidi otse ja harudesse edasi.

Vist on päris üldiselt ja kõvasti kinnistunud seos ka heliloojaga, legendist tsementeerituna: laul ju lasti ringlusesse ajal, mil Valgre populaarsed svingid olid välja tõrjutud ning ta ise just elust lahkunud, mõnes mõttes märterlikult, või kiiresti teel selle poole.

Kui paljudel aga seostub see valss Debora Vaarandiga, tema muu loominguga ja avaliku tegevusega? Või kui palju nendest, kellel on küll mälusopis fikseerunud, et just see kuulus lehvivate juustega luuletajanna on nende meeleolukate laulusõnade autor, teavad või huvituksidki, et algselt on see kelmikas-lüüriline rahvalik šlaagrikudrutus osa pikemast propagandapoeemist, teemaks rõõmus kollektiivne sookuivendamine sundnatsionaliseeritud maadel?

Poeem näib olevat unustatud ning vaevalt pruugib teda tagantjärele haugutamiseks välja kaevata (iseasi muidugi kiretu paigaleseadmine akadeemilises kirjandusloos) — aga laul elab edasi. On koguni uuemaid esitusi, noorukese sõjamehe kuldtärngi paistab olevat uude vabaduseaega kaasa lubatud ja suhteliselt ära seeditud.

Veel mitmekihilisemaks läheb pilt kui meenutada, et Valgre meloodia olnud algselt minooris ja lükatud sellisena mažoorimeeste poolt tagasi (kuni hoopis üks teine, pealetuleva laine helikunstnik viisi ajakohaselt õigeks ajas ja lisas tolle virtuoosse vahekepsutuse, mis meil nõuk.-eestlastel ja sõbralikel soomlastel vist küll kõigil kõrvus).

Restaureeritud algupärase viisi esmakordne kuulmine (Juhan Saare Valgre-näidendi lavastuses) oli rabav elamus, tõeline *esmane hurm*, kuigi hinge haigeks tegev. Teksti optimism ja viisi kurvameelsus ses võitjate poolel sõdinud poisi tantsukeerutuses — koos kõlasid need kui kärsitu võitja ähmane, allasurutud aimus oma võidu küsitavusest. Seesama (vist? — kui täpselt ma kõrvalt ja tagantjärele teada võin), mis mõned ajad hiljem jõudis kätte ka sõnade autoril ja hakkas tema hääletooni oluliselt muutma. Kuid põhivalik oli juba tehtud, inimlikult ilmselt tagasivõtmatu ja seega kindlasti paljast konjunktuurlusest sügavamal juurduv.

Et keegi pole „Valssi" ennistatud kujul oma repertuaari võtnud, saab tähendada ainult seda, et kogu nähtus ei lähe enam suurt kellelegi korda. Elatakse tänasele ja homsele, väljendutakse selgemalt ja järsemalt. Kas ja mis arveid ja kui laial platsil keegi ise oma aja ja eluga teeb, ongi, ma arvan, eeskätt tema enese asi. Isegi „tuntud inimeste" puhul.

Nõnda kummalisi, kurioosseidki teid pidi liigub luuletav olend oma maiselt määratletud ja piiritletud minast laiemale. Kord võtab ta kinni mõnest kõlavast õndsuseõpetusest ja asub seda kuulutama. Kord võetakse tema sõnad ja tehakse nendega sada erisugust (sh. vastandlikku) imet, millest autor undki ei näinud. Vaatab lävepakult oma laia ilma läinud lapsele järele ja kõhkleb, kas olla uhke tema teede laiuse üle või kahetseda, et ei mõistnud teda ühemõttelisemaks kasvatada.

Luuletaja kaasaminekus üleisikulise võitluspaatosega pole iseenesest midagi tavatut või seletamatut. Kusjuures seda ei tarvitse tingimata võtta üksnes kui nõrgema ja arema toeotsimist tugevamailt ja julgemailt, sulandumist „hulkadesse" hirmust üksinduse ees, passiivsema poolautomaatset kaasalohisemist aktiivsetega, enese märkamatut või masohhistlikku ära kasutada laskmist või omakasupüüdlikku/omakahjuvältimislikku konjunktuurlust — ka siis, kui miski neist tunnustest mõnel juhul nähtavalt olemas on.

Sügavamalt võttes on ikkagi tegemist inimhinge olemusliku vajadusega ületada oma mina paratamatu piiratus ja samastuda universaalsega. Vajadus, millele rahuldust otsides võidakse käia ka eksiradu. Millest ei järeldu veel midagi koledat ei vajaduse enda ega tingimata käijagi kohta, kõiki üksikasju läbi kaalumata. Kelle käes on kohtumõistmine?

„Ma olen, meri, su laine, / mind edasi vii!" Sellele võiks tasakaalustuseks ja tahtevabaduse äratundmise ergutamiseks lisada: olles laine, viin just mina merd „edasi", ja nõnda olen mina, laine, olemuslikult seesama mis meri. Kui ma märkan, oskan ja tahan.

Mis psühholoogilistel ja poliitilistel asjaoludel satutakse universaalse otsinguil kommunismi otsa, on meile näiteks Orwell väga veenvalt ja ilmekalt ette joonistanud, ning kohalike ja isiklike varjunditega paistab see kehtivat kõikjal ja kõigi kohta, kus ja kellega midagi selletaolist eales aset on leidnud.

Kas peaks sellepärast religioossetest impulssidest üldse lahti ütlema, nagu Orwell näib oma meeleheites mõtlevat, on muidugi iseasi. Kuidas saaks sellisel juhul pääseda järgmisest eksi- või poolvalikust või langemisest lootusetuse põrgusse?

Et inimkonna, tegelikult kõige loodu müstilise ühtekuuluvuse või ka näiteks süü ja lunastuse ehtreligioossed motiivid pole Vaarandile hoopiski võõrad, märkab iga tähelepanelik lugeja. Vähemalt ühes oma harvadest enesetõlgenduslikest kirjutistest („Kaudu mulla ja asfaldi", 1972, sisaldub „Teoste" 4. köites, mille otsekui kokkuvõtvalt lõpetab) on luuletaja sellele ka ise viidanud. Eristades kõige viimasel leheküljel kaht mõnedel kattuma kippuvat asja — *mille puhul* kui luuletuse kirjutamise vahetut ajendit või ka materjali

(näit. ajalehesõnum) ja *mille pärast* kui kirjutamise sügavamat tõukejõudu — ütleb ta:

„Vaevalt oli mulle nii väga tähtis põlistada hulluks läinud ameerika lendurit... [---] Ehk jälitab mind „Hirošima lenduris" mõttekäik saatuslikust veast, mis lennult paiskab igavese süü ning häbi kuristikku? Umbes taoline mõttekäik, mis läbib Joseph Conradi „Lord Jimi", või ka Dostojevski „Kuritööd ja karistust" — mõlemad nooruses, peaaegu lapsepõlves läbielatud raamatud. Usun, et mingil määral liitub kõige sellega ka „Vaalade elu", mille tekkelugu on üpris lihtne — lõik ühest vaalapüügi raamatust."

Niisugusel taustal saavad ehk pisut teise värvi ka Belojannise- ja Lumumba-ihalused, mille peale näiteks Siberis vintsutatu parimal juhul mõrult muigab. Lugedes neid kui läbi halvasti informeeritud klassiteadvuse prisma erapoolikuks moondunud kristlikku kaastunnet kannatajaile ja poolehoidu õiglusemärtreile (näärivana jõuluvanaks tagasi tõlkides), muutub nende tekkemotiivistik ehk üldmõistetavamaks. Sest kes siis ei tahaks õiglust? Või kes pingutavast ilmaelust väsides ei uneleks igavikust, nirvaanast, rahus unustusse voolamisest, nagu see on kirjas luuletuses „Kui oleks unelmatel elu", mille ajendiks sõjamälestus ja surmalaagri baraki seinale lapse käega joonistatud inimnäoline liblikas. Muidugi on see olnud üks konkreetne laager, kuid vastavalt häälestunud lugeja teadvuses ka iga teine samasugune — ning kaude, metafoorselt, miks mitte ka kogu ilmaelu „kui niisugune".

„Kordub kurbus: merre tagasi minna!" hüüatatakse äkitselt õige kergetooniliste Krimmi suvitusmärkmete lõpetuseks (mõeldud ei ole suplema minemist). „Mis kasu on sul sellest, kui sa kogu maailma ära võidad, aga oma hingele kahju teed?" meenub järsku otsesõnu põhikriteeriumina keset looduse ja tehnilise progressi vahekordade lepitavat klaarimist. — On see kõik flirt? Ei usu, ei mõju sellena. Pigem tõelise tunde tõsine alge, asjaolude ajel kaugemale arendamata ja läbivalt väljendamata.

Ühes mulluses intervjuus (Marko Reikopile, Raadio 2 saates „Café Duo") küsitakse Debora Vaarandilt, mis teda praegu erutab sellisel viisil, et paneks ehk veel luuletusi kirjutama. „Ikkagi elu ja surma küsimus," kostab ta, „ja üldse see probleem, kust ja kuidas sa tuled ja kuhu sa lähed." Ta küll seostab nende teemade esilekerkimist oma eaga, ja küllap see osalt nii ka on — aga, nagu nägime, on ta luules ja publitsistikas „viimaste asjade" viibet ja vaateid absoluutsetele taustadele (ja nende poolt siiapoole) juba hulk aega varemgi.

Ja edasi: „Minul on niiviisi: imelikult läheb, et mida vanemaks, seda rohkem küsimusi, ikka küsimusi kuhjub ja kuhjub, ja vastuseid ei mingisuguseid. Siis kui noorest peast sai elama hakatud, siis nagu leidus vahest vastus ka, aga nüüd on need kõik ära kadunud."

Kõik see on öeldud, teatud huumor hääles, mis muudab väga pateetilised üldistused ja analüütilised liigendamised juba ette pisut naeruväärseks. Aga kui tõesti nõnda, siis on läinud nii, et ühtmoodi luuletaja on tasapisi asendunud teistsugusega: vastaja, seletaja, ülima tõe (või selleks peetava) vahendaja/kuulutaja/sissesöötja küsijaga, kahtlejaga, kätelaiutajaga. Mis pole kindlasti

mitte halvem variant.

Need uued ja igavesed erutavad asjad — samal korral ütleb usutletav, et luuletusi ta vaevalt neist enam kirjutama hakkab: liiga pikk vahe sisse jäänud, vastav õhkkond käest lastud.

Kes teab. Võibolla ei anna Vaarandi praegust „vaikimist" (olgu see äralörtsitud sõna jutumärkides kui äärmiselt tinglik: lõppude lõpuks pole luuletamine ju ainuke vaikimise vastand) tõesti muuga seletada kui sellega, mille lühim nimi võiks olla resignatsioon või tagasitõmbumine. Võibolla tõesti, sest kõne all on küsimused ja mitte ilmutuslikud vastused, millele just vaikus olekski traditsiooni järgi ainutäpne vaste.

Ja sellegipoolest sõnastab Vaarandi sealsamas ainult pisut ebaleva poeetilise pildi, sama hästi kui luuletuse konspekti. See on nägemus ajast, mis „nagu hakkaks kokku tõmbuma", ajast, mis elatud elu pikkusest hoolimata „kortsub kokku", „muutub väga lühikeseks" ja „peaaegu jõuab sinnasamasse tagasi, kust ta algas, nii imelik kui see ka ei ole. Ja siis on ikka niisugune tunne, et see väike laps on seal alles veel." (Eespool on usutluses räägitud minatunde esmase tekke meeldesööbinud hetkest kolmeaastasena.) „Et see ei olegi kuskile kadunud, et see on tegelikult ikka. Et ikka kõik on alles. Kõik see, mis on olnud, on alles, midagi ei olegi möödunud."

Eks kõla see kokku näiteks Alliksaare *ajaga*, milles säilib kõik, *mis sattunud hetkede sattu*, tema *olnuga*, mis *ei hävi, sest et mälu ei kao*, ja ümberpöördult? Või Eliotiga, kes sama kogemust elab läbi pigem õuduse kui alliksaarliku joovastusega, sest „If all time is eternally present / All time is unredeemable." Müstiline kogemus on kõigile, kellele see osaks saab, väidetavalt üks, selleni jõudmise asjaolud ning kogetu kirjeldamine, vahendamine, reflekteerimine, tõlgendamine ja kommenteerimine (kui neid toiminguid vajalikuks peetakse või nad vastupandamatu inspiratsiooniga eluõigust nõuavad) isikuti erinevad. Mis ehk ei sünni kõrgmüstikule (absoluudikogemuse pihustamine nõtradesse sõnadesse), peaks luuletajale olema lubatud. Ja miks peaks sel juhul puuduma sellest kogumist Debora Vaarandi versioon? Võibolla siiski ei jää vaikimine tema lõplikuks avalikuks sõnaks.

•

Muide, mis on üldse luuletaja tuntus? (Küsimus tekib seoses sünnipäevaga, sest ega tundmatute sünnipäevi avalikult peeta.)

Ühelt poolt nagu tuntus kunagi: nime ja näopildi keskmisest suurem levik (mida edasi, seda nõrgemini seotult nimekandja tegevuse konkreetse olemusliku sisuga: lihtsalt üks vaieldamatu suurus teiste niisama vaieldamatute hulgas).

Teisalt aga tekstid, mis omakorda elavad omaenda elu, nagu eespool nägime.

Tegelikult, kui sünnipäevadest rääkida, on ju hoopis too päris(?)–mina kuskil seal oma paigaldatud rolliportreede ja uitama läinud produktsiooni pitsituses see, kes on tõesti ühel kindlal päeval sündinud nagu iga teine inimlaps ja kes saab igal aastal mingi arvu aastaid täis.

Sellegipoolest toimime nii, nagu oleks sel päeval sünnipäev hoopis portreedel ja luuletustel.

Eks öelgem siis midagi pidulikku, püüdes ühtlasi kõik need hüpostaasid omavahel kokku viia.

Näiteks. Debora Vaarandi (portree, tekstid, *mina*) on luuletaja. On eesti luuletaja. On nõukogude luuletaja. Eesti nõukogude luuletaja — nagu seisab teatmeteostes, kuid tema puhul selge rõhuga kõigil kolmel sõnal. Nende ajalises muutuvuses ja vastastikuses mõjus. Mida edasi, seda tugevama rõhuga ehk viimasel sõnal sest kolmikust.

Väga markantne kogu nimetatud nähtuse (e. nõuk. luule) esindajana ja kehastajana. Sealjuures pisut liiga isikupärane, et asi sellega piirdukski. Ja nõnda vahel kogu nähtuse au ja mainet päästev ning muidugi sama asja eest ka tappa saanud. „Omadelt" isikupärasuse eest, teistelt, et sellega oma „omadel" nende patte ja magedust vualeerida aitab.

Mis teha, kui üks aeg ja koht oma lapselt, kaasinimesed oma kaaslaselt pole osanud rohkemat tahta ja oodata, kogu tema eeldusteskaalat laiemalt lahti rulluma ergutada? Kõigile neile asjadele mõeldes hakkab tunduma imena juba seegi, kuidas läbi totaalse nihestatuse, iga hinna eest ilusse kui viimsesse õlekõrde klammerdujate meelekinnituseks, üldse jõudsid peaaegu moonutamatult, kuigi rängasti üle–ekspluateeritult pärale mõned lihtsad maastikud ja üksikasjad ja vainurästa laul, see *turdus, turdus musicus*...

Kogu vastava ajaloolõigu ning tüpoloogialahtri läbi ja omal moel kaasa teinud (ajaloolõigu luuletajana, kirjutavana või „vaikivana", täpipealt algusest lõpuni, juunist augustini, ometi varem valatud mina–vundamendil; tüpoloogialahtri servad on mõistagi hajusad), on talle antud ka aega ja pilku kõigele tagasi vaadata.

Küsimused käivad asja juurde. Kusjuures endale esitatud küsimused on tegelikult vastused.

MAIE KALDA

METSANURGA AJALUGU JA PASSIONAARID

Ajaloolise proosa järjekorras teist intensiivset viljelemisjärku (1934—1939) ühendavad esimesega, s. o. 1880.—1890–ndate rahvusromantilise järguga, mõned eestlaste esiajalugu glorifitseerivad teosed. Osa autoreid eesotsas Mait Metsanurgaga võttis aga suuna realismile, mida võimaldas vabariigi aastail suuresti edenenud arheoloogia ja ajalooteadus.

Metsanurk on kirjutanud teatavasti ainult kaks ajaloolist romaani. Tegevusaeg on neil teatud mõttes analoogiline, kuigi üht lahutab teisest peaaegu pool tuhat aastat: „Ümera jõel" (1934) 1208—1210 — nn. Kristuse Sõjateenistuse Vennad alustavad sõda eestlastega, aga maa vallutamiseni läheb veel aastaid; „Tuli tuha all" (1939) 1695—1697 — näljahäda vähendab rahvastikku küll 1/5 võrra, aga Põhjasõjani jääb natuke kosumisaega.

Metsanurga tähtsa, mõlemas ajaloolises teoses peaosa täitva kangelastüübi identifitseerimisel on kontrollmaterjaliks olevikuaineline „Toho–oja Anton" (1916).

ÜMERA JÕEL

Metsanurga ajalugu tugineb faktoloogia küljelt Henriku Liivimaa kroonikale nagu kõik teisedki meie esivanemate muistsest vabadusvõitlusest kirjutatud teosed. Henriku kui sündmuste ainsa kaasaegse ning –osalise tunnistused olid asendamatud. Tema fanaatilise erapoolikuse tõttu tuli neid võtta kriitiliselt ja vanade eestlaste vaatenurk või ideoloogia ise tuletada.

Üldiselt, nagu teada, oli tasakaal rajanenud vastastikustel rüüsteretkedel ja sõjakäikudel. Metsanurk aktsepteerib seda. Tema väikses piirikihelkonnas on elu võimalik niikaua, kuni ei lasta ennast karistamatult terroriseerida. Kirjanduslikult võimendatud on ehk kangelase eneseväärikust. Mitte ainult rüüsteretk, vaid ka solvang saab Mägiste noorelt vanemalt meeldejääva vastulöögi. Ka peab ta vääituks vaenlasega mehkeldamist ega lase liitlast endale nina peale tantsima. Ja mõistagi on Metsanurga vanad eestlased humaansemad kui Henriku barbarid.

Faktiandmed romaani nimisündmuse kohta, hilissuvel 1210 Koiva parempoolse lisajõe Ümera ääres (hilisema Volmari linna lähedal) peetud lahingu kohta leiduvad Henriku kroonika 5 jaostükis: EESTLASTE SÕJAKÄIGUST VÕNDLASTE VASTU JA VÕNDLASTE PIIRAMISEST, LIIVLASTE MALEVAST, ESIMESEST LAHINGUST ÜMERA ÄÄRES,

LIIVLASTE PÕGENEMISEST ja LÄTLASTE MARTÜÜRIUMIST ÜMERA ÄÄRES.[1] Metsanurk on need peaaegu täielikult ära kasutanud. Kaotaja vaatepunktilt kirjutav Henrik õigustab igati mõõgavendi ning ajab lüüasaamise liivlaste ja lätlaste kraesse. Just nemad olevat eestlaste sõjakavalust taipamata „Caupot koos sakslastega" ennatlikule jälitamisele kehutanud, „pigemini sakslaste hukkumist soovides" neid eelväkke seadnud, „et ise nende taga minnes ja lahingu tulemust silmas pidades olla paremini valmis kas jälitamiseks või põgenemiseks", mida nad kohe teinudki, niipea kui eestlased metsast peale tormasid. Heameelega küsiks Henrikult, kes siis õige kamandas seda väge.

Et Henrik eestlaste leerist ühtegi nime ei nimeta, oli Metsanurgal vabadus ise luua selle vist tõesti andeka ning perfektselt teostatud operatsiooni juht. Tagasivõttudega vaheldumisi Vello vaatepunktile ja tema dislotseerunud väesalkade varitsuspaikadesse on vägagi sugestiivselt vahendatud ootuspinge tihenemine rünnakujõuks. Lahingu kujutus on dünaamiline ja nägelik. Henriku jaostükk LÄTLASTE MARTÜÜRIUMIST näitab võidujoovastuses eestlasi suisa sadistidena. Metsanurga vaprad sõjamehed täidavad langenud mõõgavendade kallal küll Henriku kirjeldatud lihtbarbarlikku rituaali, aga nad ei prae vangivõetud lätlasi.

On märkimisväärne ja kõneleb Metsanurga versiooni mõjujõust, et sellega korrespondeerivad pärast teda XIII sajandi aineil romaane kirjutanud autorid.

Hindrey tähtsustab Ümera võitu kui midagi, mis tõstis eestlaste sõjalist renomeed naabrite silmis.[2] Tema teoses juhib vägesid Lembitu — meie esimest teadaolevat suurmeest on Hindrey mütologiseerinud samaviisi nagu omaloomingulisi ülikuid. Vangide piinamine näikse olnud hell koht ka talle, igatahes Lembitu käed peseb ta sellest süüst puhtaks.[3] Mägiste Vellot — juba olemasolevat Ümera loorberite pretendenti — üritas Hindrey deheroiseerida. Küll veidi kohmakalt:

„„Kõneldi hiljem Alistekunna mehest Vellost," päris kõhuli lamav seltsiline, „olevat teinud karutempe seal..."

Jutustaja naeris: „Rabelnud seal jah keegi ringi. Lembitu saatnud parem vooriga koju, oli nii uimasest peast segi tahtnud ajada kõik... aga ma oma silmaga seda vennikest Vellot ei näinud — Vello ju rohkem sõimunimigi..""[4]

Kuidas ka ei suhtutaks Metsanurga esilemanatud „olematusse rüütlisse", tema või kelle tahes nime halvustamine on igal juhul viisakusetu. „Ümera jõel" osutus kohe ilmumise järel väga loetavaks meesteromaaniks, uut trükki vajati juba järgmisel aastal ja Vello võttis endale nimeks 3,5 % kõigist 30–ndate teisel poolel eesnime eestistanud meestest.

Ain Kalmusel on tema iseseisva põhikontseptsiooni — Eesti ristiusus-

[1] *Henriku Liivimaa kroonika. Tallinn, 1982, lk. 107—111.*
[2] K. A. H i n d r e y, *Loojak I. Nõid. Tartu, 1938, lk. 11–12.*
[3] K. A. H i n d r e y, *Loojak II. Lembitu. Tartu, 1938, lk. 58–62.*
[4] S e a l s a m a s, *lk. 62–63.*

tamise virtuaalsus ja tegelikkus — juures Metsanurgaga rohkem ühendavat kui Hindreyga. Ümerani jõuab Kalmuse triloogia (1956—1964) tegevusaeg teises raamatus:

„Kuid siis tuli suur võit Ümeral. Pärast jutustati sellest taplusest kaugel ja ligidal [---] Ümera! Pea meeles Ümerat! Sõna jooksis nagu metsatuli läbi maa. Sellest kõneldi Sakalas, Ugandis, Järvas, Virus ja Harjus. Polnud need raudmehed nii võitmatud ühti!" Ka esineb meeste dialoogis väljend *ümerat tegema*, s. t. teed mööda liikuvale vaenlasele metsast kaela sadama. Kalmus räägib kooskõlas Metsanurgaga „mõne piiriäärse kihelkonna ühismalevast" ja et Lembitu mehi Ümeral polnud. „Mida ootas Lehola vanem? Kas ei pidanud tema aega veel küpseks?"[5]

Peale Ümera tsükli on Metsanurk Henrikult kasutanud jaostükki BEVERINI LINNUSE PIIRAMISEST 1208. aasta talvel. Piirajad jätsid oma aktsiooni pooleli, mida Henrik põhjendab järgmiselt: „...preester läks üles linnuse kindlustusele, vähe hoolides eestlaste ründamisest, ja kuna teised võitlesid, mängis ta muusikariistal, paludes jumalat. Kuid barbarid peatusid, kuuldes laulu ja riista selget heli, sest omal maal polnud nad seda kuulnud, ja pidades võitlemises vahet, pärisid nii suure rõõmu põhjust."[6] Henriku järgi olid piirajateks ugalased ja sakalased. Metsanurk laskis ka Mägiste meestel kaasas olla. Nõnda on Vellol pealtnägija õigus Henrikut võltsimises süüdistada, mida ta teeb üsna *laula, laula, pappi*-stiilis: „Et mustakuue-mehed enam seda rumalat juttu ei levitaks, nagu oleksime sealt nende ilusa laulu tõttu lahkunud. Eks laulgu veel, vaatame, kes meist unustab seepärast oda viskamata või kirve heitmata! Kes jätab selle tõttu ristitu kõri lõikamata!"[7]

Samas on Henriku tavatu tunnistus eestlaste musikaalsusest kirjanikule ahvatlev, liiatigi Metsanurgale, kellel enesel oli muusikaga sügav suhe. Igatahes astub Vello Pihkvas käies korraks kirikusse ja kogeb koraalimuusika sugestiooni. Muide, üsna samasugune elamus saab osaks Kalmuse noortele kangelastele Visbys Maarja kirikus.[8] Nendel, Tabelinusel ja Kallemeelel, algas siit viljakas suhe ristiusuga, Vello retseptsioon oli puhtmusikaalne.

XIII sajandi elulaadi ja materiaalset kultuuri reprodutseeris Metsanurk H. Moora teose „Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal" (1926) toel. „Ümera jõe" meeste sõjavarustus, naistegelaste riietus ja ehted, tarbeesemed jms. nagu ka nende terminoloogiliselt korrektsed nimetused on pärit Moora raamatu illustratsioonidelt ja tekstist. XIII sajandi olme-empiirikat ekspluateeris Metsanurk mõõdukalt, Kalmusega võrreldes tagasihoidlikult.

Mägiste meeste kaugete kaubareiside sihtkoht on, ilmselt geograafilise kriteeriumi järgi, Pihkva. Lähtekohaks aga tundub olevat see Moora raamatus

[5] *A. K a l m u s, Toone tuuled üle maa. Lund, 1958, lk. 131—132.*
[6] *Henriku Liivimaa kroonika, lk. 91.*
[7] *M. M e t s a n u r k, Ümera jõel. Tartu, 1934, lk. 358.*
[8] *A. K a l m u s, Jumalad lahkuvad maalt. Lund, 1956, lk. 19.*

veenvalt argumenteeritud ja allakriipsutatud järeldus, et eestlaste muinasaja kultuuri kiire arengu ja kõrge taseme tagas ennekõike läbikäimine väliskultuuridega.

Kontseptuaalset tuge võis Metsanurk Mooralt saada selles, mis puutub Mägiste kihelkonna demokraatlikke inimsuhteid, elukorraldust ja juhtimisstiili — demokraatlikke just selles üldinimliku avatuse mõttes, millest kõneleb arheoloogiline materjal:

„Meie esivanemate muistne kultuur oli ühtlaselt rahvapärane, demokraatlik. Mitmeti avalikukstulevad vahed jõukussuhteis osutasid ainult seda, et üks oli rikkam, teine kehvem, kultuurvormid olid aga kõigil ühtlased ega mitte isesugused jõukamal ja vaesemal rahval, nagu näit. Venes, kus ülemkihi kultuur oli hoopis isesugune kui laial rahval, ja nagu see oli hiljem meie kodumaalgi."[9]

Romaani geograafia kohta on Metsanurk öelnud järgmist: „*Ümera jõe* puhul ma kohale ei sõitnud. Aitas topograafilistest kaartidest. Pealegi on vaieldav, kus õieti asub ajalooline Ümera jõgi. Minu Mägiste on lõuna pool Hallistet ja kuulub praegu Läti riigi piiridesse."[10] Valgamaal on olemas ka tegelik Mägiste küla — Otepää kõrgustiku lääneservas, Pukast 5 km lõunas, seega Metsanurga Mägistest 50 km jagu ida pool; esmamaining 1520 (Mex). Sealsamas lähedal Meegaste mägi.

Lõuna poolt tulevate vaenlaste löögi alla langeb Mägiste alati esimesena ja abi pole tal loota kelleltki peale iseenda, nagu Vello õige pea tõdeb. Seega on väike Mägiste tõlgendatav ka Eesti võrdkujuna, ehkki Metsanurk leidis talle sobivad koordinaadid Läti topograafiliselt kaardilt.

Kes ütleks, missugune oli XIII sajandi eesti inimene? Veel 30-ndate arvustus ootas seda Metsanurgalt. Kirjanik ise suhtus oma ülesandesse realistina ja püstitas selle laiemalt: „Valisin sellise peategelase ja olukorra, et jälgida isiku sisevõitlusi situatsioonis, kus tuleb vägagi palju kaalule panna."[11]

Vaevalt vanema-ameti üle võtnud, tuleb Vellol asuda kahjutustama nii välis- kui sisevaenlasi, teha ja täide viia otsuseid, millel võivad olla parandamatud tagajärjed. Sündmuste edenedes selgub tema poliitika, diplomaatia ja ideoloogia, strateegia ja taktika raudreegel: mina mitte kellelegi ülekohut ei tee ja ennast mitte kellelgi solvata ei lase. Sõjakäikudel selguvad ta intuitsioon ja vastutustunne, nakatav teovõimsus, hasart, mobiilsus jne. Üsna romaani algusest saadik hakatakse mainima Vello hundisarnast välimust — see on esimene, mis laseb aimata tulevast Ümera lahingu võitjat. Soesilmi ja muud

[9] *H. M o o r a, Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal. Tartu, 1926, lk. 142—143.*

[10] *E d g. V. S a k s, Mait Metsanurgaga vestlemas. „Looming" 1936, nr. 5, lk. 526.*

[11] *S e a l s a m a s, lk. 524.*

soelikku on ka Kalmus andnud oma kalevastele meestele, Lembitustki ütleb kohe sissetoomisel, et „tal oli rahutu ja valvas pilk, nagu soel".[12]

TULI TUHA ALL

1938. aastal ilmus *dr. phil.* Otto Liivi raamat „Suur näljaaeg Eestis 1695—1697" (416 lk.), mille sisu moodustavad sama pealkirja kandev uurimus, selle saksakeelne referaat ja valimik dokumente (355 tk.) 18 Eesti, Rootsi, Soome, Läti ja Taani arhiivist. Järgmise aasta lõpus ilmunud „Tuli tuha all" on selle uurimuse belletriseeritud teisik või paariline (millele osutab ka Metsanurk ise alapealkirjaga „Ajalooline romaan suure nälja ajast 1695—1697") ja usaldusväärne kõiges, mis kuulub ajaloolise tõe valdusalale. Ka oli nüüd kirjaniku käsutuses võrratult suurem hulk informatsiooni XVII sajandi lõpu eesti inimese kohta, kui tal oli olnud XIII sajandi alguse kallale asudes. Metsanurk ei kasutanud O. Liivi teksti ja dokumente mitte ainult olude ja sündmustiku, vaid ka tegelaskonna kujundamisel, samuti sai sealt ajastuehedat materjali oma kangelasekontseptsiooni jaoks. Mõlemad annavad selle „tohutute hädade ja kannatuste kroonika" kaudu ühtlasi mitmekülgse ettekujutuse Eesti talu- ja linnaühiskonnast Rootsi ajal üldse: eri rahvaklasside elujärjest, tööoludest ja -suhetest, võimu- ja õiguskorraldusest, vaimsest tasemest.[13]

Kõige rängemalt tabas nälg Kesk-Eesti viljarikkaid alasid. Epitsentriks oli Põltsamaa kihelkond, mis kaotas kahe aastaga 2037 inimest, s. o. veerandi oma elanikest. Metsanurga tegevuspaik Laeva asub naaberkihelkonnas Kursil, mille kohta arhiiviandmeid pole. Laeva mõisa ja ümbruskonna kirjeldamisel kasutas Metsanurk XVII sajandist pärinevat topograafilist kaarti.

Romaani esimeses pooles on juhtliiniks Piiri talu noore peremehe Tõnu õiguseotsimine ja võit mõisniku üle, teises koondub tähelepanu Laeva rahva järjest dramaatilisemale võitlusele näljaga. „Visadust ja passiivset vastupanu on nimetatud üldse eestlase päämiseks rahvuslikuks omaduseks. Pane vastu parema lootuses ja katsu kasvõi hammastega kinni pidada sellest, mis on jäänud — sellele ongi Metsanurk nüüd püstitanud ausamba."[14]

Tõnu konflikt mõisavõimuga saab alguse tema peremeheau solvamisest. Kilter lööb teda, Tõnu teab, et seadus ei luba peremeest lüüa, ja annab vastu, mõis eskaleerib ülekohut. Tõnu astub aktsiooni — võimaluse selleks andis Rootsi riigi äsja reformitud õiguskorraldus. Arukas, ettevaatlik, külmavereline ja ärarääkimatult visa Tõnu tuleb õiguse-otsimise odüsseiast võiduga välja, andes nõnda lootust ja julgust tegutsemiseks kogu külale.

O. Liivi uurimusest nähtub, et kuigi protsessimine demagoogiat valdavate

[12] *A. K a l m u s, Jumalad lahkuvad maalt, lk. 52.*
[13] *B. K a n g r o, Eesti romaan 1939. „Looming" 1940, nr. 3, lk. 303.*
[14] *S e a l s a m a s.*

mõisarentnikega ei olnud kerge, õppis eesti talupoeg väga kiiresti seda teed kasutama ja tegelikkuses tuli ette veelgi kõrgema lennukaarega juhtumeid. Dokumenteeritud on näiteks 1696. aastast Sahalt Lipsto Tönno ja Koisto Tönno ning kahe Kullamaa mehe käik Stockholmi Karl XI enese juurde. Metsanurga kangelane, samuti Tõnu, sai oma asjale positiivse lahenduse Riias Liivimaa kindralkuberneri kantseleis, s. t. kohaliku haldushierarhia neljandal ehk kõrgeimal astmel.

Kuivõrd oli Piiri Tõnu juhtum tüüpiline? Arhiivides säilinud sadadest talupoegade kaebe- ja palvekirjadest analüüsis O. Liiv 136 kirja aastaist 1695—1698. Selles väljavõttekogumis jagunesid kaebuse peamotiivid järgmiselt:

(1) ülemäärane maksustamine ja teoga koormamine — 60 juhul,

(2) varanduse äravõtmine, pantimine jne. — 35,

(3) ebaõiglaselt vali kohtlemine ja peksmine — 29,

(4) korralikult peetud talude ja maade äravõtmine ning senise taluniku väljaajamine ja mujale paigutamine — 11,

(5) talupoegade müümine — 1.

Tõnu taotluse motiivideks olid kolmas ja neljas, n.-ö. keskmiselt tüüpilised, kusjuures aga Tõnu eetilist motiivi, peremeheau solvamist, O. Liivi uurimus ei tunne. Küll aga on O. Liivi äratoodud ainestikus juhtumeid, kus talunikud käitusid konfliktides mõisnikuga agressiivselt, näiteks Tõnu juhtumile lähedases: „Kirdalu päristalunik Kirrifer Jürgen sõimas ja ähvardas tappa oma pärishärrat Wilhelm Johan Taubet, kes ta talust oli välja ajanud. Ühtlasi laskis Jürgen koostada kaebekirja mõisahärra kohta, et see talupoegi kohtlevat liiga orjadena ning neilt ülemääraselt maksu nõudvat; selle kirjaga ühinesid teisedki talupojad."[15]

Nii põhitegevusliinide arenduseks kui faktuursete episoodide tarbeks on Metsanurk ammutanud O. Liivi uurimusest tüüpilisi seiku, sündmusi ja suhtumisi. Näiteks:

— Palvekirjade koostada laskmine linnas kohtutõlkidel ja -kirjutajatel, kaupmeestel ja sõduritel, maal pastorite, köstrite jt. poolt. Piiri Tõnu abimees, Tartu kaupmehe boheemlik vend Bengt suhtub *suplikaatumite* koostamisse kui tõelisse kunstisse. Oma terava vaimu ja küüruga, arrogantsi ja humaansusega oli ta üks väheseid isiksuse mõõtu tegelasi meie kirjanduses üldse ja tõi autorile kriitikalt sisse hulga kiidusõnu.

— Palvekirjade üleandmise ja otsustamise protseduurid.

— Maal tööta ja toiduta jäänud teenijate, sulaste, vabadike jm. vaeserahva liikumine linnadesse ja seal nende rakendamine fortifikatsioonitöödel.

— Põllule koopa kaevamine viljavaru peidukohaks varaste ja mõisa eest.

— Sagenev kuritegevus: vargused ja sissemurdmised (O. Liivi statistikast veidi lahknevalt on Metsanurgal aidaröövliks ülbe parisnik), teedel kallaletun-

[15] *O. L i i v, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Lisa: Valimik dokumente suurest näljaajast. Tartu—Tallinn, 1938, lk. 90.*

gide vältimiseks voorides reisimine, hoonete süütamine kättemaksuks. O. Liiv on esitanud ka küllalt sünget tapmiste statistikat, kuid siingi jäi Metsanurk truuks oma meetodile mitte kasutada kõige drastilisemat protoainestikku. Romaanis on mõlema suurema kuriteo taga konkreetne eetiline motiiv (süüdatakse ülekohtuse kupja laut; sulane Pensa Tiit peksab läbi jõhkra kiltri), millest ajalooline algmaterjal haruharva kõnelda teab. Üks neid harvu, Kuimetsast pärit sulase Micheli juhtum — tappis vikatiga pimedas kiltri — võiks ollagi Pensa Tiidu episoodi algkujuks. „Kohtus seletas Michel, et tahtnud tappa mõisa kubjast, kes teoinimesi väga valjult kohtlevat ja kes olevat ka teda ennast kirvega lüües veristanud. Ta olevat teadlik olnud, et peab elu eest oma elu andma."[16]

— Põgenike abistamine ja varjamine vastu kindralkuberneri keeldu. „See oli talupoegkonnas ühiste viletsuste talumise kaudu tekkinud ühtekuuluvuse akt, nagu mingi auseadus. [---] Sellisele ühtehoidumisele rajaneski osaliselt eesti maaühiskonna tugevus."[17] Ka Piiri Tõnu kogeb paoteedel sagedamini selle aukoodeksi toimimist kui vaenu ja umbusku. Sünkroonarvustus omistas Metsanurgale aga just selle koha pealt elutõe ilustamist.

— Romaani ainus oma nime all esinev ajalooline isik asehaldur Strömfeldt on belletriseeritud vastavuses O. Liivi iseloomustusega.

Teose alusmaterjalina oli O. Liivi uurimus oma aspektirohkuses ja põhjalikkuses ideaalne. Üheainsa allika põhjal kirjutamisel on siiski ka omad ohud, üksluisus kõigepealt. Metsanurga objektiveeriv stiil seda üksi kuigivõrd ei kata.

Patriarhaalse taluelu kujutuses ei eristu „Tuli tuha all" Metsanurga teistest, hilisema tegevusajaga talupojaromaanidest. H. Moora järgi seisiski aeg maarahva materiaalses kultuuris 5—6 sajandit sama hästi kui paigal ja meie esivanemate eluolu püsis veel XIX sajandi keskel paljus (talude paiknemine külades, ühismaad, rehielamu põhiplaan, tööriistad, rahvarõivad ja -kombed) võrdlemisi lähedane muinasaja lõpule. „Viimased 6—7 aastakümmet arenemist, eesti rahva omal jõul, on meid palju enam viinud muistsest iseseisvus-ajast eemale kui eelkäiv orja-aeg, olgugi kümme korda pikem."[18] Arheoloogiline leiumaterjal võimaldas ühtlasi järeldada: ehkki rahva jõukus ei langenud järsult poliitilise vabaduse kaotusega, vaid hävitati lõplikult alles Vene-Liivi sõja aegu, peatus kultuuriline areng põhjusel, et oli lakanud muistse vabaduse aegne elav ja rikastav välissuhtlemine.

„Tuli tuha all" esimene lause võiks kandideerida nn. kuulsate alguste hulka: „Kaks päeva enne Jaani tehti taevaluugid lahti." Katastroofi tekitajaks olid

[16] *O. L i i v, Suur näljaaeg Eestis..., lk. 89.*
[17] *S e a l s a m a s, lk. 95—96.*
[18] *H. M o o r a, Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal, lk. 143—145.*

loodusjõud ja et 1930–ndate Metsanurk pidas ennast rangeks realistiks, tuleb ilmast rohkem kõnet kui romaanides tavaliselt. Kroonik Kelchi talletatud meteoroloogilistest andmetest 1695.—1696. aasta kohta nähtub, et ilmastik oli hävitav ja aastaaegade lõikes kaootiline. Suved jäid olemata — uppusid vihmasse. Talv tuli sügisel ja uuesti märtsis–aprillis. Kevad oli jaanuaris–veebruaris.[19]

Metsanurk on Kelchi andmed (ilmselt O. Liivi järgi) „kohusetruu realismi" meetodil lahti kirjutanud ja ilmade petlikkust tegelaste psüühika kaudu natukene võimendanud. Inimesed vaatavad varahommikuti taevasse, see on lausselge. Tekib lootus ilusale kuivale ilmale. Aga peagi ujub taevarannale pilvekene, selle kannul teisi ja keskhommikul on sadu lahti. Õhtul läheb selgeks, täheldatakse mitut hea ilma ennet, lootused tärkavad uuesti. Niiviisi päev päeva, nädal nädala järel. Ometi mitte keegi ei heida meelt ega hädalda. Suviviljasaagi hävitanud hallaööl olevat mõned „oma silmaga" näinud madalat halli kogu mööda põlde, soo ja metsa ääri hiilimas.

„Loetud küll palvet ja tehtud ristimärke, aga see pole aidanud.

„See ju Jumalast, mis seal palve!" arvas üks vanem peremehist.

„Siis viimaks puuk või tulihänd ka Jumalast!" vaidles teine vastu.

„Puuk on vanast kurjast."

„Siis on nõnda, et vanakuri teeb vähem kahju, Jumal palju rohkem!""[20]

Polüloog jätkub samas tasakaalukas, analüütilises, autoriomaselt veidi jumalavallatus vaimus. Ei lakata lootmast iseendale ega päästmast, mis päästa annab. Tekstitasandil reflekteerib elu jätkamise kohusest Tõnu vanaisa. Asendilt tegelaste süsteemis on ta võrreldav Tammaru vanaemaga. Aga Piiri ätt ei heieta maadligi–hoidumisest. Tema seab kokku nälgasuremise järjekorra, kainelt ja karmilt, sellise arvestusega, et pereliikmetest kõige perspektiivsem saaks ellu jääda, ja lahkub ise esimesena. Tõnu tegutseb vastavalt tõdemusele, et kõige tähtsam on moraalse vastupanuvõime säilitamine.

Kokkuvõtteks. Stiililt ja faktuurilt on „Tuli tuha all" veidi tuhm. Metsanurk kirjutas ta liiga kiiresti ja paksuks. Niisuguse massiivi peale oleks ära kulunud rohkem kirjanduslikku sära. Selle–eest jõudis ilmuda õigel ajal: 1939. aasta jõulus oli „Tuli tuha all" juba enam hoiatus– või julgustus– kui ajalooline romaan. Sõnum, pealkiri kui ellujäämise valem on teadagi läbi kogu Eesti ajaloo olnud aktuaalne palju pikemaid intervalle kui meie kuulsad kahest otsast lõkendavad pirrud. Oma meetodilt on „Tuli tuha all" eesti kirjandusloos ses mõttes ainulaadne, et üheainsa uurimuse ning dokumendikogu põhjal on loodud mitteillustratiivne iseseisva eetilise kontseptsiooniga teos.

[19] *C h r. K e l c h, Liefländische Historia. Dorpat, 1875, lk. 42, 45, 47.*
[20] *M. M e t s a n u r k, Tuli tuha all. Tartu, 1939, lk.53 jj.*

TOHO-OJA ANTON

Tegevus peab toimuma pärast 1897. aastat, mil asutati Eesti esimene piimaühistu, ja enne Esimest maailmasõda. *Toho oja* on reaalne toponüüm nagu Ümera ja Laeva jõgi, sellenimeline Amme jõe haru voolas veel vähemalt 1930. aastatel Eduard Hubeli kodukohas Kärkna vallas.[21] Tegelaskõne on tartu murdes ja talunime *Tülba* kohta annab Saareste: *tülp* ~ *tulbas* Kod, Lai, Vi 'pinnamõõtühik *tulp*'.

Toho-oja päristalu peremees Anton, noor, aga juba kogu kihelkonnas austatud, peakohtumeheks valitud, ka piimaühisuse esimees, tunneb hinges kummalist rahutust ja otsustab uuendada kontakti kooliõe Tülba Truutaga, vallavanema tütrega. Truuta esindab üht Metsanurga nais–püsitüüpi: uhke, jahe, üllas, kindlameelne. Nad oleksid ainuõige paar nii iseenda kui ka üldsuse arvates, ja Anton alustab ettevalmistusi pulmasaani tegemiseks. Sealtkandi kombe kohaselt peavad selle küljepuudeks olema kaks spetsiifilise kujuga looduslikult kõverat kaske. Anton otsib neid koos abilisega sügis läbi oma metsast ja riigimetsast, aga nad leiavad ainult ühe. Mida teha? Pärast pikka ja rasket iseenesega arupidamist otsustab Anton kosjaplaani katki jätta. „Ja Truuta on, oma hääles nukrust varjamata, tema otsuse õigeks tunnistanud."[22]

„See oli harilik sõna, kas „orashein", „ussipard" või „ubaleht", mis Toho–oja Antoni põllutöölehe lugemisel seisatama pani, mõttekäigu kõrvale pööras ja kujutuses halja maastiku põhjal mingi tumedakoelise uinutav–ilusa pildi kangastas."[23] Seda alguslauset on lugupidavalt tsiteerinud mõnigi hea maitse kohtunik, teose stiili ning tehnika üle on rahulolu avaldanud isegi Tuglas. Toho–oja noore peremehe kohta teatab avalause, et tema tunnetused on peenetoimsed, ootamatud ja õrna groteski mündiga, mida edasine arendus igati kinnitab. Ka muude isikuomaduste poolest on ta tõsiseltvõetav. Taandada tema n.–ö. mõistusevastane otsus absurdile, irooniale või „Orjade" (1912) kiiluvees freudistlikule valemile oleks liiga lihtne, ehkki nõnda on teinud autoriteetsed kirjandusetundjad. „Siingi on peatüübiks sama ori, oma seisuseuhkuse ori, simulant. Siingi seisab selle taga teatud alamuskompleks," kirjutas A. Annist veel 1939. aastal.[24] Metsanurk kulutas, nagu muide ka Tammsaare, tegelikult palju rohkem loomeenergiat peremehe teemale. Toho–oja Anton passib kindlasti paremini Vahesaare Villemiga algavasse ritta, kus talle järgnevad Taavet Soovere, „Valge pilve", „Punase tuule" ja „Soosaare" peremehed, Mägiste vanem ja Piiri Tõnu.

Toho–oja Anton vajab tõepoolest tunnet, et on teistest üle (mida ta ongi), aga veel rohkem teadmist, et on õiguse selleks tundeks ise välja teeninud: „Tohib ta oma ihale järele anda ainult sellepärast, et ta jõukas on? Kõlbab temal, rikkal

[21] *K. M i h k l a, Kodukohaline koloriit M. Metsanurga teoseis. „Looming" 1939, nr. 9, lk. 959.*

[22] *M. M e t s a n u r k, Jutustused ja novellid I. Tallinn, 1959, lk. 233.*

[23] *S e a l s a m a s, lk. 193.*

[24] *A. A n n i s t, Metsanurk ideekirjanikuna. „Looming" 1939, nr. 9, lk. 947.*

peremehel, nõrk olla, kuna ta teiselt, vaeselt, tugevust nõuab? Mille peale on ta siis veel pärast seda uhke? Oma rikkuse peale? Selle on ta suurema osa isalt pärinud. Oma aususe peale? Ah, see on nii kerge temasugusel jõukal mehel aus olla! Või peakohtumehe ehk piimaühisuse esimehe ameti peale? Aga kui ta vaese sulasena oleks eluteed alanud? Mis oleks ta siis?"[25]

Järeleandmine saani küsimuses tähendaks Antoni loogika järgi reeta printsiip, idee, ja seda ei tohi, käiks isikliku au pihta. Auküsimus aga pole teatavasti kunagi ainult eraasi. Keegi, teatav hulk indiviide peab lippu kõrgel hoidma, kogu rahvas ei tohi pööblistuda, ehk Antoni sõnadega: „Peab ometi mingi vahe olema inimese ja inimese vahel!"[26] Et printsiipi kehastavad õnnetud defitsiitsed saanipuud, kuulub groteski poolele, mis oli Metsanurga realismieelses loomingus tugevasti sees. Ja muidugi võib soovi korral tõlgendada neid haruldase tüvekõverusega, teatud funktsioonis asendamatuid noori kaski Antoni ja Truuta võrdkujuks.

Oma sisult pole Antoni otsus üldsegi nii ekstravagantne ega tule ka ettevalmistamatult. Toho–oja talu oli päriseks ostmud ja väga heale järjele viinud juba tema isa. Isa välisportree klassikalise psühholoogilise realismi maneeris *à la kitsa lõikega silmade pilk käskiv ja uhkelt loobuv, natuke kõrge vaenuliku kõlaga hääl* — Metsanurk viljeles seesugust veel „Ümera jõelgi" — on imposantne ja laseb aimata taluaristokraati. Anton tunneb heameelt enda sarnasuse üle isaga ja uhkust, et tal on ka need isa omadused, mis olid „lugupidamist ja kartust äratanud, kuigi vähe armastust".[27] Ta ei jää isale võimekuselt alla, aga teab, et Toho–oja talu eeskujuliku peremehena oleks tema elu palju kergem, kui oli isal. Pealegi on temas veel looduse- ja muusikatundlikkust, labasuse vihkamist, nukruse vajadust jms. Autor tabab Antoni paaril korral mehisust poseerimas, aga üldiselt on loonud ta selliseks, et ei allu psühholoogilisele portreteerimisele.

Uhkelt loobuv tähendas isa puhul mõõdutundmist, ahnuse põlgamist, moraali. Antoni mittepraktiline loobumistarve teenib missiooni. See on passionaarne allumine iseenda tehtud otsusele.

PASSIONAARID

Mõiste passionaar on võetud Lev Gumiljovi etnoseteoreetilise traktaadi katkendite tsüklist „Mõtteid etnosest", mis ilmus 1988 „Vikerkaare" kolmes esimeses numbris. Nagu teatab tõlkija H. Mikelsaar saatesõnas, trükiti traktaat tervikuna (3 osa, 737 lk.) 1979. aastal ühes eksemplaris ja paljundusi oli võimalik tellida Moskva lähistel asuvast hoidlast.

Metsanurga inimeseloomes on palju sellist, millega nii psühhologiseeriv kui sotsiologiseeriv arvustus umbe jooksis. Kõnealused kolm tegelaskuju on

[25] *M. M e t s a n u r k, Jutustused ja novellid I, lk. 220—221.*
[26] *S e a l s a m a s, lk. 232.*
[27] *S e a l s a m a s, lk. 230.*

loodud mitukümmend aastat varem kui Gumiljovi etnoseteooria, aga vastavad nii mõnelegi tema passionaari ja passeisti kriteeriumile. Gumiljovi alusmaterjaliks olid pretsedendid ja tähelepanekud maailma ajaloos esmajärgulist rolli etendanud etnoste eksistentsist. Passionaar tema määratluses on vastavalt gigantsem, kirglikum, eneseohverduses ja eesmärgi järgimisel maksimalistlikum.

Mõned konkreetsed kõrvutused on siiski täiesti võimalikud.

Gumiljov: „Etnos ja neli suhtumist ajasse.

Passeism — kui aktiivne etnilise terviku ehitaja tunneb end eellaste liini jätkajana. Niisugusest suhtumisest sünnivad kangelasteod, eluohverdused isamaa eest (spartalased!). Passeistidel nagu puuduks isiklik huvitatus, nad armastavad oma missiooni rohkem kui iseennast. See pole altruism: nende armastuse objekt on neis endis, kuigi mitte ainult neis. Nad ei tunne end lihtsalt suurte traditsioonide pärijana, vaid osakesena nendest traditsioonidest. Seda tüüpi inimesi leidub igal epohhil, kuid etnogeneesi algstaadiumidel on neid mõnevõrra rohkem." (Nr. 1, lk. 65.)

Ülejäänud kolm suhtumist on aktualism 'olevikus elamine', futurism ja olesklejad 'aja ignoreerimine'.

Metsanurk: Vello ja Tõnu sooritavad kangelasteo, armastades oma missiooni rohkem kui iseennast. Anton samastub kohustusega kanda edasi inimväärikuse traditsiooni.

Gumiljov: Passionaarsuse tekitab x–faktor, mis ei allu analüüsile, aga on aluseks antiegoistlikule eetikale (ohvrimeelsus prevaleerib enesealalhoiuinstinkti üle, kollektiivi huvid isikliku elujanu üle) ja on kõigi etnoste tekkepõhjus. Sellise tunnusega isikud ei saa teisiti, kui saadavad korda tegusid, mis soodsatel tingimustel murravad traditsioone ning panevad aluse uuele etnosele.

Passionaarid võivad eluaeg järgida eesmärki, millele nad on pühendunud. (Nr. 2, lk. 70 ja 71.)

Metsanurga tegelased peavad endastmõistetavaks oma ühis– või kogukondliku, õigusliku, ideelise missiooni (arved vaenlastega, peremeheau jt. auküsimused) prioriteetsust eraelu korraldamise ja liigi jätkamise — *isikliku elujanu* ees. Armuõnne ja abielu lükkavad edasi, on ka kõik leidnud endale mõttekaaslasest südamedaami. Valmisolek järgida kas või eluaeg eesmärki, millele ollakse kord pühendunud, on kõigil kolmel. *Ei saa teisiti*–imperatiivi pole neis ehk mitte niisuguse fataalse x–faktorina, nagu peaks olema Gumiljovi järgi. Aga eks või ju eesti passionaarsus olla mõõdukas nagu kõik meie õilsamad omadused. Ka ei pane nad *alust uuele etnosele*, küll aga võitlevad resultatiivselt rahvusliku ellujäämise eest.

Gumiljov: Passionaarsus võib ilmneda kõige erinevamais iseloomujoontes, sünnitades kangelas– ja kuritegusid, loomingut, head ja kurja, aga ei anna asu tegevusetusele ega ükskõiksusele. (Nr. 2, lk. 71.)

Metsanurk: Vello võitleja– ning juurdlejahing, Antoni kõrkus ja loodustunne, Tõnu külmavereline järelejätmatus on passionaarset mastaapi. Tegevusetus, ükskõiksus täiesti välistatud, kõik on oma missioonis järelejätmatud.

Gumiljov: Passionaarsus on nakkav harmoonilistele inimestele, eriti aga impulsiivsetele loomustele. Sõjaväljal tõstavad passionaarid masside võitlusvaimu, nõnda et võitu hinnatakse rohkem kui elu. Passionaarne induktsioon ei kandu sadade kilomeetrite taha, vaid nõuab teatud lähedust.

Mõisted *juht* ja *kangelane* ei pea kokku langema *passionaari* mõistega. Pealegi on passionaaride arv etnoses alati tühiselt väike. (Nr. 2, lk. 72.)

Metsanurk: Vello nakatavus sõjakäikudel oma meestele on üsna põhjalikult läbi töötatud, eriti mis puutub Ümera lahingusse. Ent teised vanemad ja Vello suhted nendega? Lembitut ta ei nakata, kuigi sunnib endast lugu pidama. (Ka Kalmuse Lembitu pole passionaar, vaid targa kaalutleja tüüpi juht.) Aliste vanem, Gumiljovi tüpoloogia järgi aktualist, laseb end küll nakatada, aga tema madala laega tehingu pakkumine pole ideelisele Vellole vastuvõetav. Ja veel — Vello retseptsioon oli ses mõttes erakordne, et ta *nakatas* meeslugejaid, keda ju peetakse emotsionaalselt immuunsevõitu lugejagrupiks.

Tõnu aktsioon nakatab kogu lähikonna inimesed oma õigusi nõudma. Aga see pole kõik — ta justkui *nakataks* võimu teostajad oma asja toetama. Tõnule et tule miski kergelt kätte, ent otsustavas faasis lähevad asjad nii, nagu tema tahab ja näeb. Seda võib muidugi nimetada ka isiksuse mõjuks.

Antoni kui individualisti puhul jäi vajaka nakatavuse parameeter, seeest sobib talle ümbruse muutmise viisiks vabatahtlik asketism illusoorse sihi nimel.

Gumiljov: Passionaarne pinge ei pea mitte ainult tuleriidale või barrikaadidele viima, vaid võib end maandada ka loomingulises põlemises, vabatahtlikus asketismis jm. rahulikumais ilminguis, aga ikka õhutavana kas või väheke oma ümbrust muutma (nr.2, lk. 73); „Aga võime ohverdada ennast illusioonide nimel — see ju ongi passionaarsus." (Nr. 3, lk. 62.)

Kustuvas etnoses tõusvat subpassionaaride ja harmooniliste inimeste protsent, passionaarseid hakatakse nimetama fanaatikuteks ja omade toetuse puudumisel tõukab passionaarne vaenlane selle etnose surma. „Karda ükskõikseid!" (Nr. 2, lk. 74.) Nõnda siis heaendeliselt ei ole keegi nimetanud meie kolme passionaari fanaatikuks. Isegi Antoni otsust ootab ja kommenteerib külarahvas sõbraliku huviga. Võib-olla ainult Lembitu annab Vellole midagi sellist mõista, aga delikaatselt, ainult hoiakuga, ja Hindrey *karutembud* oli rohkem naljatemp.

Metsanurga kangelased ise tegutsevad igatahes kooskõlas imperatiiviga *ole see, kes sa pead olema*, s. o. etnilise tekke ja tõusu faasi juhtprintsiibiga.

MART KIVIMÄE

LUULETAJAFILOSOOF JA MUSTRÄSTALAUL

Bertolt Brechti mälestuseks

Vitaalsuse ja mortaalsuse dialektika laulik Bertolt Brecht suri Berliinis 14. augusti kesköö1 1956 ning maeti sealsamas 17. augusti hommikul filosoofiliste dialektikute Hegeli ja Fichte vahetusse kalmulähedusse. Armastus ja surm on luule ja filosoofia püsivad teemad või isegi lähted, teemadena aga pole nad eriti luuletajafilosoofile igavesed tavamõttes, vaid eelkõige üldistusvõimeliselt isiklikud. Hegeli tegelikkusedialektika sündis juurdlemisest armastuse olemuse üle, tema filosoofias kui mitte esmajärgulist, siis väga tähtsat osa mängiv surma idee viljastas eksistentsialismi variante. Brechti lõplikkusemõtestust ei jätnud rahule surma nürinematu vai, nagu „peaaegu igaüks" armastas temagi maailma, mis kellelegi „mitte kui midagi ei võlgne". Kujuteldava rahu sümboliks lakkamatus olemistülitsuses jäi pärast Kleisti ja Stalini preemia laureaadi lahkumist vahest üksnes hiina maskide maailm tema töötoa seinal. Tänaseid pärandivaidlusi Brechti vaimu ümber ette aimamata, nägi ta juba enne lõppu end olevat teel sinna, kus „viimse seltsilisena istub meie vastas Eimiski". Kas võitleva humanisti kurbus oli saatusele alistuva poeedi luigelaul?

„Brecht on surnud. Brecht peab elama." Niisuguse pealkirjaga või selletaolise põhitooniga artikleid ilmus sotsiaalse ja poliitilise murranguperioodi „1989/91" ajakeerises ning järellaineis. Arutati niihästi kahjurõõmsalt kui ka murelikult, kuidas küll Brechti looming uue aja esteetiliselt ja ideoloogiliselt üle elab, sest kunstilooming oligi tema päevapoliitika. Saksamaa taasühendamise järgses kriitikasituatsioonis oli mõnikord vaja meelde tuletada, et Brecht on siiski olnud pärast Shakespeare'i ja Schillerit enim mängitud dramaatik ja et ta on samuti olnud arvestatav koolilektüür mõlemal Saksamaal. Brechti matustele sunnitult hilinenud Peter Suhrkamp kirjastas teda Läänes autentselt, kuid õigeaegselt kohalviibinud Sotsialistlik Ühtuspartei kustutas Idas tema stroofe.

Brecht ise armastas ühiskondlike liikumiste puhul rõhutada nende vastuolulisust ehk „ebapuhtust" ja luuletajana oli talle kogu maailm tegelikult „ebapuhas riim", kus lahkujale heidetakse järele kolme peotäie asemel kaks peotäit mulda. Brechti ennast parafraseerides võib kindlasti öelda, et aeg, „tema aeg", „mis oli talle antud maa peal", läks tõepoolest mööda süngetel aegadel, tema ajateadvus oli aktuaalselt kaasaegne ja mitte tagantjärele historiseeriv.

Interpreteerijaile on juhtum nimega Brecht ühtlasi klišeede ohver: iroonik ja küünik, humorist ja nihilist, ellusuhtumiselt hedonist ning poliitvaadetelt stalinist. Kunstniku vastutus, üleastumine temale kui surelikule lubatud piiridest, mis meie kogemuse järgi kuuluvad inimliku olemasolemise ja kooselamise tingi-

muste juurde ning millel väga paljus rajanebki meie osavõtlikkus või tõrjuvus inimeste vastu, on küsimusena sellegipoolest tähtis. Vääriks tegelikult vaeva sellest aspektist võrrelda kahte suurt kunstnikku või ka sügavusekompijat erinevate fašismide teenistuses, uurida veel kord kunstilise tõe ja poliitilise eetika paradoksset vahekorda. Näiteks Brechti ja Céline'i puhul, nagu seda on juba tehtud Brechti ja Poundi kõrvutades. Kui kaugel on siis inimese aitamine tema põlgamisest, abistav käitumine viletsuse äratundmisest nii Brechti võõritusteatris kui Céline'i arstipraktikas, nende pagulaskunstis ja põgenemistes üle igasuguste piiride „neutraalsele maale"? Headuse kiusatus võib juhtida halvale teele, panna ekslikult lootma, valesti otsustama ning kurjaga liituma. Lõpuks oli Brecht sellest ka iseenda suhtes satiiriliselt teadlik, muidu poleks ta kirjutanud seda postuumselt avaldatud kuulsat verdikti „heale inimesele": „Me teame / Sa oled meie vaenlane. Seepärast me tahame sind / Nüüd seina äärde seada. Aga arvestades sinu teeneid / Ja häid omadusi / Hea seina äärde ja sind maha lasta / Headest püssidest heade kuulidega ja sind maha matta / Hea labidaga heasse mulda." Vastupidiselt levinud arvamusele ei kaotanud Brecht „halvale teele" sattudes siiski kaugeltki oma luuleandi, tema viimaste elupäevade surmapoeesia oli ja on kõike muud kui vaimude needus või jumalate kättemaks. Miski ei teinud teda hulluks, enda uputajaks või poojaks („Torm" III, 3), jumala juurde jõuda igatsevate luikede surmaeelse laulu („Phaidon" 84) asemel on temal lahkumisekvivalendiks inimeste mahajätmisel meelt kergendav musträsta varahommikune laul.

Võimalik, et luuletaja „mina" on tema luules kõige ehtsam eksistentsipunkt ja mitte lihtsalt kirjandusliku instrumentaariumi rakendusviis, seega mitte üldomaksvõetud triviaalsus, vaid ülim enesekohasus. Brecht kasutab oma luules poeetilise endakõnetluse juhtudel suhteliselt harva „mina"–vormi. Luuleteose „mina"-vorm, nagu sellele on Brechti tõlgendamisel ka tähelepanu juhitud, tuleb tal esile just eksistentsi raskuspunktides, eriti surmaga seoses: näiteks ema surma puhul ja enda surma eel. Niisiis kõige tugevama sideme, nimelt kaotussideme kujul, mis ei lase inimest kunagi päriselt lahti, vabaks ega priiks. Kaotusest tulenev inimese üksildumine näib üldse olevat selline olukord, kus enam ei tänata ega jäeta hüvasti, sest see on jõudmine piiripunkti, kust „mina" võib ulatuda ainult „teise" puudumisse. Alles, järele ja üle jääb siis üksnes see, mis on mõttes ning toidab mõtte kõnet iseendaga, teisisõnu mõtlemist, „mina"–väljundit. Iseenda surmale mõtlemine tähendab Brechtil ennekõike oma „mina" puudumisele elumaailmast, kus sellel oli mõte, samuti teatava mõtte andmist. Eluprotsess pole Brechtil mingi sihipärane täiustumine, vaid „sündmuste voolus" olles kõigepealt „eksimuste äratarvitamine", seega pidev õppimine, muutumine, arenemine. Öeldes, et „ainult haud ei õpeta mulle enam midagi", pidas ta silmas ka vaimse surma kui õppimisvõimetuse allusiooni.

Tagasivaates Brechti kui luuletajafilosoofi isiksuse arenguteele võib nüüd juba uurimusliku teadmise varal määratleda ühtlasi tema filosoofiliste kiindumuste kontsentrid sõnaga „klassikaline": hiina filosoofia, saksa idealism (Kant ja Hegel), mõtlemise revolutsioon (Nietzsche ja Marx). Neomarksistliku

mõttesuuna haruteedele viis Brechti aga eelkõige Karl Korschi ja Walter Benjaminiga sõlmitud peaaegu elufilosoofiline sõprus, esimene oli antileninistliku hoiakuga modernne marksist, teine aga pigem ebamarksistlike müstikukalduvustega varane postmodernist. Luuletuses „Põgenik W. B. vabasurma puhul" on Brecht mõjuvõimsalt esitanud „piiri"–kujundi dualismi: kui inimeste poolt tõmmatud ja valvatud riikide ning maade piirid on ühtaegu põgenemispiirid, kust ei pääse üle vabadusse, siis saab oma vabadust säästa üleminekuga loomulikust elu ja surma vahelisest piirist („Lõpuks ületamatule piirile aetuna / Olevat sa, räägitakse, ületatava piiri ületanud"), vabasurm on „piinatava keha" inimõigus. Materialistlikus mõttetraditsioonis, mida Brecht jaatas, on alates antropoloogilise materialismi avastusest, et „kehas–olemine" on ühtlasi „maailmas-olemine" (Feuerbach), vahest kõige rohkem enne eksistentsifilosoofiat rõhutatud inimese subjektiivsuse, kehalisuse ning maailmakuulumise konkreetset ühtsust. Uus poliitiline sajand tõi aga sellesse maailmas olemisse ka uue „piir"–situatsiooni, mida Brechti sõnadega võiks nimetada „väsimuseks jälitamisest". Rahulikkus või stoilisus, mis on Brechti juures märgatav sõprade „kaotusnimestike" koostamisel ja talle omistatud talitsetud meelega tulevasse „enesepuudumisse" suhtumisel, ei ole siiski üksnes selline „üldise kõlbluse vaikne kultus" (Burckhardt), nagu on omaseks peetud hilisantiigi filosoofidele. Kuidas leppida teiste edasielamisega, kui sind ennast ei ole, polnud Brechtile antiikne, vaid moodne küsimus, mille puhul elementaarne teadmine, et elu lõpeb surmas, esineb väga mitmeti sotsialiseeritud vormides.

Brechti leinates meenutati, kuidas ta oli põlise maksiimi, mille järgi keset elu ümbritseb meid surm, sõnastanud ümber kaasaegseks ütluseks, et keset surma haarab meid elu. Üks tema viimaseid luuletusi, mis veel nelikümmend aastat tagasi polnud tuntud ja millega hiljem on korduvalt lõpetatud tema luulevalimikke, annab Brechti surmakäituse kui isikliku surma talutavaks käsitlemise interpretatsiooniks sobiva võtme. Tegelikult ei saa seda luuletust enam üleni uudselt interpreteerida, kuid vaatepunkti pisut vaheldades võib ka näidisinterpretatsioonile tuginedes lisada mõne nüansi.

„Kui ma Charité valges haigetoas / Vastu hommikut üles ärkasin / Ja musträstast kuulsin, teadsin ma / Seda paremini. Juba pikemat aega / Ei olnud mul enam surmahirmu. Sest ju midagi / Ei või mul iialgi puududa, eeldusel / Et ma ise puudun. Nüüd / Õnnestus mul rõõmu tunda / Kogu musträstalaulust ka pärast mind."

Võib tõesti öelda, et omamoodi näidisinterpretatsiooni ja mitte lihtsalt järelkommentaari on sellele luuletusele andnud sotsiaalfilosoof Iring Fetscher ning seda tõlgendust on taastrükitud viiel korral, kirjanduse, meditsiini ja filosoofia väljaannetes, viimati interdistsiplinaarses kogumikus „Surma perspektiivid" (1990). Kas on mõtet tõlgendada luuletust juba sellest tehtud interpretatsiooni tõlgendamise vahendusel, jõudmaks uue tõlgendusringini?

Näidisinterpretatsiooni põhijooned on lühidalt kokkuvõetuna järgmised, enda lõplikkuse aktsepteerimisele suunatud mõttefiguurid, millest ilmneb, et surma ei tee Brechtile talutavaks mitte tulevane ühiskondlikult uus („sotsialistlik

progress"), vaid alatine looduslikult sama („musträsta laul"). Brecht õpib enda lõppu omaks võtma sedamööda, kuidas ta ise vabaneb omamise vaimust, mis määrab tänapäeva ühiskondliku inimese suhte oma kehalise eluga. Võimelisena rõõmu tundma musträstalaulust „ka pärast mind", on ta võimeline omakasupüüdmatult rõõmustama teiste pärast, kes tulevikus elavatena samuti musträstast laulmas kuulevad. Taevariik ja tulevikuühiskond on sellelt seisukohalt niisiis säärase hoiaku näited, kus inimene tõrgub endale oma lõplikkust täielikult tunnistamast, ta tahab omada pidevas ootuses või rahuldamatuses, passiivtarbimises, mõttepuuduses. Elu mõtestamine loovtegevuses leevendab surma talumatuse mõtet, Brecht ei näi tundvat surmahirmu, sest temas pole omamistahtest ajendatud olemiskadedust ega põlvkonnakonkurentsi.

Interpretatsioon on käesoleval juhul ka tõlgendaja sotsiaalhumanismi peegel. Kuid Brechti luuletuse tagaplaanil on veel surma radikaalsus, sest sellises olukorras on inimene absoluutselt aitamatu, Brecht näib otsivat ka inimestevälist kindlust. Brecht elas paljude iidolite all, kuid ta ei surnud ühegi ebajumala nimel. Temast jäi maha teiste ideoloogiline religioon, tema enda kaaslaseks sai filosoofiline usk, milles sisaldub alati kahtluseiva, kas õnnestubki „maailma meile lõpuks koduselt sisse seada", nagu ta ise kõigest hoolimata küll lootis. Brecht ei elanud selle ajani, kus praegu elavate interpreteerijate arvates oleks temagi löönud kõikuma lootuses, et tulevikus saab keegi veel kuulda musträstalaulu haiges elusfääris.

TEO ARVUSTAMINE

„Uni Jeruusalemmas. Valik heebrea luulet. Koostanud ja tõlkinud Kristiina Ross".
„Hortus Litterarum & Aviv", Tallinn, 1996. 380 lk.

Ränk on arvustada teise inimese tegu; pole teada, kas ta rõõmustab või pahandab. Veel raskem on arvustada haritud inimese tegu; tema haritus võib rõõmu või pahameelt suurendada. Väga raske on arvustada raamatut „Uni Jeruusalemmas", sest tõlkija Kristiina Rossi näol on tegemist ülimalt kultiveeritud isiksusega, kes on tõlkinud ka nõudlikke prantsuse autoreid, ning heebrea luule antoloogia „Uni Jeruusalemmas" koostamine on vägitegu, millele võrdset ei ole kerge leida. Esimesel pilgul tahaks seda võrrelda Homerose eeposte „Ilias" ja „Odüsseia" tõlgetega, kuid see võrdlus ei pea paika; mulle tundub, et kui tõlkija kord on omandanud Homerose heksameetri, on see tal nõnda kindlalt käe–jala sees nagu rütm errulastud ratsaväehobusel, kes marsimuusikat kuuldes hakkab tahtmatult jalgu pilduma. Kristiina Rossil aga on tulnud tegemist teha suure hulga rütmide, värsimõõtude ja stiilidega. Pigem võiks kujutleda, et Annist, Niit, Hallap, Masing, Semper, Sepp, Torpats, Kleis, Palk, Reitav ja Kurismaa on saanud üheks inimeseks, nii nagu Kristiina Ross on üks inimene, ning andnud välja „Kreeka kirjanduse antoloogia". Aga ka see võrdlus lonkab, sest kreeka kirjanduse antoloogia sisaldab tekste ligikaudu ühest aastatuhandest, Kristiina Rossi mängumaa on olnud kolm korda suurem. Tarvitasin teadlikult sõna „mäng", sest tõlked heebrea keelest eesti keelde näivad olevat tehtud mängleva kergusega; millist tööd ja vaeva nad on nõudnud, seda oskab hinnata kõige paremini see, kellel endal on tulnud tegemist teha vanaheebrea tekstide tõlkimise ja kommenteerimisega.

Antoloogia esimeses osas on toodud tõlkeid **Vana Testamendi luulest.** Vana Testamendi tõlkimine ei ole lõbu; nii palju, kui on tõlkijaid, on ka erinevaid tõlkeid, ning tõlgetega ei olda kunagi rahul. Kristiina Ross on valinud Vanast Testamendist mitmeid väga ilusaid kohti, millest paraku paljud on heebrea teksti mõistmise seisukohalt üpris problemaatilised.

Kohtumõistjate raamatu 5. peatükki, nn. Deboora laulu, peetakse Vana Testamendi üheks suuremaks nuhtluseks üldse — selle laulu 30 salmist on 22 rohkem või vähem ebakindlad, samuti ei ole hõlpus aru saada sündmustest, millest laulus jutustatakse; seepärast võib selle tõlkeid pidada pigem fantaasiaharjutusteks. Raskusi on püütud seletada sellega, et tegemist on ülimalt arhailise tekstiga, mis pandud kirja varsti pärast laulus jutustatud sündmusi; ainult Alberto Soggin arvab, et laul on tekkinud tunduvalt hiljem, IX—VII sajandil e. m. a., ning on kirjutatud teadlikult arhaiseerivalt, kuid laulu koostaja kujutlus arhailisest heebrea luulest pole langenud kokku XX sajandi euroopa õpetlaste teadmiste/kujutlustega, mistõttu viimastel on kohati üsna hall aim sellest laulust.

Nii näiteks salmis 7 (ja 11) esineb sõna, mida Vanas Testamendis

mujal ei kohta ning mille tähendus ei ole teada; vanad tõlked aramea ja süüria keelde (esimestest sajanditest m. a. j.) arvasid selle tähendavat tarastamata maad, erinevalt müüriga ümbritsetud linnadest; kuid kreekakeelne tõlge (III—II sajandist e. m. a.) oletab tähendust „juhid". Seega võib seda salmi tõlkida: „lõppesid / lakkasid põllumehed Iisraelis" või „lõppesid / loobusid juhid Iisraelis". 8. salmi mõistmiseks on võimalusi veelgi rohkem. Salmi esimest poolt saab grammatiliselt mõista nõnda, et kui „Jumal valis endale uusi (inimesi), siis seisis sõda väravais", või vastupidi: „(siis) valiti uusi jumalaid, kui sõda seisis väravais", või „(kui) valiti uusi jumalaid, siis seisis sõda väravais"; et siin esineb Vanas Testamendis ainukordne sõna (nn. *hapax legomenon*) *lāḥem*, soovitavad mõned kommentaatorid selle asemele palju tavalisemat sõna *leḥem* „leib" (mõlema aluseks on tegusõnajuur *lḥm*, mis heebrea keeles tähendab nii taplust kui ka leiva söömist, suguluses olevas araabia keeles aga liha söömist, samuti malevat — ühiseks aluseks on kujutlus tihkusest/tihedusest), ning soovitavad *'āz* „nüüd, siis" asemel lugeda *'ēn* „ei ole" (kirjapildis on „z" ja „n" üsna sarnased tähed). Seepärast saaks seda kohta tõlkida ka: „valiti uusi jumalaid, kui leiba väravas ei olnud". Salmis 14 võib „valitsuskepi kandjaid" sama hästi mõista ka „kirjutuspulga kandjatena", s. t. sekretäridena; sõnavalikut tõlkes tingib viimselt ainult laulu militantne loomus. Salmis 21 tähendab sõna *nefeš* algselt kaela, kurku, hingamist, nii nagu see on Ps 69: „vesi tõusnud mul kaelani"; sel põhjusel poleks lausa vale siin tõlkida: „astu mu võimsa kaela peale" või koguni: „astu võimsasti mu kaela peale".

Et Kristiina Ross on üldiselt langetanud õiged otsused, seda näitab võrdlus mõningate teiste uuemate tõlgetega.

Prohvet Jesaja raamat äratab peale muu tähelepanu seal esinevate haruldaste sõnade hulga poolest; nimelt on Jesaja raamatus 201 sõna, mida kohtab kogu Vana Testamendi tekstis ainult ühel korral, ning harulduste esinemise pingereas seisab Jesaja raamat esikohal (teisel kohal on Iiobi raamat, kuid Js ja Ii pikkusi arvestades on harulduste kontsentratsioon Iiobi raamatus suurem, 145 sõna 1070 salmi kohta).

Jesaja raamatu haruldaste sõnade hulgas on mitmesuguseid naiste ehteasjade ja rõivaste nimetusi, mis paratamatult jäävad tõlkimatuks, sest ei ole teada nende tegelik sisu; paljudel juhtudel saab õnneks sugulaskeelte abiga taastada ligikaudse tähenduse. Lausa selliste sõnade loend on Js 3, 16—24. Nii näiteks on s. 16 sõnajuur *śḳr* ainukordne sõna, kuid selle tähendus on tagatud aramea ja süüria keele najal, kus see tähendab „kõõritama, silmanurgast vaatama"; sõnajuur *ṭff* on *hapax legomenon*, vrd. uusheebrea *ṭfṭf* „tilkuma" ning süüria „võdisema"; *ʿks* on *hap. leg.* oletatava tähendusega „end jalavõrudega ehtima", sest vastav tegusõnajuur araabia keeles tähendab „kokku painutama" ning araabia *ʿikās* on kaameli jalaahel.

S. 17 sõnajuur *śfḥ* on *hap. leg.* (araabia keeles „õhuke olema"), kuid sellest juurest esineb Vanas

Testamendis kahel korral nimisõna „kärn"; sõna *põt* esineb üldse kahel korral, neist ühel juhul on üsna kindlalt tegemist templiustega (Talmudi järgi aga uksehinge auguga), seepärast võiks arvata, et siin tähendab see sõna häbememokki, ehkki mitmed kommentaatorid soovitavad *põt* asemel lugeda *pe'at* „oimulokid"; siiski pole obstsöönsete sõnade kasutamine prohveti kõnes võimatu — kuigi Jesaja tundub ropendava Hesekieli kõrval süütu lapsukesena (vrd. näit. Ho 2,12; Na 3,5; Jr 13,22; Js 47,3).

S. 18 sõna *ᶜekes* esineb üldse kahel korral ning tähendab jalavõru või jalaahelat (Õp 7,22), tegusõnana esines ta salmis 16; *šābīs* on *hapax legomenon* ning tähistab ühest kõrvast teiseni ulatuvat laubapaela; *śaharōnīm* esineb Vanas Testamendis kolmel korral ning tähistab väikesi kuukujulisi ripatseid, mida mehed ja naised kandsid amulettidena/kaelaehetena ning mis võidi ka kaamelile kaela riputada (sõna ise on seoses araabia- ja etioopiakeelsete sõnadega *šahr* ja *śāhr* „kuu").

S. 19 *neṭifōt* „kõrvaripatsid" esineb Vanas Testamendis kahel korral ning tuleneb tegusõnajuurest *nṭf* „tilkuma; ennustama" (viimase tähenduse puhul on tegemist kujutlusega, et ennustaja poetab, „tilgutab" sõnu; mõne kommentaatori arvates aga on mõeldud vahtu, mis ekstaasis oleval ennustajal suust tilgub); „käevõru" on *hap. leg.*, kuid sõna tähendus on tagatud sugulaskeelte abiga; *reᶜālā* „loor" on *hap. leg.*, tegusõnajuur *rᶜl* tähendab aramea ja süüria keeles „õõtsuma, värisema", araabia keeles on *raᶜl* „loor".

S. 20 „diadeem" tuleneb sõnajuurest, mis tähendab „ehtima, toredaks tegema", seepärast võiks see olla lihtsalt mingi ehe, aga et ta esineb Vanas Testamendis 7 korral, kuuludes muuseas preestri ja peigmehe rõivastuse juurde, siis on üsna kindel, et tegemist on mingi peaehtega, olgu see diadeem, turban, kroon vms.; *ṣeᶜādā* on *hap. leg.*, tuleneb tegusõnajuurest, mis tähendab sammumist ning tähistab ketikesi jalavõrude küljes, millega piirati daamikeste sammu pikkust, et see ei läheks liiga mehelikuks nagu moodsatel feministidel; *ḳiššūr* esineb Vanas Testamendis kahel korral ning tähendab vööd või linti, tulenedes sõnajuurest *ḳšr* „siduma"; *leḥašim* on selles tähenduses ainukordne, muidu tähendab sisistamist/sosistamist, manamist/nõidumist; arvatakse, et antud kohal võis olla tegemist tuules helisevate merikarpidega, mida kanti amulettidena.

S. 22 „pidurüüd" tähistav sõna esineb Vanas Testamendis kahel korral; „pealishame" on ainukordne, kuid tegusõnajuur *ᶜṭf* tähendab kahel korral „katma" ning ühel korral „ära pöörama" (vastav araabia tegusõna tähendab „voltima, painutama" ning nimisõna sellest on „kate, hõlst", vastav süüria keele tegusõna tähendab „tagasi pöörduma; riidesse panema" ning samajuureline nimisõna etioopia keeles tähendab „kangast"); „kallis kuub" peaks olema pigem „suurrätt", sest see esineb veel Ru 3,15, kus selline tähendus sobib paremini, ning tuleneb ainukordsest tegusõnajuurest *ṭfḥ* „laotama", mille tähendus on tagatud aramea ja süüria tegusõnajuurtega tähenduses „laotama"; *ḥārṭ* „kuk-

kur" esineb Vanas Testamendis kahel korral.

S. 23 *gillājōn* esineb veel Js 8,1, kus see tähendab siledat plaadikest; kui oli tegemist poleeritud metallplaadiga, siis oli see peegel (nii on seda kohta mõistnud ka vana aramea tõlge, vanas kreeka tõlkes on sel kohal „peen läbipaistev rõivas"); *sādīn* esineb Vanas Testamendis neljal korral ning tähistab linast alussärki, mida kanti ihu peal teiste rõivaste all; *ṣānīf* esineb samuti neljal korral, tähistab mähist meeste või naiste pea ümber ning tuleneb kahel korral esinevast tegusõnajuurest „mähkima"; *redīd* esineb Vanas Testamendis kahel korral, tähistab naiste peent, avarat pealisrõivast ning tuleneb tegusõnajuurest *rdd* „tallama, tampima" (sugulaskeeltes ka „laiaks ja õhukeseks taguma; laiali laotama").

S. 24 *miḳše* on *hapax legomenon*, tuleneb tegusõnajuurest *ḳšh* „raske, kõva olema" ning soengu puhul võib tähistada palmitsetud juukseid; *petīgīl* on *hap. leg.*, ilmselt võõrsõna, mille vanad tõlked on üsna meelevaldsete vahenditega edasi andnud.

Et see tekst sisaldab hulgi ebakindlaid või tundmatuid sõnu, mõjub see nii või teisiti otsekui sõnamaagia. Sellepärast on vist üsna ükskõik, kuidas need haruldused on tõlkes edasi antud — Jesaja tigedust ja sappi on raske vähendada.

Ka **Ülemlaul** kuulub teoste hulka, milles on rohkesti haruldasi ja vähetuntud sõnu. Ühe arvestuse järgi on Ülemlaul kõige suurema uunikumide tihedusega raamat Vanas Testamendis: 26 % selle sõnavarast moodustavad haruldased sõnad. Nende edasiandmisel on tõlked kasutanud erinevaid võimalusi, vahel ka algteksti parandades. Ülemlaulu keelt iseloomustab lisaks see, et täiesti tavaliste sõnade abil antakse julgeid ja väljakutsuvaid pilte, mida tõlkijad pole suutnud adekvaatselt vahendada; selles mõttes on kõik Ülemlaulu tõlked lamedamad originaalist. Olgu siin juhitud tähelepanu mõnele probleemile.

1,7 „hulkudes" on tekstiparandus süüriakeelse tõlke eeskujul; originaalis seisab sõna, mis tuleneb tegusõnajuurest *ʿṭh* „katma, sisse mässima", ning sellele vastavalt on kreekakeelses tõlkes „et ma ei oleks nagu end kinni katnud sinu sõprade karja juures". Kas mõtles kreekakeelne tõlge seejuures hoorale nagu 1. Mo 38,14j?

2,9 *kōtel* „sein" on *hapax legomenon*, tähendus on aramea keele abil tagatud; ka „võre" esineb ainult siin.

2,12 „hõiskamisaeg" võib olla tõlgitud ka „viinapuude lõikamise aeg", sest heebreakeelne sõna *zāmīr* tähendab nii laulu keelpillimängu saatel kui ka viinapuudelt ülearuste võrsete näpistamist (aluseks mõlemale tähendusele on ilmselt kujutlus näppimisest); vanad tõlked on eelistanud kasutada siin just kevadise põllutööga seotud mõistet.

2,13 „valmistab marjale maitset" esineb haruldane tegusõnajuur *ḥnṭ*, mida kohtab veel 1. Mo 50, 2.26, kus mõlemal kohal on juttu Jaakobi ja Joosepi balsameerimisest; sama tähendab araabia tegusõnajuure *ḥnṭ* II tüvevorm *ḥannaṭa*, sellal kui I tüvevorm (*ḥanaṭa*) tähendab viljade küpsemisel nende punaseks minemist;

ka antiikautorid rõhutavad viigipuu viljade värvumist üleöö, pidades seda imeks. Ka samas salmis olev „õis" (esineb Vanas Testamendis veel Ül 2,15 ja 7,13) on vaieldav; on arvatud, et sõna ei tähenda õisi, vaid viljade algeid.

2,17 „Enne kui õhtutuul tõuseb" — tegusõnajuur *pwḥ* tähendab „puhuma" (araabia keeles „valjusti puhuma, lõõtsutama", aramea keeles „puhuma, hingama", süüria keeles „hõngama, lõhnama"); Palestiinas tõuseb tuul kahel korral päevas ning võiks arvata, et mõeldud on hommikut, mil varjud lühenevad ja hääbuvad, kuid enamiku kommentaatorite meelest siiski pärastlõunast jahedat läänetuult, mil varjud pikenevad ja saabub päeva meeldivaim aeg. Mõistatuslik on kohamäärus „Beteri mäed"; see on ajanud segadusse juba vanade tõlgete tegijad, nii et kreeka tõlkes on „õõnete mäed", ladinakeelses „Betheri mäed", süüriakeelses „lõhnaainete mäed" (paralleelne koht Ül 8,14 kõneleb „palsamimägedest"); hiljem on lähtutud sõnajuurest *btr* „ära lõikama" ning mägedes püütud näha „lahutuse mägesid", mis lahutavad armastajaid üksteisest, või arvatud, et kujund viitab lohule tütarlapse rindade vahel (ühe kommentaatori meelest on siin peetud silmas häbemekinku).

4,2 sisaldab mitmeid haruldasi sõnu: „ära lõikama, pügama" esineb Vanas Testamendis veel 2. Ku 6,6; „pesemiskoht" esineb veel Ül 6,6; „kaksikuid kandma" esineb samuti veel ainult Ül 6,6.

4,4 *talpijjōt* on *hapax legomenon*, mida on püütud seletada sugulaskeelte abiga; vanemal ajal tõlgiti see „kindlustuseks", lähtudes akadikeelsest sõnajuurest *labū* „kindlustama"; viimasel ajal ühendatakse see araabia tegusõnaga *lafa'a* „ritta panema", s. t. torn on „ridadena ehitatud", kivid on astanguliselt või kihtidena laotud. Ühe kommentaatori meelest tuleb sõna lahutada kaheks ning lugeda *tēl pijjōt* „suude küngas" (sest juba Talmud on mõistnud seda kui „küngast, mille poole pöörduvad kõik suud"), nõnda kui prantsuse keeleski sõna *mamelon* „nisa" tähendab nii naise rinda kui kinku; seega torn on kael, rinnad on müürieendid, mida torn kaitseb. „Turvis" *šeleṭ* on ebakindel sõna (tegusõnajuur tähendab sugulaskeeltes „karm, äge, võimukas olema", ning siit tuleneb ka araabiakeelne *sulṭān* „valitseja"), Hs 27,11 järgi rippusid need müüril; tõlgetes peamiselt kas „nooletupp" või „kilp" (süüria tõlge on otsustamisest kõrvale hiilinud ning teinud sellest väliselt süüria keele laadse sõna *šalṭā*).

4,8 tegusõnajuur *šwr* tähendab ka „vaatama, alla vaatama", seepärast võiks tõlkida „Vaata alla Amana tipult...".

4,9 algul seisab tegusõnajuur *lbb*, mis esineb kahel korral Vanas Testamendis; Ii 11,12 tähendab see üsna kindlalt „tarkust saama" (ning on seoses sõnaga „süda", mida peeti tarkuse asupaigaks), siin aga peaks see sõna tähendama viimse arunatukese kadumist, kui ta samuti tuletada sõnast „süda"; võimalik on seostada see sõna ka araabia tegusõnaga *labba* „kuklast kinni võtma; köit ümber kaela panema", ning keskaegne juudi eksegees on nähtavasti sellest läh-

tunudki, mõistes seda sõna „aheldamisena".

4,13 on üks salapärasemaid sõnu Ülemlaulus, sest „võrse" *šelaḥ* tähendab õigupoolest „väljasaadetut"; mingi käsirelva, arvatavasti viskoda tähenduses esineb see näit. Ne 4,11; 2. Aj 23,10; 32,5; ebakindel on sõna tähendus Ii 33,18; 36,12; Jl 2,8; ligilähedane sõna esineb mitmuses Js 16,8 ning tähendab „vääte"; Ne 3,15 tähendab *šelaḥ* „veejuhet, kanalit", ning sellele vastavalt ka üks uus ingliskeelne tõlge kõneleb siin tütarlapse hurmavatest „õõnsustest".

5,2 „kiharad" esineb veel ainult Ül 5,11, kuid tähendus on tagatud süüria ja araabia keele najal.

5,4 on nähtud vägagi erootilises valguses, sest sõna „käsi" tähendab heebrea keeles ka mehe suguliiget, ning *ḥōr*, mis on üsna üldist laadi sõna augu jaoks, võib erootilises kontekstis tähendada ka vagiinat.

5,6 „Mu hing oli hull tema sõnadest" — sõna-sõnalt „mu hing läks välja tema sõna/asja pärast". Siin on midagi veidrat, sest „tema (= noormehe) sõna pärast" oleks mõttetu, tütarlaps alles ju vastas talle peaaegu pilkavalt; „tema asja pärast" (heebrea keeles tähendab *dābār* nii „sõna" kui „asi"), s. t. „tema pärast" oleks aga luuleteksti jaoks liiga proosaline sõnastusviis; seepärast võtab enamik kommentaatoreid siin appi araabia sõnajuure *dbr* „selga pöörama; põgenema", ning siis saaks sellest: „ma jäin hingetuks tema lahkumise pärast", mis ilmselt sobib.

5,7 *redīd* „sõba" esineb veel ainult Js 3,23, seal on see tõlgitud „suurrätt".

5,10 „särav ja jumekas" — sõna-sõnalt „valge ja punane".

5,11 *taltallīm* on *hapax legomenon*, sellel puudub rahuldav heebrea etümoloogia ning tähendus ei ole teada; seda on püütud seletada kui reduplitseeritud sõnatüve *tēl*, seega „kink kingu kõrval", mis peaks väljendama pilti lainelistest juustest; akadikeelne sõna *taltallu* tähendab datlipalmi puhmjat õisikut ning nõnda on seda mõistnud siin ka vana kreekakeelne tõlge.

5,13 „lõhnavad kuplid" — *merḳāḥīm* on *hapax legomenon*, kuid tegusõnajuure *rḳḥ* „salvi segama" varal on üsna kindel, et tegemist on vürtside või lõhnaainetega. Hämaram on selles ühendis sõna *migdelōt* „tornid"; et selle sõna taustaks heebrea keeles on mõiste „suur olema/suureks saama", on kreeka tõlge mõistnud seda partitsiibina (*m-* on tihti partitsiibi tunnus) ning tõlkinud „kasvavad vürtsid". Nõnda seletab seda kohta ka enamik kommentaatoreid.

5,14 *ʿešet šēn* on arusaamatu; kindel on ainult, et tegemist on luuga. Vana süüriakeelne tõlge annab selle edasi sõnaga „kunstiteos"; uusheebrea keeles tähendab *ʿešet* metallikamakat. Seepärast on tihti pakutud tõlkevasteks „piece of ivory" vms. Et kõhtu (heebrea sõna tähendab küll „sisikonda") võrreldakse elevandiluust „plaadiga", on vist tingitud sellest, et Vanas Testamendis ühel korral esinev tegusõnajuur *ʿšt* tähendab „sile, libe olema".

7,1 „Mahanajimi tantsu" kohta on kommentaatorid andnud erinevaid seletusi; kohanimena mõistmise vastu kõneleb grammatilise artikli kasutamine, seepärast on selles

nähtud kas pruudi mõõgatantsu (*maḥanājim* on duaali vorm sõnast „sõjaleer"), nii nagu seda tantsiti hiljaaegu veel araabia pulmades, või, lähtudes sõna duaali vormist, on oletatud, et pruut tantsis kahe pealtvaatajate leeri vahel.

7,2 *ḥammūḳē* on *hapax legomenon* ning tuleneb tegusõnajuurest *ḥmḳ* „ära pöörama" (Ül 5,6), seetõttu võiks see tähistada mingit pööramisliigutust; nii on seda mõistnud vana kreekakeelne tõlge ja hulk kommentaatoreid, kes tahavad siin näha tantsiva pruudi ülistamist. Kuid on võimalik, et ülistatakse pigem puusi endid, mitte nende liikumist. „Kaelaehe" on sõna, mis esineb Vanas Testamendis ainult kahel korral, kuid nõnda on seda mõistnud juba vanad tõlked.

7,3 *šōr* tähendab niihästi nabanööri kui naba, nii nagu ka *omphalos* kreekakeelses tõlkes; *'aggan* esineb Vanas Testamendis veel kahel kohal ning tähendab „liud, kauss"; *sahar* on *hapax legomenon* ning enamik kommentaatoreid mõistab seda „ümarana" (sellele viitab sõna tähendus uusheebrea keeles, samuti rabiinliku kirjanduse *'aggan hassahar* „kasvav poolkuu"); *mezeg* on aramea laensõna ning tähistab veega segatud veini. Paljud kommentaatorid ja tõlkijad leiavad, et naba ei saa võrrelda kausiga, ning seostavad heebrea sõna *šōr* (tegusõnajuurest *šrr*) araabia sõnaga *sirr* „varjatud/salajane (kehaosa)". Tõenäoliselt ongi mõeldud tütarlapse „varjatut", sest kogu selles kirjelduslaulus loetellakse neiu võlusid alt ülespoole: jalad, kintsud, *šōr*, kõht, rinnad, kael, nina, silmad. Iga mainitud kehaosa kirjeldatakse mõne võrdluse abil, antud juhul: „Su vulva on (nagu) kuukujuline kausike, ärgu puudugu seal segatud vedelikku"; sõna *mezeg* võib aga tähendada ka „väljavalamist", seepärast on õigustatud pidada seda siin spermaks (vedelikku vulvas mainitakse ka teiste semiidi rahvaste armastusluules).

7,5 peaks seisma: „Su nina on nagu Liibanoni torn..."

7,6 on „juuksed" väljendatud sõnaga *dallā*, mis esineb veel Js 38,12, kus see sõna tähendab lõimelõngu; siin käib see tütarlapse pikkade juuste kohta. Aga mida tähendab *rehāṭīm*? Kolmel ülejäänud kohal Vanas Testamendis tähendab see sõna „veekünad" ning mitte kunagi juukseid. Mõned vanad tõlked on seostanud kuninga ja purpuri, seega lõimelõng, „kuninga purpur" oleks seotud kinni *rehāṭīm* külge, ning sel juhul tuleks arvata, et need ei ole veekünad, vaid mingi kangastelgede osa.

8,6 „jumalik tulelõõm" on *hapax legomenon*, enamiku kommentaatorite meelest liitsõna (seega väga haruldane nähtus, sest semiidi keeltes tavaliselt liitsõnu ei moodustata), mille lõpul seisab jumalanime JHWH lühivorm, seega „JH leek"; sõna ise esineb Vanas Testamendis kahel korral ning on arvatavasti aramea liite *ša-* abil tuletatud tavalisest heebrea sõnast *lahab* „leek".

Vana Testamendi tõlkimine ei ole kuigi suur lõbu. Hilisema, keskaegse heebrea luule tõlkimine võiks kujuteldavasti olla suurem lõbu — juhul kui selle tõlkijal on soodumus tegelda tülikate või võimatute asjadega. Mitte et tegemist oleks

keeleliste või tekstoloogiliste raskustega (kuigi pijjutide keelt on väljaspool Iisraeli ilmselt üsna vähe uuritud), vaid et tõlkija seisab raske otsustamise ees: kas anda edasi luuletuse sisu või püüda säilitada selle vorm. Mõnel juhul on vormi täiesti kindlalt võimatu edasi anda; nii näiteks on Jehuda ben Šelomo al-Ḥarizi (umb. 1170—1235) makaamades luuletus, milles vahelduvalt kasutatakse heebrea, araabia ja aramea keelt, kusjuures kõik need on riimi pandud, või kiri, mida on võimalik mõttekalt lugeda eestpoolt tahapoole ning tagantpoolt ettepoole — esimesel juhul sisaldab see taevaniulatuvat kiitust rändlauliku heldele metseenile, teisel juhul sõimu selle kitsiduse pärast. Või siis leidus araabia luuletajate hulgas — et tegemist on araabia luulega, pole siin oluline, sest keskaja juudi luule on vormide osas väga palju omandanud araablastelt — mehi, kes kirjutasid oma teosed, vältides seejuures täppidega tähti (araabia tähestikus on 28 tähemärgist 15 varustatud mitmes kombinatsioonis punktikestega, selleks et sarnaste tähekujude vahel vahet teha), või kes eluaeg hoidusid tarvitamast sõnu, milles oli sisisevaid häälikuid (mida araabia keeles on suhteliselt palju). Samuti võidi kasutada sadade värsiridade ulatuses ühte ja sama riimi, mis juhul, kui see oleks tõlkes edasi antavgi, teeks meie maitsega (või maitselagedusega) lugejale luuletuse surmavalt igavaks. Neile raskustele lisanduvad meetrilise skeemi raskused; nii on Ḫalīl ibn Aḥmadi järgi araabia luules tarvitusel 8 värsijalga, mille arv koos tuletistega ulatub 127-ni; põhiliste meetrumite arv on 16, koos variantidega aga 56, lisaks nendele veel mitmed harva esinevad meetrumid. Tõsi küll, heebrea luule ei ole kasutanud ära kõiki neid rikkusi, kuid seegi, mille heebrea luule tarvitusele võttis, on enam kui küllaldane, et panna tõlkijaid peast karvu kitkuma. Küllap aga kitkusid karvu ka keskaegse Hispaania juudid. Araabia luule vormide omaksvõtt ei läinud libedasti, sellel oli vastaseid ning see võis esialgu valmistada raskusi ka luuletajaile endile.

Üht eelist pidid juudi luuletajad küll kohe märkama: teemade ja motiivide võrratult suuremat rohkust kui araabia luules. Traditsioonilist araabia luulet iseloomustab teatavate motiivide üha ja uuesti korduv teisendamine — muidugi väga mõistuspärane tegevus, mis pidi kõditama gurmaanliku asjatundja maitsenärvi. Sellise luule kohta on üks arvustaja öelnud: „Was geleistet wird, ist eine Gehirnmusik. Dennoch war dies für die Zeit- und Sprachgenossen Musik." Nii võidi väljendit „nooruse jõud tormab nagu ratsu" teisendada „nooruse ratsuks" või võidi põskede võrdlus roosidega („põskede roosid") pöörata ümber ning võrrelda roose inimese põskedega. Koostati metafooride katalooge, et aidata luuletajatel konventsioonides püsimist; nii näiteks Ibn al-Kattānī (Ibn Gabiroli kaasaegne Cordobas ja Saragossas) „Võrdluste raamatus" on peatükkide kaupa toodud võrdlusi teemadel nagu taevas, tähed, päike ja kuu; kevad ja lilled; roosid; nutmine; maailmapõlgus ja mõte surmale jne. Luuleõpikutes leidsid laialdase koha sõnamängud, antiteesid, hüperboolid,

hendiadüoinid (näit. „lubama ja keelama“ selle asemel et öelda „käsutama“), paranomaasiad ning *murakkab*'id (sõnamäng, nii nagu kuulus saksakeelne „Eifersucht ist eine Leidenschaft, die stets mit Eifer sucht was Leiden schafft“ ning mida muide Friedrich Rückert oma al-Ḥarīrī makaamade tõlkes on võrratult osanud edasi anda). Tulemuseks olid sellised vormitäiuslikud luuletused nagu al-Ḥalladži värsiread (millele eesti luules on lähenenud ainult Uku Masing):

Uqtulūnī jā thiqātī
inna fī qatlī ḥajātī
wamamātī fī ḥajātī
waḥajātī fī mamātī...
(„Tapke mind, oh mu sõbrad,
sest tapus on mu elu.
Ning surm on mu elus
ja mu elu on surmas...“),

kuigi see oma lihtsuse tõttu pole ehk sobiv näide illustreerima keskaja araabia värsiseppade õpetusi.

Nagu öeldud, jäi heebrea luule vormivõtete poolest araabia luulest vaesemaks; selle eest oli heebrea luuletajatel võimalik toetuda pikemale luuletraditsioonile ning Vana Testamendi kirjandusega antud teemade ja motiivide mitmekesisusele. Sel kombel sattus heebrea luule mõjukate pooluste vahele: ühelt poolt uudsete vormide rikas arsenal, teiselt poolt ülirikas sisu, mis kutsus end üha uuesti sõnadesse panema. Nende pooluste pingeväljas paiknebki keskaegne heebrea luule.

Esialgu ammutas heebrea luule kirjalikust ja suulisest traditsioonist. Kindlasti leidub suulist traditsiooni kajastavas Talmudis mitmeidki luuletusi; ent kes tunneks meie maal piisavalt Talmudit, et osata sealt midagi välja valida?! Juudi usu praksis on luulega tugevasti läbi põimunud, olgu tegemist koduste liturgiliste toimingutega, nagu näiteks paasapüha õhtusöömaaeg, kus lauldakse hümne ja palveid „Ki lo na'e, ki lo ja'e“, „'Adir hu'“ jt., laule „Ḥad gadja'“ („Üks kitsetall“, kelle murdis kass, kelle tappis koer, kelle lõi surnuks kepp, mille põletas tuli, mille kustutas vesi allikast, mille jõi tühjaks härg, kelle tappis lihunik, kelle surmas surmaingel, kellele tegi lõpu Püha, olgu Ta kiidetud) ning „'Eḥad, mi jodeaᶜ“, või jumalateenistustega sünagoogis. Sünagoogi jumalateenistustes oli kindel koht pijjutidel. On tore, et Kristiina Ross on eestindanud pijjutiluule klassikute Jannai ja 'Elᶜazar be-Rabbi Ḳalliri tekste, kuigi viimaselt oleks võinud seista antoloogias ka esinduslik „Maᶜaśe 'elohim va'adam“ („Jumala ja inimese teod“). Ma ei tea, kui palju on Jannai luule tekste publitseeritud; üht-teist oleks ilmselt olnud leida A. Murtoneni raamatutest „Materials for a Non-Masoretic Hebrew Grammar“, võibolla ka avaldamiseks sobivat.

Hispaania juudi luule lehekülgede lugemine (kahju, et neid nii vähe oli!) tekitas raamatu suurima „ah!“-elamuse. Mõeldavalt parimal kombel on eestindatud Šemu'el Hanagidi „Ju kiirelt koju tõttab mees“, Šelomo Ibn Gabiroli „Mu patud, oh mu Jumal, anna andeks“ ja „Nutust mu kurk kähe on nii“, Moše Ibn Ezra „Mees, emba kaunitaril rindu öis“, Jehuda Halevi „Jääb süda mul itta“ ning Rooma Immanu'eli

„Kui mehe sain, sest peagi aastaid saab kaks“ — arvestades raskusi, mida keskaegse heebrea luule tõlkimine valmistab. Kristiina Rossil on õnnestunud anda edasi luuletuste algupärast vormi, muutumata seejuures koomiliseks või kohmakaks. Võib kujutada ette, et enamik vormitäpsust taotlevaid tõlkeid kipub just selle all kannatama. Muidugi oleks võinud antoloogia see osa mitu korda mahukam olla (mis sest Vanast Testamendist ikka tõlkida, võõrkeeltes on olemas igasugusele maitsele vastavaid tõlkeid, liiati ei olda tulemusega kunagi rahul), sest selle perioodi luule on kauniduse poolest mu meelest ületamatu kogu heebrea kirjanduse ajaloos ning see aeg on toonud esile hulgaliselt väljapaistvaid luuletajaid. Hispaaniast oleksid võinud olla esindatud veel Josef Ibn Abitur, Moše Hakohen Ibn Gikatilla oma luuletusega „Naḥamu, naḥamu, ʿammi“, mõni Abraham ben Me'ir Ibn Ezra luuletus, Jehuda ben Šelomo al-Harizi, Mešullam ben Šelomo da Piera, Šem Tov ben Josef Ibn Falaquera, Šelomo ben Re'uben Bonafed, Itaaliast Mešullam ben Kalonymos oma luuletusega „Ge'ulla“ ning nii mõnigi teine veel. Väga oleks tahtnud tõlgete hulgas näha Ibn Gabiroli filosoofilist poeemi „Keter malchut“, mille kohta on hinnanguks kas või see, et see on võetud sefaradi juutide Lepituspäeva liturgiasse. Üleminekuperioodist uuema aja luulele oleks võinud tutvustada Moše Ḥajjim Luzzattot Itaaliast ning võib-olla ka Naftali Herz Wesselyt Saksamaalt, keda XIX sajandi luuletajad pidasid oma õpetajaks.

Antoloogia viimases osas on esitatud valimik **uusheebrea luulest.** Pisut enam kui sajal leheküljel on püütud kujutada heebrea luule arengut viimase saja aasta jooksul. On selge, et see ülevaade on mahu tõttu puudulik, kuid samuti saab selgeks, et tegemist on väga rikka ja mitmekülgse luulega. Olles antoloogia kahe esimese, ülimalt raske osaga edukalt hakkama saanud, on tõlkija n.-ö. professionaalse vilumusega vahendanud mitut laadi tundehoiakuid ning maailmanägemisi väljendavaid luuletajaid, kes on kasutanud konventsionaalsemaid või nihilistlikumaid kirjanduslikke vorme.

Vormilt — ja sisult — on väljapaistvalt eestindatud H. N. Bialiku „Linnule“ ja „Teie laastatud südamele“, Š. Tšernihovski „Kotkas! Kotkas sinu kohal!“, A. B. Jitshaki „Üksildased ütlevad“ ning N. Altermani „Leidlaps“. Selle osa tõlgetest tahaksin tõsta eriti esile Tšernihovski mainitud luuletust, kus tõlkija nähtavasti on saavutanud adekvaatsuse piiri (või loonud luuletuse kongeniaalselt nii, et ei aimugi, et tegemist on tõlkega). Jitshaki luuletuse „Üksildased ütlevad“ viimases värsireas tuleks minu maitse järgi vahetada lausepooled ning ka verbiajad: „Seitset teed pidi lahkume, saabunud ühte rada“, aga see oleneb muidugi sellest, mida pidada tähtsamaks, kas saabumise või lahkumise mõtet (tegusõna *plg* hitp. impf. tuleks aga küll tõlkida tulevikuliselt „lahkume“).

Mõjukad on J. Ratoši „Hinge“, Altermani, Tšernihovski ja Bialiku luuletused; lihtsate vahenditega on kuuma kevadpäeva meeleolu

mõjukalt edasi antud L. Goldbergi luuletuses „Nisanikuu hamsin". On tunda, et tegemist on autoritega, keda ühendab omaette kultuuritaust, selline, mida tänapäeval vaevalt enam kusagil leida on, kõige vähem Ameerikas, mille mõju alla Iisraeli majandus ja kultuur pärast sõda sattusid.

Jõulised ja meeldejäävad on mitmes sõjaväes (Briti ja Iisraeli) ning mitmes sõjas võidelnud, verd, inimlikku armetust ning ideaalide purunemist näinud A. Gilboa ja J. Amihai luuletused. Amihaid on praeguseks ajaks tõlgitud 35 keelde; enne eestikeelseid tõlkeid avaldati tema luulet bulgaaria ja albaania keeles.

Mõttetihedat luulet pakuvad antoloogias Dan Pagis ning Natan Zah. Zahi „Kuidas saab olla, et üks täht" on näide selle kohta, kuidas minimaalsete vahenditega on võimalik väga palju korda saata. N. Zah ning proosakirjanik Abraham B. Jehošua, mõlemad muide Haifa ülikooli kirjandusprofessorid, arvati 1995. aastal Iisraeli riikliku preemia vääriliseks.

Huvitavaks võib pidada A. Šabtai ja M. Wieseltieri luuletusi. Võimalik, et sellelaadseid on tänapäeval täis kogu luuleilm, kuid see ei vähenda nende väärtust ega sea kahtluse alla nende õigustatust luuleantoloogias. Antoloogia ei oleks ka täielik, kui sealt puuduksid naisluuletajad J. Valah ja L. Ajalon, poliitilist luulet esindav J. La'or ning „alternatiivset" seksuaalsust harrastanud H. Leskli; tähendab ju sõna „antoloogia" algkeeles lillekimpu, kuhu ei valita lilli lõhna- ega värviilu järgi, vaid nii, et oleksid esindatud paljud erinevad lilled.

Raamat on varustatud üsna pika ja instruktiivse sissejuhatusega, mis antud juhul on ka hädavajalik. Tõlgetele on lisatud peaaegu 50 leheküljel andmeid autorite ning asjalikke seletusi ja märkusi tekstide kohta.

Erakordselt vähe on selles raamatus hakanud silma vigu, neid peaaegu polegi. Meie praeguse kirjastustegevuse (kirjastuskultuuriks seda nimetada oleks ülekohus kultuuri suhtes!) juures mõjub see meeldiva erandina. Lk. 243 rida 9 ülalt peab siiski seisma „jäänud".

Raamatu erilise väärtusena võib tõsta esile selle kakskeelsust: nimelt on tõlgete kõrval toodud ära heebreakeelsed originaalid — asi, mida Eestis seni ilmunud luuleantoloogiates ei ole tehtud; sel kombel võib see raamat olla ka innustuseks heebrea keele õppimisele, mis igivana pärimuse järgi on inimkonna algkeel. Oleks tore, kui meie oma praegusel ajal saaksime lahti enesepettusest — et Euroopasse mineku asemel tüürime hoopis Ameerika suunas, ning seaksime sihiks mitte püüelda allakäiva Euroopa poole, vaid tagasi inimkultuuri algallikate juurde.

Kalle Kasemaa

ŠARMANTNE JEESUS

Ernest Renan: „Jeesuse elu. Prantsuse keelest tõlkinud Kristiina Ross". „Perioodika", Tallinn, 1996. 168 lk.

Jeesusest on maalitud tuhandeid pilte ja kirjutatud sadu romaane. Nii nagu piltide puhul on võimalik ära arvata, millal ja kus nad on maalitud, nii reedavad ka kirjeldused kirjapaneku ajastu. Ernest Renani raamat ei saa pärineda VII või XVII sajandist, vaid ta kuulub XIX sajandi romantismi kõrgperioodi. Praegu ei kirjutata enam nõnda, aga just see avardabki meie vaatevälja, et tema kaudu avaneb ka meile pilk möödunud sajandi maailmanägemisse.

Romantism on omane noorusele ja Renan oli 27-aastane, kui ta kirjutas raamatu, mis tegi ta korrapealt kuulsaks. Ta tabas just selle, mida vajati, umbes nii nagu Eduard Bornhöhe, kes kirjutas oma rahvusromantilise „Tasuja" 1880. a. 17—18-aastasena peaaegu puhta fantaasia viljana. „Tasuja" autoril ei olnud kasutada kuigi palju ajaloolisi andmeid ega olnud ta neisse eriti süvenenud, aga ta sõnastas rahva hinge igatsused ja tulemus kujundab praeguseni masside hoiakuid. Bornhöhe ise mugandus küpsemas eas täielikult kadakliku seltskonnaga, nagu seda on ilusasti analüüsinud Voldemar Miller. Renani puhul ei järgnenud mandumist, tema jätkas samas suunas ka siis, kui ta vabariiklaste võidu järel ennistati professori kohale, kust ta oma skandaalse Jeesuse biograafia tõttu oli vallandatud. Aga tal ei olnud öelda enam midagi seda teost ületavat.

Raamat on eriline selleski mõttes, et ta ei ole sündinud kabinetilaua taga, nagu valmis enamik raamatuid, vaid Palestiina taeva all. Kuigi alles 1920. a. sai Süüriast Prantsusmaa protektoraat, huvituti sealsest piirkonnast juba varem. Keiser Napoleon III edendas kõigiti Oriendi kultuuri uurimist ja nii viibisid Ernest Renan ning ta õde Henriette riigi stipendiaatidena 1860. a. Idamaal. Ernestist pidanuks saama preester, aga oktoobris 1845, vahetult enne subdiakoniks pühitsemist, oli ta vaimuliku teest loobunud. Raamat Jeesuse elust on mingil moel tema aruanne iseendale oma valiku põhjendamiseks.

Friedrich Nietzsche on öelnud, et ükski mõte ei saa olla õige, kui ta ei ole mõeldud vabas looduses, ja näiteks Paul Tillich on kirjutanud enamiku oma teostest puu all või mererannas istudes. Renani raamatu kaheldamatult tugevaks küljeks on see, et ta tunneb maad, kus Jeesus elas. Piiblit lugedes võib minna meelest, et Galilea ei ole suurem kui Hiiumaa. Renanile ei meeldinud Jeruusalemm. „Täielik loodusevõõrus, millega kaasnes omamoodi kuivus, piiratus ja jäikus, on andnud kõigile jeruusalemlikele saavutustele suursugususe, ent nukra, kõleda ja eemaletõukava varjundi. Oma pühalike õpetlaste, ilmetute kanoonikute, silmakirjalike ja süngete vagatsejatega poleks Jeruusalemm iialgi inimkonda võitnud. Põhi on annud maailmale lapsemeelse Sulamiidi, alandliku Kaanani naise, kirgliku Magdaleena, hea kasuisa Joosepi ja Neitsi Maarja. Kristluse sünnipaigaks saab pidada ainult põhjapoolseid maakohti. [---] Mitte üheski maailma paigas ei kõrgu mäed nii maaliliselt ega ärata nii ülevaid

mõtteid. Jeesus näis mägesid eriti armastavat." (Lk. 29—30.)

Ent Renan idealiseerib I sajandi Galilea olusid, kui ta väidab: „Selles maapealses paradiisis, mida suured ajaloolised revolutsioonid olid seni vähe puudutanud, elas paiga endaga täielikus kooskõlas tegus ja aus, rõõmsa ning õrna elutunnetusega rahvas. [---] Nendeni polnud tunginud mingeid mõjutusi sellest, mida nimetatakse tsivilisatsiooniks kreekalikus või mondäänses tähenduses." (Lk. 62.) Ta on liigselt usaldanud Flavius Josephuse tendentslikku informatsiooni. Renegaat Josephuse kroonika on I sajandi Palestiina ajaloo jaoks sama määrav nagu Läti Henriku kroonika XIII sajandi Eestimaa sündmuste jaoks, aga neid ei tohi võtta puhta kullana.

Seepärast Renan eksib, kui ta arvab: „Tundub, et oma tegevuse esimesel perioodil ei kohanud Jeesus tõsist vastuseisu. Kuna galilealased elasid piiritus vabaduses ja kõikjal võis kohata igasuguseid õpetajaid, äratasid tema jutlused tähelepanu ainult väga kitsas ringis." (Lk. 116.) Kuigi jeruusalemlased suhtusid üleoleku ja põlgusega galilealastesse, ei oldud ükskõiksed seal toimuva vastu. Eesti keeles on olemas suurepärane raamat, kus tõeliselt sugestiivselt kirjeldatakse tolle aja salapolitsei tegutsemist, mis ulatus ka diasporaasse, Galileast kõnelemata. See raamat on Leidi Veskise tõlgitud Miklós Mészöly „Saulus" (Tallinn, 1988). Arvatavasti saab nii hästi kirjutada sellisest painajalikust olustikust ainult mees, kes seda ise on kogenud nagu Mészöly sotsialistlikus Ungaris.

Renani raamatut tuleks võtta belletristikasse kuuluvana. Siis ei ole enam mingit õigust nuriseda selliste faktivigade üle, nagu näiteks Jeesuse vahistamise puhul: „Oli juba pilkane öö, kui nad söögikohast lahkusid." (Lk. 141.) Paasapühad on esimese täiskuu ajal pärast kevadist pööripäeva ja täiskuu valgel ei saa olla pilkast ööd. Tema enda kohta maksab rakendada sama, mida ta ütleb teistest: „Kui me tahame olla suurte loojate vastu õiglased, ei tohi me kinni haarata eelarvamustest, mida nad ehk jagasid. Kolumbus avastas Ameerika, lähtudes täiesti ekslikest arusaamadest. Newton pidas oma hullumeelset Ilmutuseraamatu seletust sama vääramatuks nagu oma maailmasüsteemi. Kas me asetame mõne keskpärase tänapäeva inimese kõrgemale Assisi Franciscusest, Pühast Bernhardist, Jeanne d'Arcist või Lutherist sellepärast, et ta on vaba eksiarvamustest, mille küüsis nemad viibisid?" (Lk. 53.)

Omast kohast on huvitav märkida, et ammu enne Renani tõlget on Eestimaal ilmunud põhjalik arvustus tema teosele, nimelt E. A. Volki raamat „Ernst Renani „Jeesuse elu"" (tõlk. M. Aru, Narva, 1907, 32 lk.), kus teda on kritiseeritud meie sajandi alguse positivistlikult teadusesse uskumise põhjalt. Volk kirjutab näiteks, et Renani Jeesus on „Kristus valgest marmorist, puust ilmalaitmata välja treitud Kristus, lihtne ja puhas Kristus nagu see tunne, mis teda loos." Oma usust pimestatud Renan ei näe juba midagi, mis seda usku rikkuda või kõigutada võiks, ja ta ei tahagi midagi sellesarnast näha. Sellepärast Renani sügavalt austades ja tema idealilist usku pühaks lugedes,

piame ometi seda pimedust kardetavaks, arvustuse puudust täieliseks puuduseks ja raamatut ennast ilusaks fantasiaks, mitte aga teadusliseks tööks lugema. Teaduslisest seisukohast vaadates ei ole Renani raamatul misgisugust tähendust, sest et teadus mõistuse peal edeneb, mitte usu peal." (Lk. 21.)

Renani meetod on psühhologiseeriv. Ta üritab rekonstrueerida Jeesuse sisemist arengut, kusjuures ta kohtleb evangeeliume nagu paemurdu, kust saab vajalikke kive oma ehitise jaoks: „Ka evangelistid, kes meile on pärandanud Jeesuse kuju, seisavad ise nii palju madalamal sellest, kellest nad kõnelevad, et nad moonutavad teda pidevalt, suutmata tõusta tema kõrgusele. Nende kirjutised on täis vigu ja vasturääkivusi. Igal real võib tajuda jumalikult kauneid sõnu, mille on kirja pannud toimetajad, kes neid ei mõista ja kes pakuvad omaenese seisukohti mõtete asemel, millest nad pooltki pole taibanud. Ühesõnaga, vähe sellest, et biograafid ei ole Jeesuse isikut ilustanud, nad on seda hoopis madaldanud. Selleks et taastada teda niisugusena, nagu ta oli, peab kriitika kõrvale heitma rea eksitusi, mis tulenevad jüngrite vaimsest keskpärasusest. Jüngrid on teda kirjeldanud, nii nagu nemad teda mõistsid, ja soovides teda suuremaks teha, on nad sageli tema tegelikku suurust hoopis kahandanud." (Lk. 160.)

Psühhologiseeriva käsitluse puhul on õnnetuseks, et ei ole võimalik kirjeldada kellegi hinge, kes on autorist kõrgemal, kujutleda ja kirjeldada saab vaid oma ideaali. Ega see ei ole nii ainult Renani puhul, ka meie oma mehe, Ain Kalmuse romaanis „Juudas" on kõige naiivsem kolmanda päeva 3. lõik (LR 1988, nr. 14—15, lk. 95—100), kuigi autor on elukutselt jutlustaja. Teise hingeelu lahkamiseks peab ise seisma temast mõnevõrra kõrgemal: „Päev, mil noor Naatsareti puusepp hakkas avalikkuse ees välja ütlema mõtteteri, mis olid enamikus juba üldtuntud, ent mis, tänu temale, pidid maailma uueks muutma, ei olnud niisiis mingi eriline sündmus. Jeesus oli lihtsalt veel üks rabi (tõsi küll, võluvam kui teised), keda ümbritsesid mõned noored, kes teda ahnelt kuulasid ja midagi senitundmatut otsisid. Inimeste hoolimatusest jagusaamine võtab aega. Kristlasi ei olnud veel; aga tõeline kristlus oli ometi juba rajatud, ja kindlasti pole see olnud kunagi täiuslikum kui tol esimesel hetkel. Jeesus ei lisanud sellele enam midagi kestvat. Mis ma räägin? Teatud mõttes ta koguni rikkus seda, sest läbilöömiseks peab iga idee midagi ohvriks tooma; eluvõitlusest ei väljuta kunagi rüvetamata." (Lk. 40.)

Jeesus tõi ometi Renani meelest midagi uut ja lõplikku. Tema usub Jeesuse õpetuse tuuma olevat Jh 4,23 lauses Samaaria naisele: „Usu mind, naine, tuleb tund, mil ei kummardata enam ei sellel mäel ega Jeruusalemmas, vaid mil tõelised kummardajad kummardavad Isa vaimus ja tões." Ta terutab enesekindlalt: „Päeval, mil ta need sõnad lausus, oli ta tõesti Jumala poeg. Ta ütles esimest korda seda, millele ehitati igavese usu hoone. Ta rajas puhta usukultuse, ajatu ja kodumaatu, usukultuse, mida järgivad kõik üllad hinged kuni aegade lõpuni. Sel päeval polnud tema religioon mitte ainult inimkonna parim religioon, vaid see oli abso-

luutne religioon; ja kui teistel planeetidel peaks olema mõistuslikke ning kõlblaid elanikke, siis ei saaks nendegi religioon erineda sellest, mida Jeesus kuulutas Jaakobi kaevu ääres. Inimene pole suutnud sellest kinni hoida, sest ideaal saavutatakse vaid viivuks. Jeesuse sõnad olid välgusähvatus pimedas öös; läks vaja kaheksateist sajandit, et inimkonna silmad (mis ma räägin! — et inimkonna lõputult väikese osa silmad) sellega harjuksid. Aga välgusähvatusest saab päevavalgus, ja kui inimkond on kunagi läbi käinud kõik oma eksirännakud, tuleb ta tagasi nende sõnade juurde, oma usu ja oma lootuste surematu väljenduse juurde." (Lk. 99—100, vt. ka lk. 156 ja 158.)

Need on kaunid sõnad. Liiga kaunid. Noore rabi Jeesuse isik oli lummav *par la beauté pure et douce*. Tema *la délicieuse théologie de l'amour* võitis kõikide südamed, ta jutlus oli *suave et douce*. Albert Schweitzer ütleb, et see kõlab, nagu Renan lausuks järelehüüet Père-Lachaise'i tribüünil ühele *Membre de l'Institut*'i lahkunud liikmele: „Puhka nüüd oma hiilguses, üllas algataja. Sinu töö on tehtud; sinu jumalikkusele on alus pandud. Väljaspool kaduviku haardeulatust jälgid sa nüüdsest jumaliku rahu kõrguselt oma tegude lõputuid tagajärgi. [---] Surma lõplik võitja, valitse oma kuningriiki, kuhu sulle sinu rajatud kuninglikku teed mööda sajanditepikku järgnevad sinu austajad." (Lk. 154.)

Renani raamat ei tule eestlase lugemislaual tühjale kohale. Me võime jätta kõrvale „Elava Teaduse" sarja üsna kõhna Wilhelm Bousseti „Jeesuse elu ja õpetuse" ning mõned teised omal ajal ilmunud raamatud, mida on saanud lugeda vaid vähesed tänapäeva inimestest. Mõtlen siin kõigepealt sellistele ekspressionistlikele novellidele nagu Leonid Andrejevi „Laatsarus" ja „Juudas Iskariot", Pär Lagerkvisti „Barabbas" ja „Ahasveeruse surm" või Pilatusele pühendatud kolmele peatükile Mihhail Bulgakovi romaanis „Meister ja Margarita". Kuigi nendes on evangeeliumide ainega käidud ümber palju meelevaldsemalt, kui seda teeb Renan, on neis midagi, mille kõrval tema kirjeldus paistab niisama magusana nagu möödunud sajandi piltpostkaardid. Tillichil on vist õigus, et tolle sajandi kunstil puudub sügavuse dimensioon.

Igal juhul tuleb tervitada, et nüüd on „Europeia" klassika sarjas Ernest Renani bestseller Kristiina Rossi suurepärases tõlkes ilmunud eesti keeles. Meeldiv on, et eksitavaid trükivigu on vähe (nagu lk. 26: „Saalomoni saamalaadne plaan"), märkused on asjalikud (eksitud on vaid lk. 91 'Omar ibn al-Khattabi puhul, kes valitses 634—644, ja lk. 40 oleks pidanud märkima, millist Gamalielidest mõeldakse, vrd. lk. 93).

Lauri Leesi loodab, et raamat muutub soovitavaks lektüüriks neile, kes näevad oma tulevikku meie haritlaste klassis. Teoloogidele peaks ta olema kohustuslik kirjandus, ükskõik, kuidas suhtuda seal esitatud seisukohtadesse. Nii nagu Tatianuse „Diatessaron" ei saanud tõrjuda kõrvale nelja erinevat evangeeliumi, nii ei saa olla üht ja „õiget" ikooni Jeesusest, kuigi mõni pilt on kindlasti adekvaatsem teisest.

Toomas Paul

KROONIKAT

2.—10. juulini toimus Soomes Kajaanis luulenädal „Sana ja sävel", millel osalesid Endel Mallene, Liisi Ojamaa, Sass Suuman, Mats Traat ja Katrin Väli. Samas esitleti Sass Suumani soomekeelset luulevalimikku „Viisaampaa ei ole".

11.—18. juulini viibis Mati Sirkel Berliinis "Künstlerhaus Bethanieni" korraldatud „Res Artis"-projekti arutelul, ja Mainzis „Künstlerhaus Edenkobenis", kus oli juttu eesti luulepäevade korraldamisest.

28.—30. augustini toimus Lohusalus soome-ugri kirjanike IV kongress „Sillad".

31. augustil peeti Järva-Madisel ja A. H. Tammsaare majamuuseumis „Tõe ja õiguse" päevi.

ÕNNITLEME

1. september — Lembe Hiedel 70
26. september — Heino Puhvel 70

LEMBE HIEDEL — 70, LR — 40

Tänavu ilmub „Loomingu Raamatukogu" neljakümnendat aastat. Aastaid oli kirjandusavalikkuse silmis (ja tol seisval ajal oli huviliste ring palju laiem kui tänapäeva kireval, vilkuval, tormaval ajastul) „Loomingu Raamatukogu" toimetustöö peaaegu identne Lembe Hiedeli isikuga. Alustades 1957 täiesti uut vaimu asja (vaevalt seostus loodav LR Eesti-aegse LKR-i, „Looduse Kroonise Romaaniga", pigem oli viidatav eeskuju „Biblioteka Ogonka"), oli Lembe Hiedel kolmekümne ringis.

Viisteist aastat (1958—1973) lõid ühe eesti kirjandus- ja kirjastuselu elavama legendi, mille vastukaja kuuleb tänane toimetus ikka ja jälle kõige erinevamatest allikatest. Kes selleealistest ei mäletaks LR-i kuldseid kuuekümnendaid, „Samma aega", aga eriti „Hiedelite aega" — ja siis tuli 1973. aasta, Issanda välk — Otto Samma pensionile, toimetus (s. t. Hiedelid) laiali, hukatus ja häving, hea kirjanduse surm, nõukogude bürokraatia võit! Lembe Hiedel oli siis nelikümmend viis aastat noor.

Aastaid hiljem on Lembe Hiedel „Vikerkaares" avaldanud põnevaid peatükke omaaegsest jämelemisest tsensuuri ja vene võimuga. Oli raskusi, oli vaimustust, oli hoogu.

Romantilised ajad olid, võime nentida ligi kakskümmend viis aastat hiljem. Olid noored autorid, kellest Lembe eesti kirjanikke tegi, olid tõlkijad, keda läbi valu ja vaeva tõlkijaks utsitati. (Üks väheseid tulevikule säilivaid tunnustusi toimetajatööle on Mati Sirkli tänuavaldus Hesse „Stepihundi" uues väljaandes.) Ilmusid Kafka ja Camus, Sartre ja Beauvoir, tulid Vetemaa, Paul-Eerik ja Valton. Kõik aina hiiglased, palju suuremad ja uhkemad kui hilisemas ajaloos, nagu ikka kangelaste kuldajal, millele järgnesid hääbuvad hõbe- ja vaskajastu.

„Kirjarahva leksikon" nendib kuivalt: „H-l on suuri teeneid „Loomingu Raamatukogu" ilme ja taseme kujundamisel."

Võime alatiseks jääda küsima: missuguseks oleks LR valik muutunud siis, kui 1973. aastal Keskkomitee kõu ei oleks kõmisenud, toimetus oleks jäänud endiseks ja seda oleksid tabanud ainult NSVL ühinemine autorikaitse konventsiooniga ning Moskvas sündinud uus koletis nimega VAAP (Vsesojuznaja agentura avtorskihh prav)? Kas Sartre ja Beauvoir, Graham Greene ja Kurt Vonnegut oleksid puhtast imetlusest N. Liidu vastu hakanud oma teoseid LR-ile kinkima?

Vaatamata tsensuurile ja VAAP-iga asjaajamise keerukusele kestis „Loomingu Raamatukogu" pärast Samma ja Hiedelite kuldaega edasi. Kümme aastat Jüri Ojamaa, kümme aastat Agu Sisaski toimetajanime varjus.

Vabanemine ühisest vaenlasest, Pahast Võõrast Võimust, pisendas ootamatul viisil kõike: suur vaenlane sünnitas suuri kangelasi ja suuri legende, uus aeg sünnitab vaid pisikesi koletisi, raha- ja litsentsimuresid, kümneid konkureerivaid kirjastusi — ja ei ühtegi legendaarset Kirjastajat ega Toimetajat!

Aga „Loomingu Raamatukogu" ilmub edasi. Lembe Hiedeli sünnipäevale pühendatuna ilmub septembrikuu lõpul Kafka „Kirjad Milenale", mida kirjandusuurijad on nimetanud surematu „Lossi" kommentaarideks. Loetagu siis ka tänast „Loomingu Raamatukogu" kui kommentaare kuldaja LR-ile.

Anu Saluäär

BIRUTĖ BALTRUŠAITYTĖ-MASIONIENĖ
24. X 1940—2. VIII 1996

2. augustil suri Vilniuses filoloogiadoktor, Vilniuse ülikooli õppejõud Birutė Masionienė, neiu- ja kirjanikunimega Baltrušaityte. Temalt on ilmunud mitu luule- ja lühiproosa raamatut ning artiklikogumik. Oma loomingus huvitus kirjanik eriti vanade preislaste saatusest, leedu ajaloost ja kultuurist. Akadeemiliseks erialaks oli tal vene filoloogia ja slavistika, mille raamides ta alustas rahvaste kultuurisuhete uurimist. Väitekiri „Lev Tolstoi ja Leedu" avaldati pärast filoloogiakandidaadi kraadi kaitsmist monograafiana 1978. Slaavi rahvaste kultuurisuhetest köitsid teda eriti ukraina-leedu ja tšehhi-leedu sidemed.

Õppinud ära eesti keele, pühendus Birutė Masionienė ka leedu-eesti kirjandus- ja kultuurisidemete uurimisele, ja selle tulemusi pärjati doktorikraadiga. Viimastel aastatel luges ta ülikoolis regionaalkirjanduse kursust, mis peale Eesti hõlmas Lätit, Soomet ja Skandinaaviat. Soome, eriti „Kalevala" ja Aleksis Kivi „Seitse venda", oli ta suur kiindumus. Naisena huvitus Masionienė naiskirjanike saatusest ja loomingust, tema ja ta üliõpilaste meeliskirjanikke oli Selma Lagerlöf. Käsikirja jäi välisleedulaste ettepanekul kirjutatud uurimus nn. Väike-Leedu suurtest naiskultuuritegelastest.

Eesti naisluuletajatest on Birutė Masionienė tõlkinud Koidulat, Underit, Alverit ja Vaarandit. Tema tõlgitud on ka Eesti hümn, Juhan Peegli „Väekargajad" ja Arved Viirlaiu „Ristideta hauad", samuti on ta vahendanud Paul-Eerik Rummo luulet ja Jaan Kaplinski esseistikat. Põhjalikult uuris Birutė Masionienė Oskar Lutsu ja Eduard Bornhöhe Leedus viibimist, kusjuures Lutsuga seotud paikade täpsem fikseerimine takerdus dokumentide kättesaamatuse taha. Masionienė sulest on ilmunud arvukalt eesti kirjandust ja kultuuri tutvustavaid artikleid, neist silmapaistvaim on põhjalik uurimus A. H. Tammsaare loomingust kahe rahva kultuurisuhete kontekstis, mis on lühendatult avaldatud ka ajakirja „Keel ja Kirjandus" jaanuarinumbris 1982. Tammsaaret hindas Birutė Masionienė eriti, iseäranis „Tõde ja õigust", rõhutades, et see pakub peale kõigi muude väärtuste väga palju hingele. Teenimatult on ta nimi välja jäänud „Eesti kirjarahva leksikonist".

Birutė Masionienė armastas Eestit, meie maastikke, ajalugu, kultuuri tervikuna. Ta on kirjutanud eesti kalmistukultuurist, Juhan Liivile ja Muhumaale pühendanud luuletusi. Korduvalt on ta üliõpilaskoori koosseisus osa võtnud meie laulupidudest, laulnud hingestatult koos teistega „Mu isamaa on minu arm", mille teksti ta on ka leedu keelde tõlkinud. Kirjandusmuuseum ja Tartu Ülikooli raamatukogu, Kreutzwaldi, Tammsaare ja Tuglase muuseum olid tuttavad uurimis- ja vaimsed puhkepaigad. Korduvalt osales ta meie kirjanduselu üritustel: kirjanike kongressil, teadus- ja kirjanike juubelikonverentsidel (Friedebert Tuglas, Jaan Kross, kelle loomingut ta käsitles eriseminaril). Masionienė lõi kaasa ka eesti heinateol ja pani kurvastusega imeks meie maakirikute

tühjenemist ning kirikukultuuri allakäiku. Ajakirjanduse, eriti televisiooni vahendusel elas ta kaasa Eesti poliitika- ja kultuurisündmustele, neist viimaseks jäi Hillary Clintoni Tallinna visiit. Ta oli kursis meie majanduseluga, hindas paljusid eesti tooteid, kandis meelsasti eesti ehteid, eriti sõlgi, samuti rahvusvärve.

Birutė Masionienėt iseloomustas printsipiaalsus ja väga suur töökus. Teda jäid leinama kolm tütart, neist kaks kõrgharidusega, noorimal on pooleli põhikool ja viiuliõpingud muusikakoolis.

Birutė Masionienė suri Aino Kalda sünniaastapäeval. Soome–eesti naiskirjanikuga ühendas teda kultuurimissioon ja Koidula-kiindumus. Üliõpilastele tutvustas ta ka „Tähelendu", mida ta ise väga armastas kui ilusat raamatut. Tõlkimata jäi kavas olnud „Barbara von Tisenhusen", mõistagi eesti keelest. Oleme jäänud vaesemaks, kaotanud inimese, kes kulutas väga palju jõudu, tööd, energiat ja armastust meie maa, rahva ja kultuuri tutvustamiseks. Armastus on suurim, armastus jääb — raamatutesse, üliõpilastesse, kolleegide ja sõprade mälestusse.

Hilve Rebane

KOLMAS VÕIMALUS. VEEL JR 200 KIRJANDUSELUST

On väga meeldiv, et ikka ja jälle meenutatakse Soome sõjaväe eesti rügementi ka kultuuritegurina, mida ta aastail 1943—1944 kahtlemata oli, järelmõjud lisaks. Üllatavalt suur osa kunagistest „soomepoistest" on nüüd nii teaduste kui ka kunstide alal tuntuks saanud. Sel teemal kirjutades ei ole muidugi välditavad eksitused, väiksemad või suuremad, kui kirjutajad ei lähtu isiklikust kogemusest. Et sellised eksitused ei hakkaks korduma ega võimenduma, arvan, et täpsustused on tingimata vajalikud, ja käesolevas esitangi mõned sellised.

K. a. „Loomingus" nr. 5 (lk. 695) on lahkunud Ivar Grünthali mälestuseks kirjutanud artikli „Laulu võimu täius ja viletsus" Ott Arder. Selles on muu hulgas juttu IG Soomes loodud tekstist, mille viisistas Ottniell Jürissaar; kuigi Ott Arder on viimatimainituga olnud ühenduses, ei edasta ta õiget informatsiooni. Ivar Grünthali soomekeelse teksti algseks pealkirjaks oli „Kouvolan kaunotar", sellest sai veidi hiljem „Pohjolan kaunotar", ja kui meie rügement augustis—septembris 1944 Eestis tagasi oli, tõlkis selle eesti keelde tollal Saksa sõjaväes olnud Artur Alliksaar. „Põhjala kaunitar" (ja loomulikult mitte „kaunistus"!) pidi ettekandele tulema Tallinna raadio sõduritetunnis, aga paraku jõudsid ette hoopis ühe kolmanda sõjaväe üksused... Laulu genees — Ottniell Jürissaare enda andmeil 1944. aasta kevadtalvest — oli romantiline! OJ käis

rügemendi ohvitserikooli ansambli koosseisus Kouvolas kontserti andmas, tutvus Hanna L. nimelise kaunitariga (ilusa kõlaga perekonnanimi, mida juhuslikult ka mäletan, jäägu mainimata), muidugi armus ja tellis vastava teksti kooli- ja relvavennast poeedilt. (Tollal ta omaenda poeetilist geeniust veel nii väga ei usaldanud.) Vähemalt filmi võiks selle motiivi ümber ehitada!

Kui jutt juba sinnapoole kaldub, siis olgu meenutatud veel, et Ottniell Jürissaare tellimusel kirjutasin minagi teksti „Tõuseva maleva laul", mis on ilmunud paljundatud ajakirjas „Kodutee" ja mida siis ohvitserikooli koor tema viisiga esitas. Pühendasime laulu rügemendiülemale kolonelleitnant Kuuselale; vastav informatsioon ilmus muide ajalehes „Malevlane", andes meie nimed lugejaile teada. (Jumal tänatud, sovetlikud nuhkimisorganid seda teadet ilmselt tähele ei pannud: üks süü oleks sellega ju mõlemale laulutegijale lisaks tulnud!)

Juunikuu „Loomingus" on ilmunud Sirje Oleski põhjalik ja mulle arusaadavalt väga sümpaatne käsitlus „Prooimion Ain Kaalepi elu- ja loominguloole". Pean üht-teist täpsustama selleski. Nii olgu öeldud (paranduseks lk-le 823), et põgenesin Soome 1943. aasta novembri lõpus (ja mitte järgmise aasta jaanuaris, mis tolle aja tausta tundes tähendaks selle paigutamist hoopis teise konteksti). Samuti ei teinud ma koos Raimond Kolgi ja Raimond Kaugveriga almanahhi „Kodutee", vaid hoopis koos Raimond Kaugveri ja Leenart Tikerpuuga ühe-eksemplarilist albumit „Quasimodo"; selle n.-ö. väliskaastöölised olid Raimond Kolk ja Endel Härm. (Et viisiku kahest osalisest siiski kirjanikku ei saanud, on muidugi okupatsiooniolukorra süü.) Lk. 824 on „Noorte Hääle" asemel juttu „Rahva Häälest", mis siiski minuvastast insinuatsiooni 1949. aastal ei ole avaldanud. Minu tagasivõtmisel ülikooli 1953 kaalus Paul Ariste hea iseloomustusega võrdselt palju kindlasti Johannes Voldemar Veski antud iseloomustus, mis mind tollal väga üllatas: tema ju mind õieti ei tundnudki! (Et kolmas õppejõud, kellelt rektor ka iseloomustust oli soovinud, kirjutas selle õige negatiivse, üllatas mind küll veel enam...) Nojah, kui juba parandada, siis märkida ehk sedagi, et lk. 828 on valesti trükitud Salvador Espriu ja Vicente Aleixandre nimi.

Eerik Teder saatis mulle (olgu ta tänatud) oma väikese uurimuse „Suomenpojat Viron kirjallisuudessa ja heidän teostensa vastaanotto Suomessa" (sarjas FU 8, *pars* VII, Jyväskylä 1996). Katse kogu teemat hõlmata on tervitatav, ja ei saa ka pahaks panna, et tulemuses on mõningaid lünki. Käsitlen neid esinemise järjekorras. Kõigepealt on töö alguses, juba teises lõigus selgesti allahinnatud „soomepoiste" osa teaduses, väites, et neist ainult neli teadlast on rahvusvaheliselt tuntud. Vähemalt kahte nimetaksin kohe veel, aga teades, et kuuestki nimest ei piisaks, jätan täpsustamise meie veteranideühenduse hooleks. Edasi leiame toreda „Viru vande" variandi:

„On tähelepandav kokkusattumine, et kolm noort reameest — A. Kaalep, R. Kaugver ja R. Kolk istusid Luumäel metsa veeres ja vestlesid tulevikust ja kirjandusest ja kirjutasid luuletusi ja mõtteid vihikusse, mis imekombel on Kaugveril säilinud." Kahjuks mingit nii kaunist pilti maalida ei saa. Albumist „Quasimodo" oli eespool juba juttu; selle tegemise mõte tekkis kolmel poisil hoopis Puntaris (oma paarkümmend kilomeetrit Luumäest) ja sai teoks Viiburi lahe rindel. Kolk oli Kaugveri sõber, pikemat juttu temaga Soome sõjaväe päevil minul ei ole olnudki. Edasi ei ole päris õiget informatsiooni meie rügemendi kahe pataljoni ebareeglipäraselt ilmuvaist paljundatud ajakirjakestest „Üle lahe" ja „Kodutee"; Raimond Kolgi kaastööd neile ma ei mäletagi. (Eriti ilmekalt on mulle meelde jäänud aga kaks neis väljaandeis esinenud värsiseppa — Ants Lahi ja Silver Morn, kodanikunimega Koppel, kes muide elab Tallinnas.) „Malevlane" ei olnud „soomepoiste", vaid Helsingis asuvate eesti pagulaste häälekandja (väljaandjaks eeskätt Valev Uibopuu ja Eerik Laid). „Soomepoiste" vangilaagripõli kestis harva ainult 5—6 aastat, nagu artiklist loeme: isegi 12–aastast tean ma nimetada, „põhinorm" oli alguses 10, hiljem 25 aastat. (Muidugi lisaks + 5 ka!) Kirjandusrühmitus „Tuulisui" tulnuks soome keelde tõlkida küll vist „Tuulisuin", igatahes mitte „Tulisuu"!

Millised nimed selles käsitluses puudu on jäänud? Nimetada võinuks kõiki kolme Mikiveri–venda (Ilmar, Olev, Heino), kellest kirjanduslikult tegev on olnud esimene eriti, teine ja kolmas vähem. Olev ja Heino pole olnud ainsad kirjaosavad kujutavad kunstnikud — „Loomingu" lugeja tunneb ka Ilmar Malinit kui belletristi. Ja mainimist väärinuks ju ka üks JR 200 soomlasest sõjamees, nimelt leitnant Eino Arohonka, kes Aaro Honka pseudonüümi all oli üks populaarsemaid soome noorsookirjanikke sõjajärgseil aastail.

Eerik Teder lõpetab oma käsitluse soovitusega tutvustada soome lugejaile veel Ilmar Jaksi novelle ja romaane, Ilmar Talve romaani „Maja lumes" ja anda välja luuleantoloogia. (Kas „soomepoistest" poeetide antoloogia? Veidi kahtlen selle mõtte otstarbekuses.) Mina soovitaksin Heino Susi „Sarviku sulaste" kaht osa, et terve tema tetraloogia oleks tuttav ka sealpool lahte (Juha Virkkunen, kahe esimese osa tõlkija, vist on need osad juba tõlkinud), ja siis vahest mingit koguteost, mis kommentaaride ja fotodega (+ Olev Mikiveri piltidega) ehituna tutvustaks „soomepoiste" 1943. aasta võidupühaks koostatud albumit (kindlasti ka mõnd armastatud oraatori Ignas Tõrmaküla teksti), väljaandeid „Üle lahe" ja „Kodutee" ning miks mitte ka meie „Quasimodot". Soome lugejaile võiks valik sellest materjalist olla huvitav küll, vähemalt ajalooliselt.

Aga mis panna sellise koguteose pealkirjaks? Mäletan, et kui ilmuma hakkasid pataljonide ajakirjad, siis nimetati vahel nende järgi ka pataljone endid: „Üle–lahe–pataljon" ja „Kodutee–pataljon". Mis nimi

panna aga rügemendile, küsiti siis. Ja vastati: muidugi „Kolmas võimalus"! Sest kui kommunistlikud ja fašistlikud okupandid (nende eeskujul mõni praegunegi eesti skribent) üha korrutasid: kolmandat võimalust ei ole, vastasime meie, „soomepoisid" kooris: alati on kolmas võimalus! Ühtki sobivamat pealkirja ma ei tea.

Ain Kaalep

KAHE KIRJANIKU HÄÄBUMISE LOOD

Aasta tagasi ei leidnud „Postimees" enam ruumi minu kirjandusloolistele vestetele kirjanike abiellumisest ja surmast, kuid huvi püsib sellistegi minevikuliste teemade vastu. Igatahes on Kirjandusmuuseum oma publikatsioonide sarja „Litteraria" jätkanud just Karl August Hindrey ja Oskar Lutsu viimaste päevikuliste pihtimustega. „Litteraria" sarja alustati 1984. aastal Johannes Vares–Barbaruse ja Moskva tõlkija Liidia Toome kirjavahetusega ning nüüdseks on ilmunud juba üheksa vihikut. O. Luts tuleb siin lugeja ette teistkordselt: 3. vihikuna on 1986 avaldatud tema päevik aastaist 1915—1916. Algul olid „Litteraria" vihikud üpris õhukesed ning neid paljundati rotaprindil. Kahe viimase publikatsiooni puhul on Kirjandusmuuseumile appi tulnud kirjastus „Virgela" ning need raamatukesed on ilmunud toekamalt ja kaunimalt — trükitud on fotosidki.

Vanade kirjanike surmaeelsed ülestähendused on kirja pandud väriseva käega ning lausedki pole alati saanud ettenähtud lõppu. Nii on nende tekstide lugemine nõudnud palju kannatust ning seda on teinud asjatundjad. Muidugi vajavad tekstis leiduvad nimemärgid ja tundmatud nimed kommentaare ning needki leiduvad vihikute viimastel lehekülgedel. Hindrey puhul on teksti ette valmistanud ja inforikka saatesõna kirjutanud teenekas Rutt Hinrikus. Et Hindrey pöördub korduvalt tagasi Jaan Tõnissoni juurde, siis on lisatud

veel teinegi eessõna — muuseumi direktorilt, ajakirjanduse ajaloo uurijalt Krista Arult. Kommentaarid on asjalikud ja täpsed, kuid autorit pole nimetatud. Lugeja ei tea, keda tänada.

Oskar Lutsu puhul on peamise ettevalmistustöö teinud kirjaniku omaaegne üürnik, nüüdne emeriitprofessor Juhan Peegel, kellelt on saatesõna ja kommentaarid.

Hindrey ja Lutsu vanadusaastad on mõneti vastandlikud, aga sellest hoolimata meeleolult lähedased. Hindreyd nähti 1944. aasta septembris Tallinnas ning tema raamatute ja rõivaste kast jäi maha Haapsalusse. Küllap tahtis temagi Nõukogude okupatsiooni eest põgeneda, kuid see ebaõnnestus. R. Hinrikuse teatel ei saanud Haapsalus septembri lõpul paadid enam randuda. Igatahes paigutas Hindrey truu sõbranna Olli Olesk ta Hans Hansu poeg Kuuse nime all oktoobris 1944 Iru vanadekodusse, kus möödusidki kirjaniku viimased elupäevad. Niisiis võiks Hindreyd pidada sisepagulaseks. Tema märkmetest selgub, kui vilets oli tollal Iru vanadekodu olustik, Hindrey nägi seal näguripäevi. Tunne võis olla samasugune kui vangil. Kuid Hindrey asus kodumaal, võis saatuskaaslastega eesti keeles suhelda ning ta eest käis hoolitsemas päevikus Päiväks nimetatud Olli Olesk. Nii et tal oli seal siiski mõneti parem kui Vorkuta või Mordva vangilaagris. On levinud kuuldusi, et Irus külastanud teda ka vana sõber ja vingamees August Alle. Päevikust on muidugi asjatu selle kohta teateid otsida, ettevaatuse mõttes on Hindrey isegi daatumeid muutnud ning need Saksa okupatsiooni aastatesse nihutanud. Sest ka Olli Olesk võidi arreteerida ja Hindrey ei tahtnud ometi luua süüdistusmaterjali tema vastu. Päevikus ei leidu sõna „armastus", kuid ka välja ütlemata laseb see end ridade vahelt märgata ning annab päevikule omapärase tonaalsuse, mis nihutab viletsate märkmikulehtede teksti Hindrey paremate novellide kõrvale. Kirjanik nimetab oma väikesi askeldusi elu seeshoidmiseks, minevikust meenutab vahekorda „Postimehe" ja selle toimetaja Jaan Tõnissoniga. Siingi on peidus novelli süžee. Hindrey ja Tõnisson vajasid ilmselt teineteist, kuid nende järsud iseloomud tekitasid aeg-ajalt vaenuplahvatusi. Nähtavasti ei ole Hindrey oma käitumisega alati rahul ning seepärast püüab täpselt minevikku meenutada, et järelpõlved vähese avaliku informatsiooni tõttu teda ei süüdistaks.

Oskar Luts elas ka pärast Teist maailmasõda oma majas Tartus Riia maantee ääres. Tema oli nõukogude võimu poolt tunnustatud, ENSV rahvakirjaniku tiitliga koguni esile tõstetud. Kuid sõjajärgne laos ja majanduslik kitsikus ei möödunud ka tema kodust. Luts imetleb küll oma aias uibude ja kirsipuude õitsemist, kuid märgib korduvalt puuviljade varastamist või vajadust noppida neid pooltoorelt, enne kotipoiste rünnakut. Tollele ajale iseloomulikku sõna „kotipoiss" Lutsu päevikus küll ei leidu, kuid nähtust ennast kirjeldab

kirjanik korduvalt.

Luts püüab ka pärast sõda elatuda kirjanduslikust tööst. Ta on nüüd elav klassik, tema teostest antakse välja kordustrükke ja ta saab pensioni. Kuid ikkagi on kirjaniku elu läinud palju raskemaks. Sõjajärgsed majanduslikud olud mahenevad, kuid ettekirjutused kirjanikele jäigastuvad üha. Luts on venelastega õigupoolest alati hästi läbi saanud. Ka Lutsu majas on venelasi korteris: nad on eestlastest kärarikkamad, kuid suuremaid lahkhelisid nendega ei teki. Luts ei ole kuidagi nõukogudevaenulik, ta on valmis kirjanduslikelegi juhtnööridele alistuma, tahaks kirjutada koguni romaani kolhoosist. Kuid ka Lutsu leebest päevikust hakkab järjest rohkem kõlama noot, et nõukogude võim ei sobi talle. Tema följetone ja näidendeid lükatakse tagasi, vahel tehakse lühilugusid põhjalikult ümber. Lokkab bürokraatlik suhtumine, kirjadele ei viitsi ametnikud vastata. 3. detsembril 1951. aastal — stalinismi kõrgajal — on vananev klassik päevaraamatusse kirja pannud nukra kokkuvõtte: „Elurõõm kaob — sõna õiges mõttes. Ainuke rõõm on kui päevake jälle õhtusse jõuab, nagu praegugi."

Lutsu elu raskendab ka üks isiklik probleem — ta on harjunud liiga palju alkoholi pruukima. Kui algul see tõstis meeleolu ning näis elu kergendavat, siis vanadusaastatel on lugu vastupidine — viin toob kaasa raskeid tervisehäireid. Paljudest Lutsuga seotud anekdootidest on jäänud mulje, et tal oli alkoholist vaid lõbu, ning need lood on naerutanud lugejaid. Kuid päevikust kuuleme ka Lutsu raskest võitlusest joomatõvega ja selles sõjas on nii võite kui ka kaotusi. Luts on suutnud pidada pikki vaheaegu viina rüüpamisel ning käinud korduvalt ravil psühhoneuroloogiahaiglas. Nii et päevik teeb selgemaks sellegi probleemi.

Nii Hindrey kui ka Lutsu viimaste eluaastate päevikud on tõepärased ülestähendused enda jaoks, need on viimistlemata tekstid — neid pole kirjutatud avaldamiseks. Mõlema kirjaniku surmast on möödunud mitmeid aastakümneid ja praegu pole päevikute avaldamine enam kellelegi häiriv. Päevikud jutustavad kahe keskse eesti kirjaniku hääbumisest sovetliku režiimi aegu ning annavad ka laiemat teavet sõjajärgsest ajajärgust.

Oskar Kruus

SISU

1155 *Albert Ruutsoo* • Ühele lapsele / Läbi aja jt. luuletusi
1160 *Mart Kalda* • Nafta
1182 *Sass* • Lumehang räästani / Meigas istus soemüüril jt. luuletusi
1189 *Lassi Nummi* • Laul mustadest esemetest / Kiri jt. luuletusi
1194 *Aarne Ruben* • Romanss / Maailma needmine
1196 *Veikko Vangonen* • Kaasaegne martüürium / Hingerahu jt. luuletusi
1204 *Priit Kupper* • *Kiviaiad piiramas kaeravälju
1205 *Helga ja Enn Nõu* • Esto '96
1210 *Ants Viidalepp* • Must päev
1218 *Ants Viires* • Lihtne viis väliskirjandust saada
1225 *Vello Sermat* • Demokraatia perspektiive Eestis
1233 *Ea Jansen* • Veel natuke eesti liberalismi ajaloost
1250 *Paul-Eerik Rummo* • Etüüd Debora sünnipäevaks
1255 *Maie Kalda* • Metsanurga ajalugu ja passionaarid
1267 *Mart Kivimäe* • Luuletajafilosoof ja musträstalaul
1271 *Kalle Kasemaa* • Teo arvustamine
1282 *Toomas Paul* • Šarmantne Jeesus
1286 Kroonikat
1286 *Anu Saluäär* • Lembe Hiedel — 70, LR — 40
1288 *Hilve Rebane* • Birutė Baltrušaityte-Masionienė 24. X 1940 — 2. VIII 1996
1289 *Ain Kaalep* • Kolmas võimalus. Veel JR 200 kirjanduselust
1292 *Oskar Kruus* • Kahe kirjaniku hääbumise lood

Peatoimetaja
ANDRES LANGEMETS
tel. 443 262

Peatoimetaja asetäitja
TOOMAS HAUG
tel. 441 365

Vastutav sekretär
LINDA UUSTALU
tel. 440 780

Ilukirjandus
ASTA PÕLDMÄE
tel. 440 781

Ilukirjandus ja kriitika
UDO UIBO
tel. 441 365

Publitsistika
OTT RAUN
tel. 440 781

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
tel. 440 780

Tehniline toimetaja
INNA LUSTI
tel. 441 365

Sekretär
KATRIN RAUD
tel. 441 365

Toimetus
Harju tn. 1, pk. 66, EE0090 Tallinn

Kirjastus „Perioodika", Tallinn, Pärnu mnt. 8

Trükikoda „Akadeemia Trükk", Tallinn, Estonia pst. 7

Kaas ja kujundus
AAVO ERMEL

Praakeksemplari korral pöörduda trükikotta „Akadeemia Trükk", tel. 454 750.

„Loomingu" järgmises numbris in spe:

Jaan Krossi „Eesti rahva kõrbeteekond"

Peep Ilmeti, Siim Kärneri, Lapardi, Ave Alavainu,
Marina Tervoneni ja Triinu Kartuse luulet

Agu Tammeveski „Vilfred" ja „N–i sõber"

Matt Barkeri „Madu"

Toomas Karjahärmi „Balti küsimus Vene poliitikas"

Ann Must usutleb Andres Ehinit

Jüri Hain tundmatust kunstiseltsist

Rein Veidemanni mõtted

„Loomingu Raamatukogus" ilmumas:

MIKA WALTARI „Neli päevaloojakut"

LOOMING

ILMUB 1923. AASTAST

12 K